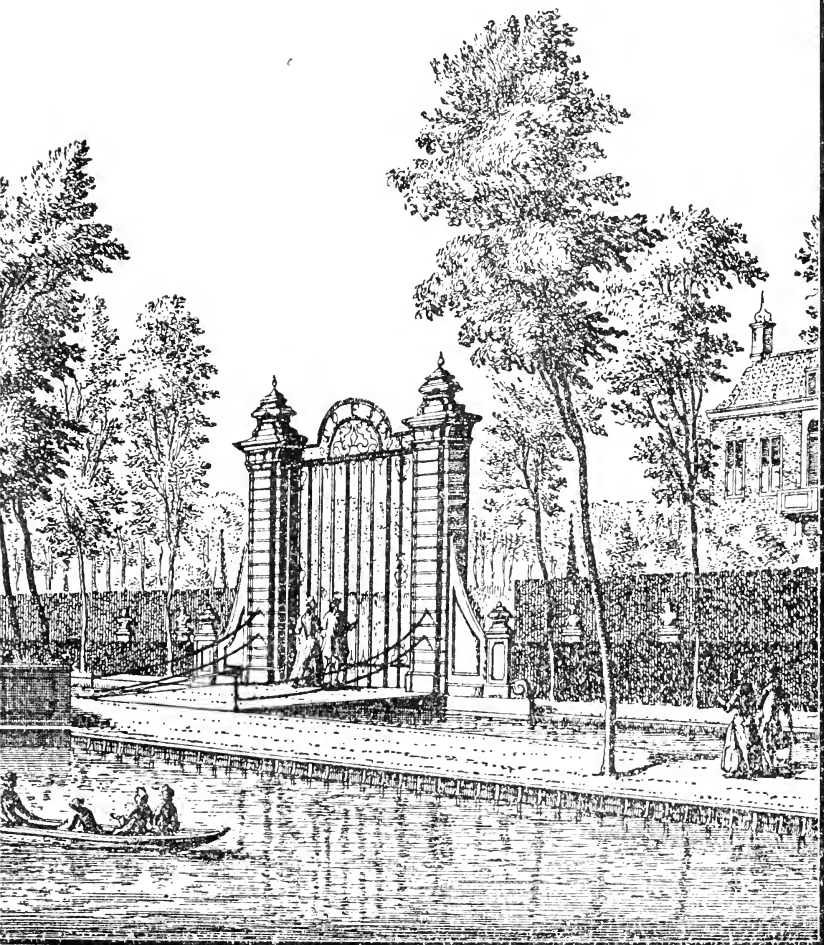

Oud-Nederlandsche

The A. H. Hill Library

North Carolina State College

SB472
S84

oud-nederlandsche tuinkunst

55017

This BOOK may be kept out **TWO WEEKS ONLY**, and is subject to a fine of **FIVE CENTS** a day thereafter. It is due on the day indicated below:

--	--	--

NAAMLOOZE VENNOOTSCHAP „DRUKKERIJ TRIO” — 'S-GRAVENHAGE

OUD-NEDERLANDSCHE

GESCHIEDKUNDIG OVERZICHT VAN DE
NEDERLANDSCHE TUINARCHITECTUUR
VAN DE 15DE TOT DE 19DE EEUW

DOOR

JHR. C. H. C. A. VAN SYPESTEYN

MET 111 AFBEELDINGEN

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1910

INHOUD

	Blz.
Inleiding	VII
Algemeene Beschouwingen	
Hoofdstuk I	Algemeen overzicht 3
„ II	De Hollandsche Tuin 16
Eerste Afdeeling	
De middeleeuwen	
Hoofdstuk III	De omgeving van het kasteel . . . 25
„ IV	De slottuinen: A. De bloementuin, de keuken- of groententuin, de kruiden- tuin 36
„ V	B. De boomgaard 52
Tweede Afdeeling	
De Renaissance	
Hoofdstuk VI	De zestiende eeuw 69
„ VII	De zeventiende eeuw 87
Derde Afdeeling	
De stijl van Le Nôtre	
Hoofdstuk VIII	De achttiende eeuw. 129
Vierde Afdeeling	
De landschapstijl	
Hoofdstuk IX	De negentiende eeuw 165

Vijfde Afdeeling

De werken in den tuin

		Blz.
Hoofdstuk X	De koepels	185
	Galerijen en berceaux	191
	Labyrinthen en doolhoven	198
	Hagen	202
	Vormboomen	209
	De palissaden en balustrades, hek- werken en bruggen.	219
	Fontein en waterwerken	229
„ XI	De bloembedden, perken, enz.	236
„ XII	Beeldhouwwerk	257
	Bloemvazen en plantenkuipen.	262
	Tuinmeubels	265

Zesde Afdeeling

De parken

Hoofdstuk XIII	Het park en het bosch	273
	De bouwhoeven en landen.	288
	De reigerijen en wildbanen.	290

Zevende Afdeeling

De werken in het park

Hoofdstuk XIV	Kunstmatige hoogten	295
	Duiventorens en volières	296
	Vischkommen	298
	Goudvisschen en eendenkommen	301

Achtste Afdeeling,

Slotbeschouwingen

Hoofdstuk XV	Een en ander over boomen, planten, bloemen, enz.	307
Lijst der afbeeldingen		335

INLEIDING

Is het niet verwonderlijk dat in de Nederlanden, die eeuwen lang een zóó voorname plaats innamen bij de beoefening van den tuinbouw, wier tuinarchitectuur steeds de bewondering van de naburige landen opwekte die hen navolgden, dat hier geen enkel boekwerk bestaat, dat, zelfs onvolledig, een beeld geeft van de geschiedkundige ontwikkeling van deze beide zoo belangrijke uitingen van kunst en nijverheid in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden? En in dezen laatsten tijd, nu de lust in het buitenleven weer zoo toegenomen is, bij het vele zoeken naar een nieuwen stijl van tuinaanleg, treft men onder al de werken die verschenen over land- en tuinbouw, boschteelt, tuinaanleg, niets aan over de geschiedenis van onzen tuinbouw, niets over de geschiedenis van onze oude tuin-architectuur.

Dit werk nu is eene eerste poging om in die leemte, voor zoover het de tuinarchitectuur betreft, te voorzien.

Nog een reden bestond er voor mij om het uit te geven. En die was om de kennis omtrent de oude Nederlandsche tuinen wat meer in ons land te verbreiden. Want het is meer dan treurig zoo weinig als men daarvan in het algemeen afweet. Dit blijkt telkens weer ¹⁾. En het heeft dit

---

¹⁾ Toen dit werk al ter perse was, verscheen een artikel in „Het huis oud en nieuw” van de hand van Jonkvrouwe Clara Engelen te Zutphen over de ontwikkeling van de tuinkunst in West-Europa. Ook deze schrijfster geeft ons land maar weinig van de eer die het toekomt. Zoo staat op pag 193: „Nederland en Duitschland volgden altijd getrouw de mode.” Deze betreuwenswaardige onderschatting van ons land, is ook geheel in strijd met hare erkenning op pag. 199 van het oorspronkelijke in J. Vredeman de Vries

waarlijk ellendig gevolg, dat velen eenvoudig maar meenen dat er geen Hollandsche tuinen bestaan hebben!

Dit boekwerk berust op eene verzameling gegevens van allerlei aard, sinds meer dan twintig jaren bijeengebracht. Zeker had ik meer op kunnen noemen en zou nog meer te vinden zijn, doch ik meende voldoende bouwstoffen te hebben om er een beeld uit te kunnen vormen van de ontwikkeling van de tuinarchitectuur in de Nederlanden.

Bij het betreuenswaardig gemis aan oude Nederlandsche literatuur over dit onderwerp moge het ons tot troost strekken dat andere landen hierin niet veel rijker zijn dan wij. De meeste boekwerken toch waren niet anders dan handboeken, die aangaven hoe men werken moest volgens de begrippen van den tijd waarin de schrijver leefde. De historische beschouwingen bepalen zich in den regel tot den tijd van het oude Rome.

Het beste achtte ik om deze op zich zelf onvolledige bronnen met elkander te completeeren en bijeen te voegen wat de Nederlandsche oude schrijvers en kunstenaars ons leeren van den tuinaanleg in hun tijd. Dit moest dan vergeleken worden met hetgeen nog hier of daar van ouden tuinaanleg in wezen was gebleven. Verder moest onder-

---

en met hetgeen zij op pag. 201 zegt, dat tot in het midden der 17de eeuw zijn stijl door de Hollanders behouden werd.

Een zeer bekend en herhaaldelijk gereproduceerd miniatuur uit een Vlaamsch m.s. van den Roman van de roos (in het Brittsch Museum) noemt de schrijfster een Fransch miniatuur. Het prentje nam zij over uit het boek van Lady Amherst, die toch ook wist en schreef dat het Vlaamsch was.

Over de beteekenis van het woord prieel in de middeleeuwen en over de kunstmatige hoogten (de schrijfster spreekt van „mounts”), waartoe zij de grasbanken en de loopgangen langs de muren rekent (!), tast zij in het duister; evenzoo wanneer zij beweert dat de stijl van Le Nôtre door Willem III van uit Holland in Engeland werd ingevoerd.

Maar dit daargelaten, is het rijk en practisch geïllustreerde artikel een aangenaam en lezenswaardig bewijs dat men ook bij ons belang in de oude tuinkunst begint te stellen. Het is te hopen dat dan ook de belangrijke oude tuinkunst van de Nederlanden wat meer een onderwerp van die belangstelling moge worden.

zocht worden wat of schrijvers op ander gebied, in en buiten ons land, zij het dikwijls terloops, vertelden over de oude tuinen die zij in de Nederlanden zagen. In de eerste plaats kwamen de oude reisbeschrijvingen hiervoor in aanmerking. Maar het belangrijkste was toch wel wat de oude schrijvers over tuinbouw en tuinarchitectuur in het buitenland mededeelden over hetgeen in hun tijd door hunne landgenooten aan de Nederlanden werd ontleend.

Hoeveel moeite dit ook inhad, is die beloond geworden door de vele getuigenissen die ik mocht vinden en mijne eigen gegevens werden er door versterkt en bewezen.

Ik meende dan ook op uitgebreide schaal te moeten aanhalen uit hetgeen ik in oude buitenlandsche werken over Nederlandsche tuinarchitectuur vond vermeld. Menig vergeten of duister punt wordt hierdoor voldoende opgehelderd of verklaard.

Ik vertrouw dat na lezing van al die voor ons land en onze oude tuinen zoo gunstige uitingen, geen Nederlander meer zal twifelen aan hunne belangrijkheid; en dat men wat meer zal gaan begrijpen, dat wij gerust en rustig de plaats mogen innemen, die het Buitenland ons trouwens geenszins betwist.

De Engelschen die ons het meeste te danken hebben, erkennen dit ook het eerlijkst. De Franschman begeeft zich niet gaarne in retrospectieve beschouwingen die hem het oorspronkelijke idée bij de bureu zou doen vinden. En voor de kleine landen geldt ook de regel dat de kleintjes minder door de grooten geteld worden dan die het elkander doen. Het is dus waarlijk wel tijd dat wij den rang opeischen die ons land in de geschiedenis van de oude tuinarchitectuur toekomt. Deze heeft toch niet alleen een zeer opvallend eigen karakter gehad, maar tevens een grooten, ook niet genoeg bij ons bekenden invloed in de naburige landen uitgeoefend.

Aan dit werk ligt allerminst de wensch ten grondslag om het aanleggen van zulke oude tuinen te bevorderen; maar bij het weder inrichten van oude, nog bestaande tuin-terreinen, bij het herstellen van nog bestaande maar verminkte

oude tuinen, moge het waarde hebben; ook voor hen die bepaald iets in ouden stijl wenschen aan te leggen, kan het een leiddraad zijn.

Kennis van de verschillende stijlen en van het verschil weer van deze in de verschillende landen wordt toch bij het aanleggen van tuinen bij ons eenvoudig onnoodig geacht. Wil men iets „ouds” maken, dan copieert men eenvoudig een of meer oude afbeeldingen; of deze dan uit verschillende tijdperken of landen zijn wordt niet van belang geacht. De toepassing geschiedt dan maar naar de persoonlijke opvatting en smaak van den aanlegger. De producten van zulk werk zien wij overal om ons heen. De schuld hiervan berust voornamelijk bij de eigenaren, die zelf niet weten wat zij eigenlijk verlangen.

Om deze redenen meende ik dat een breede en eenvoudige indeeling de beste zou zijn. Ik nam daarvoor die naar de groote tijdperken waarin een richting in ons land heerschende was. Het was niet mogelijk om hierbij de moderne boekwerken uit het buitenland tot voorbeeld te nemen, omdat de bloeitijd van eene richting in de tuinarchitectuur, in andere landen soms geheel verschillend was, van die bij ons. Zoo kwam, om een paar voorbeelden aan te geven, de renaissance hier veel later dan in Italië; de stijl van Le Nôtre en de landschapsstijl bloeiden hier wel meer dan eene halve eeuw later dan in Frankrijk en in Engeland.

Op het einde van iedere eeuw zien wij in de Nederlanden veranderingen komen die in de volgende eeuw overheerschend zullen worden.

Ik meende vooraf te moeten laten gaan een algemeen overzicht van de ontwikkeling van de Nederlandsche tuinen en eene beschrijving van den historischen „Hollandschen Tuin.”

De ontwikkeling van de tuinen hield gelijken tred met de veranderingen die in verloop van tijd in de terreinen om de aanzienlijke woningen plaats vonden. In de middeleeuwen was het land als overdekt met kasteelen; en het oorspron-

kelijke type van den Nederlandschen tuin moet men bij de kasteeltuinen zoeken. De tuinen van de burgers waren niets dan navolgingen van die der groote heeren; van klooster-tuinen is hier zoo goed als niets bekend.

Toen de omgeving der kasteelen later veranderde, veranderde ook de tuin. Daarom is het van belang de veranderingen in de tuin-terreinen na te gaan, zooals die zich uit de middeleeuwsche toestanden ontwikkelden. Dit was de aanleiding om een hoofdstuk toe te voegen over de omgeving van het kasteel in de middeleeuwen.

De geregelde ontwikkeling van de tuinen na de middeleeuwen volgende, heb ik telkens aangehaald wat ik elders vond dat mijne zienswijze kon bevestigen. Ook achtte ik het dienstig somtijds aan te geven hoe het, in een bepaald tijdperk in Frankrijk en Engeland gesteld was.

In de hoofdstukken waar meer uitvoerig détails behandeld worden, heb ik denzelfden regel gevolgd; steeds nagaande hoe de ontwikkeling der vormen sinds de middeleeuwen plaats vond.

De afbeeldingen zijn bijna alle genomen naar nog niet gereproduceerde Nederlandsche schilderijen, miniaturen, teekeningen, prenten of voorwerpen en in origineele opnamen. Aanhalingen uit de vele bekende 18de eeuwse Hollandsche prentwerken, heb ik zooveel mogelijk vermeden; die werken toch zijn gemakkelijk ter inzage te bekomen; vele van de prenten er uit zijn herhaaldelijk gereproduceerd en men kan het in dit werk aangevoerde er gemakkelijk mede vergelijken.

Ik heb geen bepaald onderscheid gemaakt tusschen de tuin-architectuur in de vroegere Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Al bestaan er verschillen, vooral in de latere tijdperken, in het algemeen genomen staat zij in beide gewesten op gelijke lijn; en de geschiedenis en ontwikkeling der tuin-architectuur van België is dezelfde als die van Nederland.

Dat ook dit werk niet volmaakt is, ligt voor de hand. Maar terwijl ik de gegevens die ik vond jarenlang zorgvuldig bijeengaarde en steeds tevergeefs naar het verschijnen van

eenig werk op dit gebied uitzag, begon ik langzamerhand de meening te koesteren, dat ik misschien beter deed zelf mijne bevindingen te publiceeren dan maar uit den treure uit te kijken of anderen aan den horizon zouden verschijnen om dit te ondernemen.

Mocht nu dit werk opwekken tot nader onderzoek, ten einde tot eene volledige geschiedenis van onze oude tuin-kunst te geraken, dan is mijn doel bereikt. En waar ik gedwaald kan hebben, wat in de natuur des menschen ligt, zoude ik willen eindigen met de woorden uit het „Testament” van Jean de Meung:

„Et du mal, s'il y est, leur pri qu'il ne leur chaille
Mès rentiengnent le grain et jettent hors la paille.”

ALGEMEENE BESCHOUWINGEN

HOOFDSTUK I

Algemeen Overzicht

---

1. Tuin 15de eeuw.

DEN oorsprong van den tuin in de Nederlanden, in Frankrijk en indirect, door de Angelsaksers, in Engeland, moet men zoeken bij de Romeinen.

De beteekenis van het Latijnsche woord „hortus”, tuin, is: klein stuk grond; het meervoud beteekent park, buitenplaats. De in de middeleeuwen veel voorkomende uitdrukking „hortus conclusus”, besloten tuin, had een geestelijke beteekenis.

Was in de middeleeuwen het begrip van omsloten terrein onafscheidelijk aan het woord tuin verbonden, bij de Romeinen zal dat begrip niet zoo streng zijn geweest. Wel zal ook bij hen de wensch of de behoefte om tuinen te maken tot een vrij en veilig terrein, hebben bestaan; maar de hoogere beschaving, de wetten, de krachtige bescherming van den individueelen grondeigendom en de eerbied voor de onder de bescherming der godheid gestelde grenzen, zullen daar, ten minste in de grootere centra en in den bloeitijd, toestanden geschapen hebben welke beter vergeleken zouden kunnen worden met die in onzen tijd dan met die ten tijde der middeleeuwen in deze landen. Toen was hier nog maar weinig beschaving; de grenzen van het groot landbezit waren veeltijds slecht geregeld of onbekend en gaven steeds aanleiding

2. Stadstuin 15de eeuw.

tot twisten en strijd, terwijl dikwijls het eenige recht dat ten dienste stond, het recht van den sterkste was; de bevolking was dun gezaaid en groote heirwegen waren alleen daar waar de Romeinen die hadden aangelegd. Het land bestond voor een groot gedeelte uit dichte bosschen en wildernissen, moerassen en onafzienbare heiden en duinen. De bevolking op de landgoederen van de groote heeren groepeerde zich om de versterkte burchten, welke hen in tijd van nood eene schuilplaats boden en die zij hielpen verdedigen.

In die tijden was eene goede versterking en afsluiting zoowel van het kasteel als van het aanliggende terrein eene eerste noodzakelijkheid.

Want behalve het oorlogsgevaar waren er nog vele andere gevaren die het leven, de vrijheid en den welstand van heeren en lijfeigenen bedreigden. De bosschen en wildernissen wemelden van roovers; de adel, als het ware de politie in die dagen, bevocht hen wel zooveel mogelijk, maar kon het euvel niet uitroeien. En vele kasteelen waren zelf ware roofburchten, wier bewoners telkens den verren omtrek onveilig maakten; ook waren de burchtheeren dikwijls met elkander in onmin en strijd. Zoo was men eigenlijk nooit geheel veilig zoodra men zich buiten de beschermende wallen, muren en grachten begaf. Ja, het kon gebeuren dat een vijand door onverwachten overval tot in de buitenste werken drong, daar de toegang tot het voorplein in rustige tijden gewoonlijk ont-

sloten was; en dat hij, al kon hij den burcht niet schaden, toch veel nadeel aan lijf en goed der bewoners kon toebrengen; en, wat meermalen in de middeleeuwen voorkwam, dat hij eene edele jonkvrouw kon schaken. Deze moesten dus bijzonder beveiligd worden; het terrein waar zij zich het meeste ophielden, de tuinen en de boomgaard, moesten gevrijwaard zijn tegen verrassingen en tevens moest men van daar op gemakkelijke en veilige wijze in den burcht kunnen vluchten. Zoo werden de tuinen en de boomgaard steeds zorgvuldig omsloten met grachten, wallen en „tunen”; later met muren; zoo kreeg de tuin het karakter van eene omsloten en tegen de buitenwereld beveiligde ruimte.

Die afsluitingen van de tuinen maakten er dus eerst een noodzakelijk bestanddeel van uit. Doch zij hadden ook wel practisch nut. De torentjes die bij de muren waren, vormden goede schuilplaatsen bij slecht weêr of bergplaatsen; de muren en palissaden beschutten tegen den wind en dit kwam ten goede aan de vruchtboomen. Zoo werden, vooral later, toen het kasteel zijne waarde als verdedigingswerk vrijwel verloren had, zelfs muren gebouwd, die niet veel tot verdediging konden bijdragen, doch die practisch nuttig waren in den tuin. Reeds in de middeleeuwen maakte men, zooals wij later zullen zien, wel afsluitingen die volmaakt onnoodig waren en geheel tot versiering dienden.

In verloop van tijd kreeg het woord tuin vanzelf de betekenis van omsloten ruimte; daar nu de plaats bij de kasteelen waar de bloemen voor de jonkvrouwen gekweekt werden, natuurlijk binnen de versterkingen moest liggen, om voor iederen overval „bevrijt” te zijn en ook de kweekplaats van de groenten en de geneeskrachtige kruiden van groote waarde voor de bezetting was, waren deze plaatsen steeds binnen de versterkingen opgenomen. Die stukken grond waren dus de omsloten plaatsen bij uitnemendheid en zoo werd ten slotte het woord tuin uitsluitend gebruikt voor die omsloten plaatsen, welke kweekplaatsen waren van de bloemen en groenten, wat vrijwel steeds zoo gebleven is.

Ook in de architectuur onzer middeleeuwsche tuinen wordt men den machtigen invloed gewaar van de Romeinen op de door hen onderworpen volkeren. Veilig kan men aannemen dat de inrichting en beplanting van de tuinen in de landen die zij overheerschten, niet alleen van hen overgenomen waren, maar zelfs nog in de middeleeuwen eene getrouwe afspiegeling waren van die der Romeinen. Horace Walpole merkt op dat de bestanddeelen van den tuin, door London en Wise, de twee beroemdste tuinarchitecten van hun tijd in Engeland, (volgens de Hollandsche beginselen ontworpen en uitgelegd), volkomen overeenstemden met die van den tuin van Plinius. Van alle Romeinsche schrijvers geeft Plinius de beste aanwijzingen hoe in zijn tijd de tuinen waren. De beschrijving van zijne tuinen is zoo nauwkeurig dat wij er ons nog eene goede voorstelling van kunnen maken. En er blijkt waarlijk uit, dat de stijl van de „villa” van Plinius als basis kon dienen voor de architectuur van den Hollandschen tuin tot aan het einde der 17de eeuw. Men vindt dezelfde gegevens terug voor de inrichting en beplanting; zoo waren de bloemen, evenmin als hier in de middeleeuwen, een vereischte voor den tuin als zoodanig; eerst veel later werden bloemen hoofdzaak. In de middeleeuwen werden zij evenmin als bij de Romeinen, uitsluitend gebruikt als sieraad voor den tuin, maar voor huishoudelijke doeleinden en namen als zoodanig een voorname plaats in; het begrip om ze aan te wenden als versiering van den tuin kwam later. De met buxus afgezette lanen, de gras- en bloemperken, de kleine bloemtuinen met hunne zomerhuizen, de heuveltjes en terrassen, dat alles namen wij over van de Romeinen. Maar vooral dienen genoemd te worden de in allerlei vormen gesnoeide boomen en struiken, die hier zoo lang in eere bleven en steeds golden als een typisch kenmerk van den Nederlandschen tuin.

Wat wij nog weten van de tuinen in de middeleeuwen danken wij aan de overgebleven schilderijen, aan de geïllustreerde handschriften en de gedichten uit dien tijd. Geen van deze drie bronnen is zuiver; meerendeels zullen de

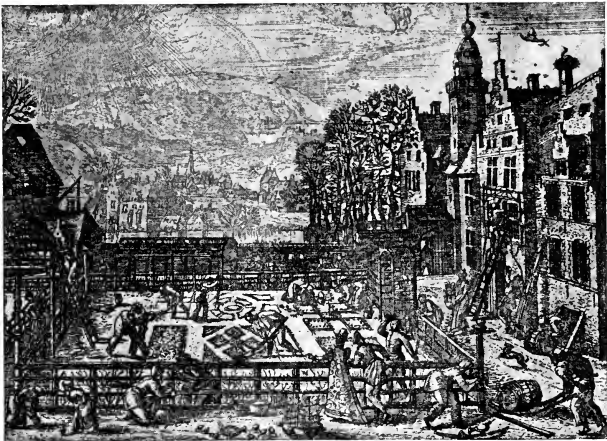
voorstellingen wel gephantaseerd zijn geweest; maar al zijn zij dan niet getrouw naar de natuur genomen, aan de afschildering of beschrijving zal toch altijd het algemeene type van dien tijd ten grondslag gelegen hebben.

Wat de tuinen der burgers in de steden aangaat, deze zullen in de vroegste tijden wel weinige zijn geweest. De steden toch ontstonden meerendeels uit versterkingen waaromheen zich in verloop van tijd andere woningen groepeerden. Werd dit complex belangrijk, dan werd het geheel omgeven door grachten, wallen en muren en vormde eene vesting, die niet meer alleen door de bezetting van het kasteel, maar ook door de burgers zelve verdedigd werd. In deze versterkte steden, en dat waren wel verreweg de meeste, zal natuurlijk niet veel plaats voor tuinen geweest zijn. De toename der bevolking deed telkens gebrek aan woningen ontstaan; de omklemming der wallen was niet te overwinnen en alle beschikbare ruimte werd zoetjes aan volgebouwd. En hoe opeengedrongen men toen bouwde, daarvan zijn nog vele voorbeelden over, die echter gestadig verminderen, nu de meerdere kennis van — en zorg voor de hygiëne het schadelijke daarvan voor de volksgezondheid deed inzien. De voorbeelden dat bijna de geheele bevolking eener stad uitstierf bij epidemieën zijn vele.

In het Breviarium Grimani komt de afbeelding voor van een stadstuintje. Het ziet er nog zeer primitief uit; van bepaalden aanleg geen spoor en alles is vrij wild met planten begroeid. Toch staat er eene fontein in (Afb. 2).

Later werden de toestanden beter. Als de stad te bevolkt werd, werden nieuwe grachten gegraven en nieuwe versterkingen gemaakt, waardoor de stad kon vergroot worden. Vele kleinere steden hadden hunne waarde als vestingen verloren en werden ontmanteld. Van P. van der Borch bestaat nog eene ets van een 16de eeuwschen stadstuin, blijkbaar aan den buitenkant der stad gelegen (Afb. 3).

Zoo konden rijke burgers wel eens mooie tuinen bij hunne woning hebben, waarvoor ze zich gaarne eenige opofferingen wilden getroosten. En er zijn ons interessante afbeeldingen van

3. Stadstuin 16de eeuw.

overgebleven. Zoo het schilderij in het Rijksmuseum N°. 261, voorstellende „Gerard de Rijp staande in zijn hof”. Het is afkomstig van het Rijnenhofje te Amsterdam (Afb. 5).

Bekend is ook de tuin achter het huis van Adriaan van der Venne te Middelburg. Maar over het algemeen was er in de steden weinig plaats voor tuinen.

De burgers die wel te meer genoegen in het buitenzijn zullen gehad hebben, naarmate zij meer benauwd en opeengedrongen woonden in de steden, vonden er dit op, dat zij tuintjes aanlegden buiten de wallen. Dit waren de beroemde theetuinen.

„Dit is een groote vreught voor myn genegentheyt
 Dat myn bogaert so dicht by stadt gelegen leyt
 Verdrietet my in huis, ick wandel buiten steê
 Na 't Reegliers hofjen toe.” (Bredero.)

Daar ging de huisvader met vrouw en kinderen na den daagschen arbeid zich verpoezen in de vrije natuur; daar konden de kinderen vrij spelen. In den koepel zette de vrouw de thee; eigenaren van naburige tuinen kwamen op bezoek

en brachten weer gezelschap mede. Hier kwamen familie en kennissen bij elkander theedrinken en had men op goedkoope manier de illusieën van het buitenleven. Werd het wat later op den mooien zomeravond en was het gezelschap vroolijk bijeen, dan werd menig glas „singulier fijne Rijnse wijn” gedronken; geen wonder dat deze dan ook met scheeps-ladingen in het land kwam.

Deze tuinen waren zeer in aanzien en bleven dikwijls lang in de familiën; in de 17de eeuw werden zij al vrij algemeen. De weelde die er later in heerschte zal ook wel bijgedragen hebben tot den grooten bloei van den tuinbouw. En die burgerlijke tuintjes zullen tevens modellen geweest zijn van oud-Hollandsche netheid. Ten minste Huyghens zegt er van:

„Soo moest daer alles staen in 't loot en op de rij,
Soo puntigh is m', als kacks; men waer schier ongeboren
Veel liever dan een haegh te lijden ongeschoren.
Of 't God belieft of niet, de paden moeten bruyen
En kaeler zijn van gras als 't hoogste van een duyn;
De schoffel heeft geen rust, daer is een eeuwich leven
Van wiejen dat men beurt. De tuynman mag wel beven,
Soo 't oncruydt meester wordt door weelde van nat weër,
Door overval van werck en door versuym nog meer.”

Altijd vond men in die tuinen een koepel; hierin werden de gewone benoedigheden geborgen; hij gaf ook beschutting bij onverwacht slecht weër. Zulke koepels werden dan ook in menigte aange-troffen in de nabijheid der steden, goed zichtbaar, daar zij steeds dicht bij den grooten weg stonden (Afb. 4). Sommige waren, vooral later, zelfs weelderig ingericht en versierd.

In de tweede helft der 19de eeuw kwamen de theetuinen geheel in

4. Koepel van een theetuin, 18de eeuw.

onbruik; de uitbreiding der steden, de stijging van de waarde van den nabij de stad gelegen grond waren hen noodlottig. En wanneer niet een Delftsche plateelbakker op een zijner platen zoo'n tuin had afgebeeld, dan zou het mij niet gelukt zijn er eene afbeelding van te geven. Op deze plaat die in blauw is geschilderd met gepolychromeerden rand en die van omstreeks het jaar 1770 is, ziet men een echten theetuin. Van den weg, kenbaar aan de rij boomen, is de tuin door eene schutting afgesloten. Hier staat een koepel. Een tweede koepel, misschien wel een trekkas omdat er schoorsteenen op staan, staat aan de andere zijde. De eigenaar, gemakkelijk gekleed in chamber-cloak en met de lange pijp in den mond, neemt het werk van den tuinman in oogenschouw. Twee jongelieden, met wat meer zorg gekleed en met lange wandelstokken in de hand, zijn blijkbaar bewonderende bezoekers. Moeder de vrouw komt waarschuwen dat de thee klaar is (Afb. 6).

De niet altijd mooie, maar typische koepeltjes zijn vrijwel verdwenen; nauwelijks treft men er nog enkele aan in de nabijheid der provinciesteden.

Ook moeten nog genoemd worden de ontspanningsplaatsen, gewoonlijk uitspanningsplaatsen genoemd, omdat er altijd groote stallen bij waren voor hen die daar kwamen met gerij. Zij hadden groote tuinen en ontstonden door dezelfde oorzaken en behoeften als de theetuinen. Zij verschaften het genoegen van buiten te zijn aan hen die geen eigen tuin konden hebben.

In een werkje van een ongenoemden schrijver, getiteld: „*Les délices de la Hollande. A Amsterdam chez Abraham Wolfgangh A° 1685. Dernière édition*” komen aardige bijzonderheden over zulke ontspanningsplaatsen voor. De beschrijving loopt tot het jaar 1680, toen waarschijnlijk de eerste uitgave het licht zag. Ik neem er uit over de bladzijden 296—302.

„L'esté estant venu on s'en va dans des lieux couverts de mille arbres touffus, au dessous desquels il y a des tables dressées et où l'on prend la place qu'on veut; afin de se mettre à couvert de l'ardeur du soleil, et de voir à mesme temps un nombre incroyable de peuple qui sont dans ces lieux, les uns pour boire de la bierre, les autres pour avoir du vin, et les autres pour jouer et pour se divertir.

Il dira ici en passant une chose très véritable; scavoir que de tous les païs que j'ay veu au monde, je n'en ai jamais rencontré de si divertissant en esté (pour toute sorte de personne) que celui-ci; car soit que vous aimiez la musique ou que vous recherchiez de satisfaire la veuë et le goût, il n'y a point de lieu où l'on puisse mieux satisfaire les sens qu'en Hollande, et sur tout à Amsterdam; je ne veux pas faire ici une longue déduction de tous les plaisirs qu'on peut prendre dans cette saison; parceque je serais trop long; mais je dirai seulement, qu'on n'a qu'à s'en aller dans une de ces maisons qui sont hors des Villes, ou qui sont mesme dans l'enceinte des murailles pour y voir tout ce qui peut divertir la veuë, charmer l'oreille, et satisfaire le goût. Car on y trouvera des bois et des jardins admirables, de longues allées et des parterres très curieux, on y verra encore des Parnasses et des montagnes couvertes de mille statues qui ressemblent à des Nimfes, ou à des Muses, et où l'industrie humaine a représenté mille grotesques; et donné mille postures aux arbres pour donner de la fraîcheur au lieu et pour divertir les hommes. Si la musique leur plait, il y a un doux murmure d'eau qui sort de ces belles fontaines, lequel estant uni avec les ramages des oiseaux, qu'on a élevés pour cela et au son des violons, des espinettes et des autres instrumens qui font un concert achevé et une musique angélique. Que si une confusion de voix et un sourd murmure de paroles satisfait d'avantage, on n'a qu'à prendre place dans ces cours, ou dans ces sales de feuilles, et remplies de mille cabinets de verdure, et on entendra ce que je ne puis exprimer, et ce qui est plus agréable que l'on ne sçaurait croire.

Mais enfin, comme le goût semble donner le dernier contentement aux plaisirs du corps, il faut aussi que cela se trouve dans ces lieux de délices; et c'est ce qu'on fait tout autant qu'on le peut désirer, veu qu'on y trouve d'excellent pain, de bonne viande, du fruit, du fromage, de toute sorte de vins, et de toutes les liqueurs qu'on peut désirer. Il y a encore de certaines machines roulantes qu'un homme seul fait mouvoir; au dedans desquelles il y a des sièges suspendus qui tiennent une personne, laquelle peut faire le mesme tour que la roüe sans changer de position, et prendre un plaisir nonpareil, sans s'é mouvoir et sans s'agiter aucunement."

Er waren ook allerlei spelen in die uitspanningsplaatsen:

„J'oubliais de dire que l'on jouë au billard dans ces lieux divertissans; qu'on y trouve des jeux de quille, de courte boule, de paume, d'eschets, de cartes, de tric-trac, en un mot qu'on s'y divertit de toutes façons qui sont connües dans les autres païs; et on peut dire que tout y est charmant, hormi la senteur du tabac pour ceux qui ne l'aiment pas comme moy, et la veuë des pipes qui est si commune,

5. Stadstuijn 17de eeuw.

qu'à peine il y a un homme de quelque condition qu'il soit, qui n'aye une en main, et où bien souvent les enfants en font de mesme.

Je n'aurais jamais fait si je voulais mettre icy tous les plaisirs que l'on prend en Hollande: c'est pourquoi je me contente de dire que quand les personnes viennent de leur promenade, elles portent des fleurs ou des fruits en leurs mains, ou mettent des branches d'arbre aux prouës et aux poutes de leurs petites barques, ou sur les derriere de leur charriots. Les enfants de Leiden ont cette louable coutume, qu'ils tirent tous les dimanches de l'arc; . . . . il y a bien d'autres divertissemens . . . . . mais je les passe en silence . . . . . et je me contente de dire, qu'il y a bien peu de divertissemens dans les provinces et Royaumes étrangers qui ne soient connus et dont on ne jouisse en celle cy; aussi je conclure que c'est avec justice, qui j'appelle la Hollande un païs de délices."

Hij beschrijft de vervoermiddelen, o. a. sleden die hij blijkbaar nooit zag. Verder:

„Que si les enfants sont trop pesans pour les porter ou pour les traisner on a trouvé l'invention de faire de petits carosses qu'ils font

traisner par un chien ou par un petit chevreau, lesquels sont si bien dressés à cela qu'ils suivent partout où l'on veut, et obéissent sans peine à l'enfant qui les conduit, à la servante ou au valet qui les meine."

Behalve al die tuinen van vermaak vond men nog de groententuinen van de boeren die de stad van groenten voorzagen en gaarne dicht bij de stad woonden. Ook deze hebben lang stand gehouden. Als voorbeeld noem ik de „Slatuinen" bij Amsterdam, het nachtegaalspad in den Haag; aan den Wassenaarschen weg aldaar vindt men er nu nog, die, bij de uitbreiding der stad aan die zijde, ook wel hun langsten tijd zullen gehad hebben.

In Frankrijk noemde men zoowel de landelijke uitspanningsplaatsen als de boeren-groententuinen „Courtilles". Nog heet het einde van den faubourg du Temple te Parijs: „la Courtille (du Temple)". De courtilles moesten des nachts afgesloten zijn: „rustici curtillum debet esse clausum aestate simul et hieme;" zoowel 's zomers als 's winters. In sommige streken van België is het woord nog gebruikelijk, o. a. in de Ardennen (uitgesproken: „corti").

In de 17de eeuw was de welvaart in de Nederlanden ontzaglijk toegenomen. De uitgebreide handel, vooral met Oost-Indië bracht groote rijkdommen aan. Het werd mode om eene buitenplaats te hebben. Dit heeft het goede gevolg gehad dat vele kasteelen en landgoederen niet alleen in stand gehouden maar weer hersteld of verfraaid werden. Dit bleef zoo tot de 19de eeuw, toen een andere geest over alles kwam, een geest van wansmaak en bekrompenheid, die oorzaak is geweest van het verlies van zoowat alle oude tuinen en van eene menigte belangrijke kasteelen. Hierbij kwam dat men zich toen liever ging vestigen op de hoogere en droogere zandgronden dan zooals voorheen in de waterrijke beemden. De meer moderne eischen van hygiëne en comfort, die niet altijd in de oude huizen toe te passen waren, deden velen een modern ingerichte villa verkiezen boven een oud eerwaardig kasteel; men ging zelfs zoo ver die oude kasteelen af te breken of liet ze evenals hunne tuinen eenvoudig vervallen.

Zoo werd het land overdekt met villa's, huizen die altijd te groot lijken voor het terrein waarop zij staan. Dat de tuin aldus het kind van de rekening werd, is te begrijpen.

Dat de tuinen in Europa, vooral in de middeleeuwen doch ook in latere tijdperken op verschillende punten onderling veel gelijkenis vertoonen spreekt van zelf. Ditzelfde verschijnsel ziet men ook in de schilderkunst en in de architectuur. De Romaansche kunst werd overal geleidelijk verdrongen door de Gothiek; deze weer door de Renaissance. Toch waren de kunstuitingen van deze tijdperken niet in alle landen dezelfde; de behoeften, de zeden en gewoonten, het klimaat verschilden en maakten wijzigingen noodzakelijk. Zoo is het ook met de tuinarchitectuur gegaan. Om de verschillen te zien moet men met elkander vergelijken wat in de verschillende landen de kunst in éézelfde tijdperk heeft voortgebracht. Zoo heb ik telkens waar het pas gaf voorbeelden uit andere landen aangehaald om beter te kunnen bepalen wat dáár en wat bij ons gebruikelijk was. Natuurlijk stonden de kunstuitingen in het eene land somtijds hooger dan in de andere landen en ging dan uit dat land een grootere invloed uit. Maar voor het verbreiden van dien invloed werkten nog andere factoren mede. Zoo bijv. de meerdere handel en uitvoer van het eene land naar het andere en de meerdere scheepvaart. En deze factoren waren in de Nederlanden ook aanwezig. Daarbij kwam nog het hooge standpunt waarop de tuin- en landbouw stonden in vergelijking met de naburige landen, vooral Engeland. En de energie van onze voorvaderen uit de 16de en 17de eeuw moet wel enorm zijn geweest.

Aardig is het getuigenis dat John D. Sedding van de oud-Nederlandsche tuinindustrie geeft in zijn werk „Garden craft old and new”, blz. 52—56. Na de bezwaren te hebben opgenoemd waarmede de Hollanders hadden te kampen, in een land dat van nature weinig gunstig was voor tuinbouw, waar de boomen niet hoog kunnen worden door den wind en de wortels niet diep kunnen gaan door het water, zegt hij: „Lucht, aarde en water zijn, als het ware, onder zijne controle.

De boomen groeien, de rivieren stroomen zooals zij geleid worden; en de lucht zelf is gedwongen om tol te betalen door middel van de windmolens. Het land is plat, steen is er niet; het land is zoo ongunstig mogelijk voor eene kunstvolle behandeling. Maar de Hollandsche tuin vertoont, met een geest van edel tegenstreven, van ieder natuurlijk gebrek van het land een tegenovergestelde schoonheid: „Indeed it is singular to note how, as it were, in a spirit of noble contrariness, the Dutch garden exhibits the opposite grace of each natural defect of the land.” Hij plaagt ons wat dat wij op te kleine schaal wel eens wat te veel wilden doen; maar hij eindigt met te zeggen: „That the Dutchman should be thus able to compete with unfriendly Nature, and to reverse the brazen of the unkind land of his birth, is an achievement that reflects most creditably upon the artistic capacities of his Nation;” en hij komt tot de conclusie dat de aarde rijker en het menschedom gelukkiger is door den Hollandschen tuin: „Still I repeat, the Earth is richer, and mankind happier for the Dutch garden.”

6. Theetuin 18de eeuw.

HOOFDSTUK II

De Hollandsche Tuin

7.

WAAR ik wil trachten een overzicht te geven van de Nederlandsche tuinen in verschillende tijdperken, mag ik den ouden Hollandschen Tuin, den historischen, niet geheel over het hoofd zien.

De Hollandsche Tuin toch was het emblema, het symbool van onze vrijheid, van het versterkte vaderland, waarvoor de oude Nederlanders goed en bloed veel hadden. Afgebeeld zien wij hem soms met de Hollandsche Maagd, die dan rustig ter neer zit of met den Hollandschen Leeuw. Op de oudste afbeeldingen ziet men den leeuw in opgerichte, strijdlustige houding, bepaald zooals het populaire versje luidt:

„De Hollandsche Leeuw die stond te turen
Op 't afkomen van zijn naaste bureu
Met een brieschend gelaat.”

Die krijgshaftigheid van den Hollandschen Leeuw liet men gaarne uitkomen. Hij was de verpersoonlijking van de dapperheid en van den moed van het volk, in moeilijke tijden.

„Als Leewen willen wy ons weren,
Is God met ons wie mach ons deren.”

of ook:

„Den Leew clook ende veyliant
Stryt voor zyn vaderlant.”

Later kwamen er tijden dat men den leeuw rustig dommelend voorstelde. Dat was op het einde der 18de eeuw.

De voorstelling van den Hollandschen Tuin is eene zeer oude en stamt uit de middeleeuwen.

Zij bedoelt ongetwijfeld een beeld te geven van eene versterking in algemeenen zin, van een versterkt, weerbaar land. Van daar dat men er nooit détails in ziet, als versterkte steden, burchten, poorten, torens enz. Neen, het geheele land is door zich zelf weerbaar; tot aanduiding daarvan wordt eene ruimte lands gegeven, door éézelfden gordel van palissaden of tunen omgeven, waarmede gesymboliseerd is de eenheid en ondeelbaarheid van het land, dat zich tegen aanvallen van zijne vijanden versterkt heeft en weerbaar is.

Onder het woord „tunen” verstaat men: heining = afperking, omtuining (v. Dale, Woordenboek der Nederlandsche taal).

In „Het kasteel in de 13de eeuw” van Dr. J. te Winkel komt eene aanhaling voor uit den Ferguut waarin wordt gesproken van iemand die:

„Op ene roetsche hadde gemaect
Sine husinge, ende al omme gestaect
Met groten ende met langen bomen.”

Toen Herve bij Verviers in 1284 door Hertog Jan I van Brabant werd veroverd, was het versterkt met: „Eiken tune ende diepe grachten” (Heelu 2078), waar dus het woord tune gebruikt wordt in de beteekenis van omheining, versterking.

In de vroege middeleeuwen waren de versterkingen in deze landen meerendeels niet van steen, maar van hout; aarden wallen, zware hagen, diepe grachten bemoeilijkten den toegang; de hoofdversperring werd gevormd door palissaden van zware aan elkander verbonden palen en zwaar vlechtwerk, de tunen. De plaats die men verdedigen wilde moest aan alle zijden afgesloten en versterkt zijn. Aan die versterkingen, die tunen was dus de gedachte van omsluiting verbonden.

De waarde van die houten versterkingen en van de zware hagen moet niet onderschat worden; zij waren dikwijls sterker dan muren.

In „De Munt der Graaven van Holland, 1700”, geeft Kornelis van Alkemade eene beschrijving van het ontstaan

van den Hollandschen Tuin. Graaf Willem VI belegerde in den zomer van 1406 Haagsteyn. „De belegger deed zijn beschansingen omvlegten met één hóóge Tuin òf heining van gebreide of zaamgevlogten takken van willige bóómen, binnen en rond om welke, de tenten der Edelen en Steden med hunne schilden en wapenen omhangen, zóódaanig waren geplaatst dat in de zomer- en in de winter-tiid niemand, zonder gezien te worden, uit òf in de belegerde sterkte konde komen: Zulks dat Haagstein, na dappere tegenweer, zig eindelijk genóóddrukt vond over te geeven onder zekere harde Bedinge die de Overwinnaar bezegelde med één nieuw Zegel, waar op hi voorbedagtlik één zóódaanig gevlogten Tuin hadde doen afmaalen, enz.”

Zou van Alkemade dit wel juist beoordeeld hebben? Zou niet veel eerder van Haagsteyn zelf, welks naam reeds duidt op een door hagen verdedigde sterkte, de afleiding moeten gevonden worden; en zou het niet veel eerder de afbeelding van de veroverde sterkte zijn die Graaf Willem VI in zijn zegel (en in de munt) opnam, dan die van zijn eigen verschansingen die niet buitengewoon waren, daar alle verschansingen met zulk werk versterkt en gemaakt werden.

Ook pleit voor deze veronderstelling dat in den Tuyn die op die munten voorkomt, bloemen in het gras staan; die zullen toch wel eerder in Haagsteyn dan in de verschansingen van den belegeraar zijn geweest.

De bedoeling van Graaf Willem VI zal wel geweest zijn aan te toonen dat de Hollandsche Leeuw in den sterken Tuyn wist door te dringen en dat Haagsteyn nu aan Holland behoorde.

Door die munten, (Afb. 7 en 8) werd deze voorstelling later populair en een symbool van Holland zelf.

Het is niet gemakkelijk na te gaan wanneer de Hollandsche Tuyn het eerst voorgesteld is als een „tuin” naar ons begrip

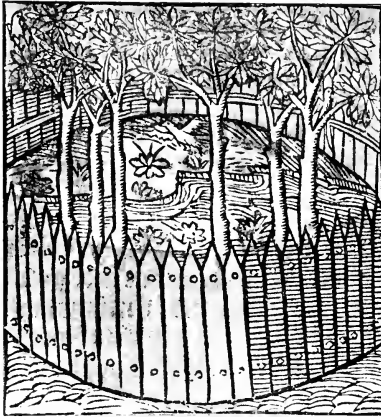
9. Omheining met „tuinen”.

plantte. In een boekje getiteld: „Van die gheestelike kintscheyt Ihesu ghemoraliseeret. En van der jacht d'minnen tusschen die devote innighe ziele en dat dierken Ih̄us, T'Antwerpen by Claes Leew den XVII December A^o 1487”, komen twee xylographische, gekleurde prenten voor, zulke tuinen voorstellende, met gras, boomen, enz., de eene omgeven met gevlochten „tuinen” (Afb. 9), de andere met eene paalheining (Afb. 11). Toen werd deze voorstelling dus reeds als een tuin beschouwd.

In 1573 werd een legpenning geslagen op het verjagen van de Spanjaarden en het vertrek van Alva. Van Loon, „Beschrijving der Nederlandsche historiepenningen”, dl. I, blz. 174 geeft van de voorzijde de volgende beschrijving. „Op de eene zijde ziet men de Hollandsche Maagd, kennelyk door t'ondergestelde wapenschild, binnen een gevlochten tuyn en veelerlye bloemen zitten; hebbende op haar hoofd den hoed van Vrijheyd, bekomen door middel van

10.

11. Omheining met palissaden en „tuinen”.

op den vorigen, waarin een Leeuw staat die in den eenen klauw een bloot zwaard en met den anderen een schild voert; binnen den zoom deze woorden, welke op het verblijven der twijfelachtige uitsprake aan 's Konings goeddunken kunnen betrekking hebben: „Securius bellum pace dubia. De oorlog is veyliger dan een onzekere vrede” (Afb. 13).

Op nog een anderen legpenning van 1576 (dl. I, blz. 214) vinden wij den Henegouwschen Tuyn afgebeeld. Deze was omsloten door tunen afgewisseld door zeer zware palen; vóór den ingang staat het wapenschild van Henegouwen (Afb. 14).

Een fraaie gedenkpenning door S. Dadler verbeeldt de komst van Maria van Engeland, gemalin van Prins Willem II in Holland, A^o 1642. De Prinses wordt door den Prins aan de hand geleid binnen „eenen omheynden tuyn, die in t'ronde met verscheydene pronknaalden versierd, en van binnen met Mars, de Liefde en andere beelden voorzien, en

den degen, dien zy in haare rechterhand houdt. Voorts leest men in den rand deze woorden: „Libertas Patriae 1573” (Afb. 10).

Een tweede legpenning van het jaar 1575 op het afbreken der vredesonderhandelingen met Spanje beschrijft van Loon (dl. I, blz. 204) aldus: „De eene zijde vertoont den Hollandschen Tuyn als

12.

13.

met boomen beplant is," zooals van Loon (dl. II, blz. 265) schrijft (Afb. 15).

De eendracht der Vereenigde Provinciën bij den dood van Prins Willem III in 1702 gaf

14.

aanleiding tot het slaan van een penning waarop de Hollandsche leeuw werd afgebeeld, houdende in den linkerklauw een speer waaraan onder den vrijheidshoed de bundel van zeven pijlen gehecht is. In den rechterklauw houdt hij het ontbloote zwaard (van Loon, dl. IV, blz. 294) (Afb. 12).

In de 17de eeuw was de voorstelling van den Hollandschen Tuyn zeer geliefd en komt veel voor; op het einde der 18de eeuw ziet men hem ook weer telkens afbeelden; blijkbaar was er toen echter eene revolutionaire gedachte aan verbonden.

15.

EERSTE AFDEELING
DE MIDDELEEUWEN

HOOFDSTUK III

De omgeving van het Kasteel

16. Boomgaard met zomerhuis 15de eeuw.

ALVORENS tot de beschouwing van den tuin in de middeleeuwen over te gaan is het misschien niet ondienstig in 't kort te schetsen hoe in den regel een kasteel in die tijden er uitwendig uitzag en hoe het terrein er om heen was verdeeld.

In de middeleeuwen kon bij den bouw der kasteelen niet veel rekening worden gehouden met de tuinen; het grootste gedeelte van het omliggende terrein moest worden opgeofferd aan de eischen der verdediging; wat overbleef kon tot tuinen worden ingericht. Zoo ontstonden de Gothische tuinen; hunne gesteldheid stond dus in nauw verband met die van het kasteel. En deze toestand bleef lang bestaan; want eerst moesten de kasteelen hunne waarde als sterkten verliezen

voor het mogelijk werd de tuinen uit te breiden ten koste der buitenwerken. En dat was niet vóór de 16de eeuw het geval.

Waar bij de nog bestaande middeleeuwsche kasteelen, de grachten of de muren en gebouwen der buitenwerken behouden zijn gebleven, kunnen wij ons een denkbeeld vormen van hunne oorspronkelijke omgeving.

Helaas zijn er zoo weinig dergelijke kasteelen overgebleven en telkens moet men weêr vernemen dat een eerwaardig overblijfsel voor goed verdwenen is. Zulke tot afbraak bestemde middeleeuwsche gebouwen of ruïnes moesten door den Staat aangekocht en tot Staatsmonumenten verklaard kunnen worden, althans moest de vernietiging belet kunnen worden. Vooral toch van wat ons uit den feodalen tijd rest kan niets gemist worden.

Terecht zegt Dr. J. te Winkel in zijne verhandeling over „Het kasteel in de 13de eeuw, geschetst volgens de gedichten van dien tijd” ¹⁾: „De middeleeuwsche oudheden die wij bezitten zijn voor negen en negentig procent uit de 14de en 15de eeuw. Toch levert de 13de eeuw voor oudheidkundige studiën ruime en betrouwbare stof, zij het ook van anderen aard; namelijk in de letterkunde van dien tijd, die in menig opzicht voor een bloeitijdperk onzer letterkunde te houden is. Immers uit het einde van die eeuw dagteekenen niet alleen onze voornaamste in de landstaal geschreven kronieken, maar ook verreweg het grootste en belangrijkste gedeelte der ridderpoëzie; en met de werken van Maerlant het beste wat de, ook in de veertiende eeuw bloeiende didaktische school heeft opgeleverd.” Deze inderdaad kostbare gegevens, voorzoover zij ons dienstig kunnen zijn, benuttende en die toetsende aan hetgeen ons nog meer overbleef, zij het van wat lateren tijd, namelijk de miniaturen in de manuscripten en de schilderijen, kunnen wij ons een vrij goed beeld vormen van het kasteel in de middeleeuwen en van het terrein dat het omgaf.

¹⁾ Een hoogst belangrijke verhandeling gebaseerd op mededeelingen aan 13de eeuwse schrijvers ontleend; uitgegeven als bijvoegsel van het programma van het Stedelijk Gymnasium te Groningen in 1879.

Feitelijk was een kasteel niets anders dan eene versterkte woning, waar niet alleen de burchtheer met zijn gezin veilig woonde, maar ook de onderhoorigen in tijd van nood een toevlucht konden vinden.

Daarom werd het kasteel niet alleen zoo sterk mogelijk, maar tevens zoo ongenaakbaar mogelijk gemaakt.

Bestond er geen noodzaak om het te bouwen op eene bepaalde plaats, wat wel alleen voorgekomen zal zijn, wanneer het tot verdediging van een bepaald punt moest dienen, dus tot verdediging van den lande, dan nam men, zooals nog zoo dikwijls is na te gaan, voor de gewone heerlijke kasteelen de gunstige ligging van een terrein te baat, om er den burcht te bouwen.

Men koos bij voorkeur lage terreinen, waar men gemakkelijk, zonder veel te graven, diepe grachten kreeg; de nabijheid eener rivier; met vele waterstreamen doorsneden terreinen, enz.

De oudste namen voor versterkte woningen waren borch of burch, waaraan bij uitbreiding tot steden de inwoners den naam van burgers ontleenden; een sterk kasteel heette „eene vasten borch.” (Ein fester Burg ist unser Gott. Luther). Voorts casteel, van het Latijnsche castellum; verder huis en huisinge; dan later steenhuus, stein of steyn, in het Friesch stins. Ook veste, slot. Van het Latijnsche fortis kwam ons woord „fort.” (Amersfoort, Montfoort).

Eerst in de 13de eeuw begon men geregeld steenen burchten te maken. Vóór dien tijd waren zij zelden van steen, doch van hout; en behalve door grachten, meestal door wallen, hagen en palissaden omsloten. En deze laatste waren zoo sterk dat zij nog meer weerstand boden dan de muren.

Om toegang te verkrijgen tot het eigenlijke kasteel was in tijd van oorlog nog zoo gemakkelijk niet. Door een zware poort kwam men direct op het voorplein, dat in den regel ommuurd was en meestal nog bovendien door grachten omgeven. Dan kwam men aan de ophaalbrug over de binnen-gracht en daarachter lag de poort die naar den hoofdingang

17. Voorplein 15de eeuw.

leidde; ten minste als er niet 2 of 3 grachten waren, zooals dikwijls het geval was. De laatste gracht was meestal voorzien van een lagen muur, te laag om den vijand beschutting te geven als hij het voorplein ingenomen had, daar hij werd bestreken door de torens van het hoofdgebouw; doch hij vormde eene groote belemmering voor het brengen van schuiten of vloten in de gracht.

Door den hoofdtoegang, de hoofdpoort, kwam men, als het kasteel uit een enkel gebouw bestond, daar dadelijk binnen; dikwijls echter was er een binnenhof, waarin dan het hoofdgebouw lag, zoodat men op den binnenhof staande, nog weer lang niet in het hoofdgebouw was.

Het voorplein of voorborch werd ook wel hof genoemd; en dan buitenhof in tegenstelling met den binnenhof die de eigenlijke hof was. In de middeleeuwse gedichten wordt steeds van plein gesproken. In den Lancelot wordt van een ridder gezegd: „Hi quam in een groet plein gevaren, daer hi sach enen welstaenden casteel.”

Het voorplein moet men zich voorstellen als eene zandige vlakte, omgeven door muren. Op dit plein stonden, hier en daar verspreid, de woningen voor het personeel, de stallen en de voorraadschuren. Later, toen de muren niet meer ter verdediging behoeften te dienen, bouwde men deze woningen tegen de muren aan, meestal tegenover elkander

aan twee zijden van het plein. Toen het gebruik van wagens toenam en de menschen beschaafder werden deed zich de behoefte gevoelen aan harde wegen en beter onderhouden omgeving; toen moest het voorplein dat bij droogte een stoffig plein en bij regen een modderpoel was, wat anders ingericht worden. Van zelf zal men toen met de wagens eene vaste richting genomen en dien oprit later gehard hebben, doch tevens werd het noodzakelijk, toen men niet meer over het geheele voorplein reed of liep, om het onkruid tegen te gaan. Het eenvoudigste was er grasperken aan te leggen (Afb. 17). Zoo ontstond het voorplein uit de 16de eeuw, dat tevens het beginsel in zich bevatte van de „oprijlaan” der latere buitenplaatsen.

De muren van het voorplein waren dikwijls van nissen voorzien, waarin de belegerden beschutting zochten tegen de werpsteen en pijlen; op de hoeken stonden torens. De gebouwen waren de stallen, de voorraadschuren en de werkplaatsen. Lancelot vond op den buitenhof veertig paarden gestald (Lanc. II, 26933) en op een ander kasteel „in eens ridders huys,” natuurlijk in de stallen, „cleden ende perde gnoegh” (Lanc. II, 21666). Niet ver van daar stond „ene scure vol hoys” (Lanc. II, 21696). Voorts waren op het voorplein de woningen waarin de gasten gehuisvest werden, die men niet kon of wilde onderbrengen in het hoofdgebouw. Deze heetten dan „herbergen.” Verder vond men er woningen voor de ondergeschikten.

Daar zullen ook wel de hokken geweest zijn voor het gewone pluimgedierte en de honden, wanneer deze laatste ten minste niet in het kasteel zelf ondergebracht werden. Want in de middeleeuwen stonden de huisdieren in hoog aanzien; zij maakten deel uit van de huishouding en waren op de stille, afgelegen kasteelen de trouwe gezellen.

„En mesnaige fault chat en chien
 Qui mangusent et ne font rien
 Et chevaux en estables.”

(Complainte du nouveau marié.)

Ook de duiventoren stond dicht bij het kasteel.

Het was eene oude gewoonte om op het voorplein niet ver van de poort die naar het hoofdgebouw leidde een grooten lindeboom te hebben, al of niet bij de bron, zooals o.a. nog te vinden is bij het kasteel „Westhove” op Walcheren.

Dat er ook wel meerdere boomen op het voorplein stonden blijkt uit den Lancelot II, 24704 en vlg. Doch vele zullen het zeker niet geweest zijn. Want het voorplein was de plaats waar de paarden buiten gebracht werden, waar de feesten gehouden en de krijgslieden en ruiters geoefend werden. Hier was dan ook steeds eene bron, ten behoeve van de ondergeschikten en van de dieren op de stallen.

De bron werd altijd door een of meer boomen overschaduwed, vooral door de sycamoren waarvan Maerlant zegt:

„Die minlixte boem is van scaden
Entie scoenste oec van bladen.”

In den Lancelot wordt herhaaldelijk van dezen boom gesproken:

„In midden den beemt in enen pleine
Vant hi een overscone fonteine
Die ten voeten van ene siccamore spranc.”

Elders (Lanc. II, 11891 vlg.) wordt gesproken van twee sycamoren bij de fontein en weer elders (Lanc. II, 2950) van vier.

„bi ene fonteine, daer tien stonden
vier bome omtrent stonden.”

Ook platanen stonden dikwijls bij de fontein:

„Om sine telghe ende omme sinen scade,
Ende om sine scone blade
Was hi wilen waert ende vri,
Ende emmer staet hi fonteynen bi
Men planten wilen in conincs hove,
Ende was van also groeten love
Datmene met wine begoet
Om dat hi soude wassen groet.” (Naturen Bloeme 663—671.)

Onder deze fonteinen zal men oorspronkelijk wel de bronnen hebben verstaan, wat blijkt uit de bijgevoegde woorden bij Maerlant, waar hij van eene fontein spreekt, dat zij was: „cout ende claer en diep.”

De sycamore schijnt met de linde gemeen te hebben gehad dat hij de boom der minnenden was. Van den lindeboom is dit genoegzaam bekend; ook werd deze oudtijds voor heilig gehouden. Zoo wordt verklaard dat men hem altijd op het voorplein aantrof, hetzij bij de poort, hetzij bij de bron. Ook op de singels der grachten zal men wel dikwijls reeds boomen gehad hebben. Wel is waar zouden deze eene beschutting geboden hebben aan den vijand als het voorplein veroverd was, doch eer het zoover was had men allicht den tijd gehad ze te vellen. En de singels waren eene gewone wandeling, waar eenige schaduw wel gewenscht was. Lancelot redde zich toen hij in de gracht viel, door een boom te grijpen; die stond dus langs de gracht.

De boomgaard lag in den regel achter het hoofdgebouw, door eene gracht er van gescheiden. Door eene kleine deur die in tijd van nood gemakkelijk dicht te metselen was, kwam men uit het hoofdgebouw aan de poort en brug die toegang gaven tot den boomgaard. Waren er twee boomgaarden, zooals dikwijls vermeld wordt, dan lag de tweede op het voorplein, daarvan evenwel nog gescheiden door eene smallere gracht die ter beveiliging diende van de vruchten zoowel tegen het eigen personeel als tegen de bezoekers van het voorplein, waarvan de poort in vreedstijd meestal open stond.

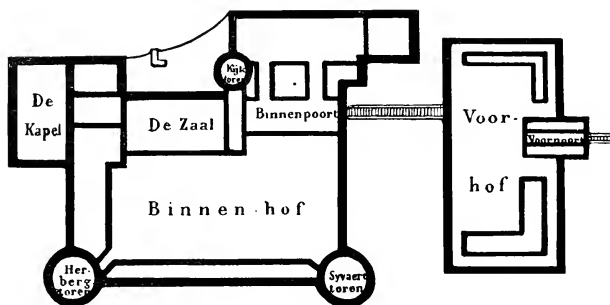
Van het voorplein ging men, zooals gezegd, over de gracht en door eene poort naar het hoofdgebouw. Waren er echter meerdere grachten, dan waren deze gescheiden door eenen singel. Regel was dat achter elke brug eene poort was die den toegang tot de brug afsloot en bestreek.

De eenvoudigste vorm der kasteelen hier te lande was die van een enkel gebouw, al of niet met zwaren aanliggenden toren of torens, geheel of gedeeltelijk in het water gelegen, of op een terrein dat op een weinig afstands omgeven was,

somtjids nog door een muur, doch altijd door eene gracht. Buiten deze gracht lagen dan de verdere terreinen, eveneens omgeven door muren, wallen of grachten, waarop men het voorplein, tuinen en den boomgaard vond.

Een andere vorm was die waarbij het hoofdgebouw op eenen hof uitkwam die door andere gebouwen omgeven was. De toegang tot dien hof was dan door eene sterke poort. Ook hier kon men echter niet komen zonder door den voorhof gegaan te zijn (Afb. 18).

Weer anderen werden beschermd door eenen voorburcht,

18. Plattegrond van het kasteel Brederode.

ook een sterk gebouw, dat eerst genomen moest worden, voordat men het hoofdgebouw kon aantasten. Zoodanige voorburcht was dan ook door grachten omgeven en door een ophaalbrug met het hoofdgebouw verbonden.

Dr. te Winkel haalt eene plaats in den Lancelot aan waar gesproken wordt van eenen burcht met drie poorten, waarvan de eerste twee gemakkelijk konden worden veroverd, maar waar de derde door een breede gracht was afgesloten. De eerste poort gaf dan toegang tot het voorplein; de tweede was de voorburcht of de poort die de brug over eene tweede gracht verdedigde. De derde was die van het hoofdgebouw of van het ommuurde plein waar het hoofdgebouw op stond.

Het geheel was dus eene aaneenschakeling van terreinen, alle op zich zelf versterkt; men moest het voorplein over om tot het hoofdgebouw te komen. Zoo moest men om bij het hoofdgebouw van het Grafelijk Slot in 's-Gravenhage te komen, over den Buitenhof (voorplein) gaan. Wel waren er nog andere toegangen tot het kasteel, bijv. door den boomgaard, doch deze waren in oorlogstijd opgeheven.

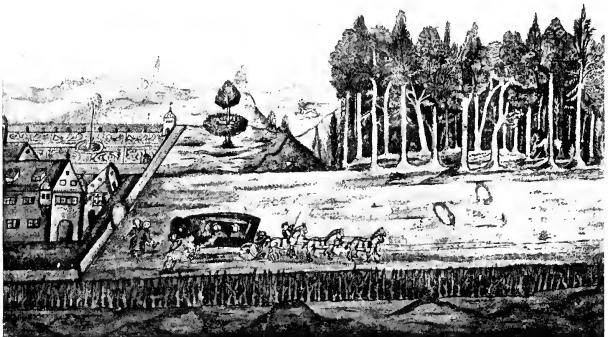
Die menigte van grachten is het typische kenmerk van de vroeg-middeleeuwsche kasteelen, toen er nog geen vuur-artillerie was en iedere hinderpaal die men den vijand in den weg kon leggen, eene kans was op behoud. Toen de vuurwapenen meer algemeen werden, en vooral toen de steenen kogels door ijzeren werden vervangen, hadden de grachten grootendeels hunne waarde verloren. Want toen reikte het geschut ver genoeg om het hoofdgebouw over de grachten heen te kunnen bereiken. Zoo haalt Dr. J. te Winkel aan dat in 1397 bij het beleg van Loevestein, toen de voorburcht genomen was, men zóó dicht met het geschut kon naderen dat het kasteel het nog slechts één dag en eene nacht uithield en men den burcht moest overgeven.

De burchten in de 15de eeuw en later werden dan ook of zeer sterk en zwaar gemaakt, bij wijze van forten, of integendeel alleen zooveel versterkt als noodig was om het hoofd te kunnen bieden aan overvallen van ongeregelde benden. Op de kans om eenigen weerstand te bieden aan geregelde, van geschut voorziene troepen werd dan niet gerekend en het kasteel bij hunne nadering liever verlaten.

Hierin zou men dan ook de verklaring kunnen vinden van het bijna spoorloos verdwijnen van zoovele kasteelen in de 15de en 16de eeuw, zonder belegeringen of roemvollen strijd. De troebele tijden, de invallen van Maarten van Rossum, de veeten en strijd in den tijd der Hervorming, de tachtigjarige oorlog, dit alles geeft waarlijk verklaring genoeg. Het was of een geest van vernietiging over de kasteelen zweefde.

Maar keeren wij nog even tot het middeleeuwsche kasteel terug.

Niet alle kasteelen hadden een binnenhof, bij de kleinere ontbrak deze dikwijls. Indien nu nog eenig terrein tusschen het kasteel en de binnengracht lag, dan deed dat wel als binnenhof dienst en was dan met een muur omringd. Was de binnenhof bepaald in het hoofdgebouw gelegen of liever, waren het hoofdgebouw en de torens en bijgebouwen om den binnenhof gebouwd, dan zal die binnenhof wel niet veel anders dan eene, zij het vrij groote, ledige ruimte geweest zijn. Want door de hooge gebouwen kon de plantengroei er niet

19. Kasteel met omgeving begin 16de eeuw.

weelderig zijn. Iets anders was het echter in het tweede geval als de binnenhof buiten het eigenlijke hoofdgebouw lag, zooals bijv. bij het Graaflijk Slot in den Haag het geval was. Hier ziet men dan ook op de oude afbeeldingen dat er boomen geplant zijn. Toch zal dit in de middeleeuwen of niet of zelden het geval zijn geweest; eerder zal men er wat bloemen aangetroffen hebben. In dien tijd verlangde men ook geen schaduw van boomen op het huis; integendeel, steeds kan men bij de oude kasteelen terugvinden het streven om die zóó te bouwen dat zooveel mogelijk partij getrokken kon worden van de zon.

De terreinen die men dus vond in de omgeving van het

kasteel waren behalve de binnenhof die altijd tusschen de binnengrachten lag, de buitenhof of het voorplein, de boomgaard, de tuinen en de singels. Maar behalve deze terreinen waren er meestal nog wel andere, uitgespaarde stukken gronds tusschen de buitengrachten. Deze waren dan veelal tuinen voor bloemen; voor kruiden en groenten, als er slechts één boomgaard was en zij zullen ook wel voor het pluimvee enz. hebben gediend.

Op eene teekening uit de 16de eeuw zien wij nog de primitieve verdere omgeving van een middeleeuwsch kasteel; alles is nog vrijwel in den oorspronkelijken toestand; alleen de tuinen zijn gemoderniseerd in den stijl der 16de eeuw (Afb. 19).

HOOFDSTUK IV

De Slottuinen

A. De bloementuin, de keuken- of groententuin, de kruidentuin

20. Rosier 15de eeuw.

DE ontwikkeling der tuinen hield geen gelijken tred met die der woningen. Zeker zullen de eerste tuintjes niets anders bevat hebben dan voor de bewoners van het huis nuttige produkten. Maar naarmate de beschaving toenam en het gevoel voor de kunst zich in den mensch ontwikkelde, moest daaraan ook meer plaats in den tuin worden ingeruimd. De verfraaiing

en verbetering der tuinen ging gemakkelijker dan die der eenmaal bestaande massieve kasteelen; en waar men nu voor de kasteeltuinen maar over zeer weinig terrein kon beschikken, ging men buiten deze tuinen, die wij als de oorspronkelijke mogen beschouwen, op verder afgelegen grondstukken grootere tuinen aanleggen. Het aangewezen terrein hiervoor was de boomgaard, die toch al door muren of hagen en grachten omgeven was. Zoo leest men reeds in de poëzie der 13de eeuw telkens van den boomgaard als de plaats van het gezellige leven in zomertijd. Eerst op het einde der 15de eeuw begon de tuin den boomgaard te verdringen, wat in den loop der 16de eeuw een voldongen feit was geworden.

Wij moeten dus bij de beschouwing van de middeleeuwsche

tuinen deze in twee hoofdsorten verdeelen, nl. 1°. de kweektuinen en 2°. de boomgaard.

Vóór de 15de eeuw vinden wij geen afbeeldingen van tuinen. Het landschap deed eerst met de 15de eeuw zijne intrede in de miniatuur-schildering. Maar uit de 13de en 14de eeuw hebben wij eene rijke bron in de literatuur. En al mogen deze bronnen niet geheel zuiver zijn en enkele zelfs aan niet-Nederlandsche schrijvers ontleend zijn, terwijl er ook veel phantasie bij in het spel zal zijn geweest, veilig mogen wij aannemen dat de toestanden toen in West-Europa, op ons gebied overal vrijwel dezelfde waren en dat men met hetgeen men phantaseerde, wel de bedoeling had te overdrijven maar dan toch altijd in iets dat werkelijk bestond of kon bestaan. Zullen de marmere fonteinen met edele metalen en edelgesteenten ingelegd wel nooit bestaan hebben, de fonteinen zelf waren bestaande zaken. Bovendien bevestigen de verschillende schrijvers elkander.

Vrijwel alle moderne schrijvers over tuinkunst zijn over het Gothische tijdperk luchtig heen gegleden. Zij vertelden ons wat er zoowat in de tuinen groeide; gaven ons een enkele afbeelding of een enkele aanhaling uit oude schrijvers; doch een goed beeld van den middeleeuwschen tuin gaven zij ons niet. En in ons land, waar wellicht de meeste en beste gegevens te vinden zijn, heeft men er zich wel het minst over bekommerd en weet men er het minste van.

Toch is de kennis van dit tijdperk van het hoogste belang voor de studie van de

21. Bloementuin 15e eeuw

tuinkunst; de geheele ontwikkeling van de tuinen in de Nederlanden is gebaseerd op den Gothischen kasteeltuin. Wanneer dit slechts eene veronderstelling, eene persoonlijke meening was, niet bewijsbaar door authentieke gegevens, dan zou het misschien maar beter zijn het grijze, in nevelen gehulde verleden te laten rusten; maar het tegendeel is het geval en er zijn bij ons gegevens genoeg, misschien meer en betere dan elders; en de ontwikkeling der tuinkunst uit de toestanden zooals die in de middeleeuwen tot stand waren gekomen is wel degelijk te constateeren.

Reeds uit de verhandeling van Dr. J. te Winkel, „Het kasteel in de 13de eeuw”, is op te maken van hoeveel belang de middelnederlandsche literatuur ook voor de Geschiedenis der tuinarchitectuur is. En met hetgeen te vinden is in de literatuur, de schilderijen en de miniaturen in de manuscripten uit de 15de eeuw, is het mogelijk een beeld te reconstrueeren van den middeleeuwschen tuin, beter en vollediger dan men zulks tot nu toe in andere landen van Europa heeft kunnen doen.

In rijkdom van gegevens staan de Nederlanden ontwijfelbaar bovenaan; zelfs boven Frankrijk door het werk van de Nederlandsche miniatuurschilders aan het Hof van Bourgondië, aan wie zoo vele van de rijkst verluichte manuscripten te danken zijn. Toch neemt ook Frankrijk door zijne middeleeuwsche literatuur en schilderkunst eene voorname plaats in. Daarom is het bevreemdend dat bijv. G. Riat in zijn boek „l'Art des Jardins” over dit tijdperk eene beschouwing geeft die slechts bestaat uit eene bijeenvoeging van gegevens van allerlei landen, terwijl hij reproducties geeft van 8 miniaturen, waarbij slechts twee Fransche, waarvan een waarschijnlijk nog Vlaamsch, Bourgondisch. Hij ontleent twee afbeeldingen aan Nederlandsche schilders en noemt van hunne werken nog andere op.

E. André behandelt in zijn eveneens „l'Art des Jardins” getiteld boek, dat 886 groot octavo bladzijden bevat, de middeleeuwen slechts op blz. 22 en 23 en weet niets er van te schrijven dan wat algemeenheden die hij vooral aan H. Sauval

die over Parijsche oudheden schreef, ontleent. „Cette énumération est pauvre” zegt de schrijver zelf, wat voor geen tegenspraak vatbaar is.

In „Les Promenades de Paris” 1867—1873 door A. Alphand komt een overzicht voor van de ontwikkeling der tuinkunst in de verschillende tijdperken. Behalve een paar regels uit H. Sauval, wijdt hij acht regels aan de middeleeuwen. Wel wat weinig wanneer men den waarlijk reusachtigen omvang van dit werk aanziet! Van die acht regels zijn er nog vijf fout, want hij beweert daarin dat de middeleeuwsche labyrinthen verrassingen waren voor de wandelaars, die, eenmaal er in, zich met moeite er uit konden redden; dit is onjuist en hij verwacht de middeleeuwsche labyrinthen met de 17de eeuwse doolhoven (zie hoofdstuk X). Trouwens hij geeft er ter opheldering bij een plattegrond van het kasteel van Gaillon door du Cerceau (1576!), waarop duidelijk te zien is dat bij den ontwerper de gedachte aan verdwalen verre was. Bij de aanhalingen uit Sauval van een middeleeuwschen tuin geeft hij twee prenten uit het werk van J. Vredeman de Vries van 1583!

De Engelsche schrijvers maken het niet veel beter; maar zij hebben de verontschuldiging dat zij ook zoo goed als geen gegevens hebben. En dit wordt duidelijk wanneer men nagaat hoe treurig het in Engeland nog meer dan een eeuw later met den tuinbouw gesteld was, in een tijd, de 15de eeuw, toen hier al lang van bepaalden bloei kan gesproken worden. En dien toestand kan men het best begrijpen als men bij de 16de eeuwse Engelsche schrijvers leest hoe achterlijk en onwetend men daar zelfs toen nog was. Lady Amherst „A History of Gardening in England” 3^d ed. 1910 ¹⁾ trachtte zooveel mogelijk gegevens

---

¹⁾ Dit boek, hoewel het getuigt van veel onderzoek waarvan de resultaten als mengelmoes van tuinarchitectuur en tuinbouw door elkander medegedeeld worden, is telkens in strijd met bestaande en als juist erkende gegevens. De illustratie is al even zonderling. Zoo wordt bij het hoofdstuk over de 13de eeuw (!) eene tuinafbeelding uit een Fransch manuscript van het einde der 15de eeuw gegeven. Bij dat over de 14de en 15de eeuw zien wij ter verduidelijking der Engelsche toestanden drie tuinafbeeldingen uit een Vlaamschen één uit een

op te sporen; zij komt tot de conclusie dat er geen nauwkeurige beschrijving van eenigen middeleeuwschen tuin bestaat.

In 68 bladzijden over de middeleeuwsche tuinen spreekt zij bijna uitsluitend over tuinbouw; alleen op de blz. 50 en 51 geeft zij eene korte beschouwing, waarbij zij zich dan nog in de hoofdzaak verwardt en blijken geeft de beteekenis van den boomgaard in de 15de eeuw in 't geheel niet te begrijpen, noch wat hem van de andere tuinen onderscheidde. Zij verduidelijkt hare beschrijving van den „Engelschen” middeleeuwschen tuin door twee Vlaamsche miniaturen.

R. Blomfield in zijn werk „The formal Garden in England” 3^d ed. 1901, constateert dat Mr. Hazlitt in zijn „Gleanings in old Garden Literature 1904” zoo goed als niets had kunnen vinden dat licht over de inrichting van den middeleeuwschen tuin in Engeland kon verspreiden. Maar zegt hij: „It was not, however quite such an indiscriminate affair as Mr. Hazlitt suggests. In the „Romance of the Rose” in the British Museum (Harl. M. S. 4425) there is a beautiful illumination of a garden, dating from the latter part of the fifteenth century”. Hierbij geeft hij twee afbeeldingen uit dat manuscript, dat... een Vlaamsch handschrift is.

Hij haalt de juiste veronderstelling aan van Hazlitt dat het woord „arbour” een boomgaard zou kunnen beteekenen, afkomstig van „herbarium”, een grasveld beplant met boomen; maar hij verwerpt haar en neemt het woord „arbour”, evenals Lady Amherst (of liever zij deed het evenals hij, want haar boek kwam eerst in 1895, drie jaar na het zijne uit) in de moderne beteekenis van loofkoepel, omdat hij evenmin als

Fransch manuscript uit de 15de eeuw. De zestiende eeuwse tuinen mag men vergelijken op ééne Fransche afbeelding uit de 15de eeuw, op 2 Engelsche uit de 17de eeuw en op 9 uit de... 19de eeuw! Kitchen-Gardening onder James I (1603—1625) kan men bestudeeren op een prent van 1750, en op 2 uit de 19de eeuw. De 17de eeuw is verlicht met 3 tuinafbeeldingen uit de 18de en 8 uit de 19de eeuw. Dus tot het tijdstip van den landschapsstijl geen enkele prent die toepasselijk is op het beschreven tijdperk. En de schrijfster geeft nog al op iedere prent aan, tegenover welke bladz. van den tekst zij behoort te staan. (To face page...)!

Lady Amherst iets van een middeleeuwschen boomgaard af wist. Maar zelfs van den middeleeuwschen tuin weet hij niets te zeggen en geeft alleen de beschrijving met afbeelding van een miniatuur in het Vlaamsche manuscript van den Roman van de roos, die een boomgaard voorstelt, doch die hij voor een bloementuin aanziet.

Er bestaan geene afbeeldingen van middeleeuwsche tuinen in Engeland; het mocht den velen Engelschen schrijvers niet gelukken een enkel miniatuur te ontdekken waarop er een voorkomt; willen zij dan ook hunne inzichten verduidelijken dan geven zij telkens Nederlandsche voorbeelden. En dat is ook het beste, want inderdaad waren in de 15de en 16de eeuw de tuinkunst en tuinbouw in Engeland geheel afhankelijk van de Nederlanden en Frankrijk, doch vooral van de Nederlanden, zooals telkens blijken zal. En dit wordt duidelijk als men in aanmerking neemt hoe belangrijk de overzeesche handel reeds in de middeleeuwen in de Nederlanden was. Terecht zegt dan ook John D. Sedding in zijn boek „Garden Craft old and new” 1903: „about this date it is assumed the style of English Gardening was affected by French and Flemish methods, which our connection with Burgundy at that time would bring about.”

De tuintjes op de binnenhoven der kasteelen of in hunne onmiddellijke nabijheid zullen in den beginne zeker wel kweekplaatsen van groenten en kruiden zijn geweest. Want in tijden van belegering vormden die produkten eene aanvulling van den voorraad levensmiddelen. Doch ook de bloementuinen waren nuttig.

De groenten-, kruiden- en bloementuinen vinden wij alle afzonderlijk vermeld, doch vooral de rozentuinen „rosiers”. De rozen speelden een groote rol in het dagelijksch leven der edele jonkvrouwen. Want zij verzorgden en plukten de bloemen, zij droogden de bladeren ter opvulling van kussens en bedden, zooals in „die Rose” wordt gezegd:

„Van desen blomen altemale

Maken si hare bedden, die roken wale.” (Rose 7943—7944).

Ook bereidden zij er de rozenolie uit, het parfum bij uitne-

mendheid der middeleeuwen. En het vlechten van rozenkransen of rozenhoeden was eene gewone bezigheid; in den „Lancelot” en in „die Rose” wordt hiervan herhaaldelijk gesproken:

„Van blomen so draget enen hoet,
Want hi en es van coste niet groet,
Ochte te Meye van rosen roet.” (Rose 2108—2110).

En elders:

„Van desen blomen dus gescapen
Soe maken mageden ende cnapen
Menichgerande hoedekine,
Fraie, scone ende fine.” (Rose 7939—7942).

Van afzonderlijke rozentuinen wordt telkens gesproken:

„Die rosier was altemale
Met ere hagen besloten wale
Die alomme was gestaen.” (Rose 2819—2821).

Een goed voorbeeld van een primitieven rozentuin bij een kasteel, geeft ons een miniatuur door Memlinc in het „Breviarium Grimani” waar men een rosier ziet die tegen den buitenmuur van het kasteel ligt. De rozen op stam zijn zonder bijzondere zorg, zonder omsluiting geplant; men heeft zich niet eens de moeite gegeven het terrein eerst vlak te maken. Van gelegenheid tot vermaak, of zelfs om er te kunnen zitten, geen spoor (Afb. 22).

Eene beschrijving van zulk een rosier tegen het kasteel aan komt voor in „die Rose” waar gezegd wordt dat:

„Tusscen den toren ende dat vorboech
So stont geplant na syn gevoech
Dat rosier meniger rosen.” (Rose 3835—3837).

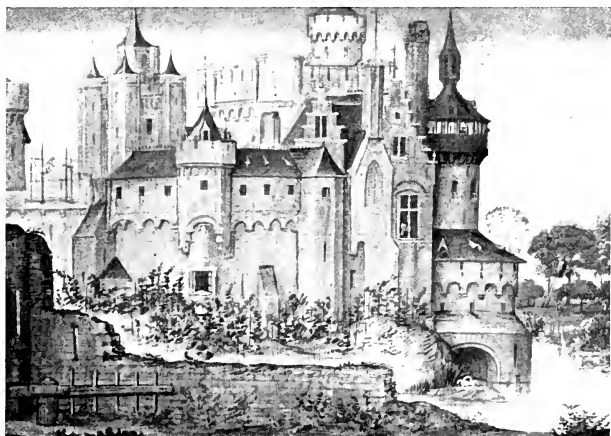
Dr. J. te Winkel meende dat deze muur dezelfde is als een muur die eenige regels vroeger wordt genoemd:

„Buten der veste een ander muer stoet
nederre (lager) gemaect, om grote were
te doene . . .” (Rose 3646—3648).

Doch daar er staat dat die lage muur „buten der veste” ligt, d. w. z. buiten het eigenlijke kasteel, moet dat een muur op het voorplein of langs de singels der buitengrachten zijn geweest;

deze toch waren meestal laag; de boogschutters konden er overheen schieten en zij vormden tevens een beletsel om schuiten of vloten voor de aanvallers in de grachten te brengen. Waren de buitenwerken ingenomen, dan gaven deze lage muren juist weer geen beschutting aan de aanvallers daar zij door de hooge kasteelmuren en de torens bestreken werden. Zulk een muur zal hier bedoeld zijn. De „vorboech” zal, als het ten minste

22. Kasteeltuin 15de eeuw.

een muur was, een muur zijn geweest die van af een toren omliep op korten afstand van een kasteelmuur, zoodoende een pleintje, een hof vormende, waarop dat rosier was aangelegd (Afb. 22). Ook wordt dit verduidelijkt waar wij lezen:

„Alsic dat vorboech hebbe gewonnen
 Ende tebroken ende ingerommen
 Sone sal daer blive staende geel
 Cruit, noch rose, noch priel.” (Rose 1401—1404).

Dat men al op stam geënte rozen had blijkt meermalen:

„Binnen den middel soe nam hi
 Dien roselere.” (Rose 14341 vlg.)

en zulke rozelaars zien wij ook op afbeelding 22. Ook wordt onderscheid gemaakt tusschen de wilde roos, de eglantier, en de andere, wellicht geënte rozen.

„Leidde mi dore di eggelentiere
 Ende dore der bramen die daer stoeden
 Ende dorne die de rosen hoeden.” (Rose 2866—2868),

waar hier met „dorne” wellicht eene doornenhaag zal zijn bedoeld.

Verscheidene eenvoudige bloementuintjes komen voor op miniaturen in een Nederlandsch manuscript van den Roman van de roos in het British Museum. Niet altijd is het gemakkelijk uit zulke kleine tuinafbeeldingen zonder zichtbare omgeving, op te maken of het een afzonderlijke slottuin of een aanleg in den boomgaard is. Dit is nu echter niet twijfelachtig bij twee uit dit manuscript overgenomen miniaturen. Bovendien zien wij hier de hooge muren met een verhoogd looppad aan de binnenzijde voor de schutters, dat hier nu als grasbank dienst doet. In den boomgaard had men dit niet, tenzij soms aan eene zijde; die terreinen toch waren te groot om met succes verdeigd te kunnen worden; de muren behoeften hier dan ook maar alleen dienst te doen ter beveiliging tegen indringers.

Op het eene miniatuur (Afb. 20) zien wij een tuintje, aan twee zijden door muren ingesloten; eene grasbank op metselwerk loopt er langs. Tegen den muur staat eene haag van rozen tegen latwerk. In den tuin zijn verschillende rozen vrijwel door elkander geplant. Het tweede geeft iets dergelijks; de grasbank bijv. staat in den hoek van twee muren; bloemen en planten groeien er op (Afb. 23).

Sterk treedt telkens op den voorgrond de wensch om zulk een stukje tuin van het nog overblijvende terrein af te scheiden. Waarschijnlijk houdt dit verband met het feit dat men op het laatst der 15de eeuw al meer zorg wijdde aan het kweken van planten en meer zeldzame soorten had die men zorgvuldig beveiligde. Want al was het terrein zelf ommuurd, dan nog werd het stukje grond dat men tot een tuintje inrichtte weêr door hagen of hekwerk afgesloten.

Meestal bestond de afsluiting, als die meer tot versiering diende, en dit was ook dikwijls het geval, uit houten geschilderd hekwerk met dwarsstijlen van hout of ijzer; uit rozenhagen en dergelijke; ook wel uit palissaden enz. Galerijen met druiven- en andere vruchtboomen, doch vooral met rozen, komen herhaaldelijk voor.

23. Rosier 15de eeuw.

De tuin was een regelmatig ingedeeld terrein met kleine bloembedden en perken waarin de planten onregelmatig waren geplaatst. Soms waren deze bedden langs de muren geplaatst op de wijze als nog wel voor groenten gedaan wordt (rabatten).

Ook had men reeds bloemranden langs de paden, evenals de perken afgezet met randen van kruiden of buxus. Verder allerlei bloemplanten tegen latwerk. Geschoren boompjes komen een enkele maal voor in den tuin, doch deze behoorden meer in den boomgaard.

De indeeling dier tuinen was altijd symetrisch, meestal zeer eenvoudig; de bloempjes in het gras of de losse bloemplanten in de bedden en perken, de rozen op allerlei wijzen toegepast, dit was vrijwel alles wat men in den slottuin hebben kon. Een fontein, wat bloemvazen op de muren der grasbanken, als deze op zich zelf staande in den tuin voorkwamen, voltooiden de versiering.

De bloemen bleven tot in de 16de eeuw schaarsch; de voornaamste waren rozen, leliën, viooltjes, pioenen en andere eenvoudige bloemen.

„Besiet die scoenheit van den rosen
Van violetten, tidelosen . . . .”

heet het in „die Rose” (8431—8432).

Maar het hoofdtype van den middeleeuwschen tuin was de rozentuin.

In de 15de eeuw was er al een zekere welstand gekomen; er was meer liefhebberij voor het kweeken van fraaie planten en toen het kasteel niet meer zoozeer als sterkte dienst deed, kon men meer terrein beschikbaar stellen voor de tuinen. Zoo konden zij wat fraaier aangelegd worden en meer tot sieraad strekken, zooals duidelijk zichtbaar is in den tuin op het schilderij van Thierry Bouts (Dirk van Haarlem, overl. 1475) „het oordeel van keizer Otto.”

Deze tuin is een mooi voorbeeld van een kasteeltuin. Hij ligt blijkbaar achter het kasteel en ter zijde daarvan de boomgaard. De tuin is door de gracht van het kasteel gescheiden. Hij is in meerdere afdeelingen verdeeld; de eerste bestaat uit een prieel = grasveld, de tweede is omgeven door eene eenvoudige balustrade, waarlangs een doorlopend bed van bloemen, slechts bij den ingang afgebroken. Hiervan door een smal pad gescheiden zijn vijf bloembedden, 2, 1, 2, met bloemen en kleine boompjes beplant. Buiten dit gedeelte schijnt nog meer aangelegd terrein te zijn omdat men daar de trap van drie treden ziet, waarmede men in den tuin afdalt. Keizer Otto III en zijn gemalin kijken over den muur naar de uitvoering van het vonnis. Daar deze muren hoog zijn, hetgeen hieruit blijkt dat de personen die er buiten staan er niet boven uitkomen, moet het Keizerlijke echtpaar op een loop- of schuttersgang langs den muur staan (Afb. 24).

Een dergelijke tuin ziet men op een miniatuur in het Breviarium Grimani, N°. 1581 voorstellende een „hortus conclusus”, die feitelijk een deel uitmaakt van een grooteren tuin of boomgaard en die omsloten is door een laag hekwerk van gevlochten ijzerdraad tusschen houten posten. In den tuin staat eene prachtige fontein. In de nabijheid, doch buiten den tuin is nog eene bronput. De grasbedden waarin grasbloempjes, zijn omringd door een grasrand. In een der hoeken van den tuin staat een groote rozenstruik waarop de aanwijzing: „Plantacio (sic) Rose” (sic). Op de fontein staat: „Fons Hortorum.” Aan

de andere zijde staan hooge leliën met het opschrift: „Sicut liliū inter spinas” (Afb. 25).

Afbeeldingen van een „hortus conclusus” = besloten tuin of hof, komen in de 15de eeuw meermalen voor. Wij kunnen den oorsprong vinden in het „Hooglied” van Salomo, hoofdstuk 3 vers 12: „Mijne zuster, o bruid! Gij zijt een besloten hof, eene besloten wel, eene verzegelde fontein.” Deze symbolische voorstelling van de „veel beminde” als een besloten

24. Het oordeel van Keizer Otto III.

hof, werd in de latere middeleeuwen toegepast op de Heilige Maagd en aldus werd aan deze uitdrukking eene geestelijke beteekenis gehecht.

Waar de muren of buitenwerken het terrein afsloten bleef de ruimte beperkt; het verruimen van den tuin door het omwerpen van die werken zou eerst in de 16de eeuw plaats vinden.

Behalve deze tuinen was er nog wel meerder terrein aan de overzijde der binnengrachten; ook hier was men beveiligd door de buitengrachten en muren; waren deze misschien in tijden van oorlog niet voldoende, in vreedstijd was men

hier volkomen veilig. Hier was de boomgaard, de plaats van het gezellige leven in de middeleeuwen, wat wij zouden noemen den tuin bij uitnemendheid.

De tuinen waren te klein om er iets grootsch van te kunnen maken. En toch geven ons de afbeeldingen van die oude Gothische tuinen een indruk van rust en liefelijkheid, van geluk en van tevredenheid in eene omgeving en onder levensvoorwaarden, waar wij ons maar moeielijk in kunnen verplaatsen. Die gedrongen tuintjes behoorden bij de woningen; zij maakten er een geheel mede uit. En met de bloemen en planten, de heldere kleuren en het verguldsel der latwerken trachtte men het sombere aanzien van de oude burchten wat op te vroolijken. En bij het beschouwen van die miniaturen waarop tuinen voorkomen, treft telkens de groote verscheidenheid in aanleg, het sierlijke en smaakvolle dat men op dikwijls zeer ongunstig gelegen terrein en met zoo geringe middelen toch nog wist te bereiken.

Een tweede vorm van den slottuin was de keukentuin of keukenhof. Deze zal wel de oudste vorm van de tuinen zijn geweest. Het bezit van een tuin voor het kweken van eetbare natuurprodukten werd eene noodzakelijkheid wanneer de natuur zelve die niet voldoende verschaft; in de middeleeuwen was dit van groot belang. Want zal het in gewone tijden al moeielijk zijn geweest zich het noodige aan te schaffen buiten den eigen kring, bij eene belegering was men geheel aan zich zelf overgelaten. Bovendien vluchtten dan de onderhoorigen naar den burcht en moesten ook deze gevoed worden. De keukentuin was daarom steeds zooveel mogelijk in de onmiddellijke nabijheid van het kasteel en zal oorspronkelijk wel den eigenlijken slottuin hebben uitgemaakt, wanneer de gelegenheid om een afzonderlijken bloemen- en keukentuin te hebben er niet was. Maar was er voor den aanleg geen voldoende gelegenheid op het eigenlijke kasteelterrein, dan vond men hem toch tusschen de buitengrachten, hetzij in een boomgaard op het voorplein, hetzij in den boomgaard bij het kasteel.

Want deze lagen toch nog binnen den uitersten kring der verdedigingswerken, de grachten, muren en wallen.

De uitdrukking keukentuin of keukenhof is ons bewaard gebleven; zelfs in den naam van een landgoed „Keukenhof” in de Zuid-Hollandsche gemeente Lisse. Zoo sprak men vroeger ook van keukenjacht, keukenduin; maar die uitdrukkingen geraakten in onbruik; ook de oude naam warmoeshof veranderde langzamerhand in moestuin.

In den keukenhof of warmoeshof vond men de groenten en ook wel de kruiden die voor keukengebruik dienden, zooals bijv. de „Pottagiecruyden” en ook wel laag groeiende vruchten, zooals meloenen, komkommers, aardbeziën enz. (Zie ook hoofdstuk XV).

De kruidentuin diende om te voorzien in de behoefte aan geneeskrachtige en aromatische kruiden.

In de middeleeuwen moest men zelf in zijne geneesmiddelen voorzien en het kweken van de noodige kruiden was een eerste noodzakelijkheid. Maar ook geurige kruiden waren toen zeer geliefd, zoowel voor het bereiden der spijsen als voor andere doeleinden in het huishouden. Vooral voor het bewaren van linnengoed stelde men die op prijs; maar ook stookte men welriekende oliën, vooral rozenolie. Wanneer wij ons de bedompte inrichting van de feodale kasteelen voor den geest brengen, dan wordt die behoefte aan parfumerieën alleszins verklaarbaar.

Had men geene gelegenheid voor een afzonderlijken kruidentuin, dan werd een gedeelte van den warmoeshof of van den boomgaard er voor bestemd. Altijd vond men een hoek lavendel die, evenals de gedroogde blaadjes der thym, voor het linnengoed diende; saffraan achtte men weer onmisbaar voor de keuken.

Bij de kloosters vond men belangrijke kruidentuinen. In de middeleeuwen waren de monniken bekend om hunne geleerdheid; de studie was hunne voornaamste bezigheid en velen waren bekwame artsen. Bijna elk klooster had dan ook zulk een tuin.

Sommige abdijen waren beroemd om hare planten; zeker is het dat de horticultuur in die dagen voornamelijk in de kloosters beoefend werd en men onder de monniken bekende botanisten vond. Zoo werd ook de eerste plantenkas in 1245 gemaakt op last van Albert den Groote in het Dominicanenklooster te Keulen.

In zulk een kloostertuin, *hortus dominicalis sive abbatialis*, werden niet alleen geneeskrachtige kruiden gekweekt voor zieken, maar ook groenten en vruchten voor het levensonderhoud der monniken, en tevens bloemen. Het gebruik van bloemen had de Christelijke Kerk van het heidendom overgenomen en het in stand houden van deze heidensche gewoonte in dienst van het nieuwe geloof moest de verbreiding er van vergemakkelijken en bevorderen. De bloemen waren bestemd tot versiering der altaren en ook hierbij waren de smettelooze leliën en de rozen het hoogst in aanzien.

Van dergelijke kloostertuinen wordt reeds uit de 6de eeuw melding gemaakt. Van ouds waren de geneeskrachtige eigenschappen van sommige planten bekend; van daar dat deze planten vereerd en dikwijls gevreesd werden. Het bijgeloof was hier dan de groote factor. Ook hechtte men zeer veel gewicht aan het tijdstip waarop men plantte of zaaide; aan de maan werd hierbij een groote invloed toegekend.

Het ligt voor de hand dat bij de burgers de kruiden- en de keukentuin wel spoedig incengesmolten zullen zijn. Toch wordt in de „Lantwinninghe ende Hoeve” van Kaerle Stevens en Libault van 1582 en ook nog in de uitgave van 1622 het onderscheid gehandhaafd tusschen de warmoeshoven en de cruydthoven.

Behalve de geneeskrachtige kruiden vond men in den „Cruydhof” ook de „welriekende cruyden.” In bovengenoemd werk worden o.a. de volgende opgegeven: Basilicon, Ruyte, Munte, Calament, Thymmus, Tenderyck, Origa of grove Marieleyne, Hysope, Ceule, Coriander, Savie, Druyven-cruydt, Malrove, Alsem, Aneroone, Roosmaryn, Gelsemin, Avendel of Onzer Vrouwe bedstroo, Paleye, Dille, Anys,

Ammi, Carvi oft witte comyn, Venckel, Byvoet, Reynvaen, Matre, Nepte oft Cattencruydt, Stichuscruydt, Lavendel, Alwede, Nigelle, Consilie de Greyn, Camille, Meliote, Verangenas oft Dulappel, Mandragora en Guldenappel.

Afbeeldingen van kloostertuinen zijn bij ons zeldzaam. In een manuscript van het einde der 15de eeuw „Heures de Jeanne de Castille” met Vlaamsche miniaturen door Gerard David, van Brugge, wordt zulk een tuin afgebeeld. De tuin ligt naast de kerk; langs de muren zijn grasbanken met steenen onderbouw; op de muren staan wit of rood geschilderde aarden vazen met bloemplanten die door ringen bijeengehouden worden. Op het terrein zijn vier bloembedden met vormboompjes versierd, die in drie étages gesnoeid zijn. Monniken werken in den tuin.

25. Hortus Conclusus, 15de eeuw.

HOOFDSTUK V

De Slottuinen

B. De boomgaard

---

26. Tuintje in een vergier 15de eeuw.

MEN moet zich den middeleeuwschen tuin niet voorstellen als een tuin, zooals wij dien thans kennen n.l. als een terrein, waar men zoo veel mogelijk kan genieten van het buitenzijn; waar men gelegenheid heeft om te zitten en zich te vermaken; waar men schaduwboomen en sierplanten, bloemen en kunstvoorwerpen heeft; in één woord de plaats waar men op den warmen zomerdag wat frissche lucht inademt en in de open lucht kan zitten; beter kunnen wij het begrip van den tegenwoordigen tuin terugvinden in den boomgaard. Moet men de middeleeuwsche tuinen meer als kweekplaatsen beschouwen en waren zij daardoor al minder geschikt om er veel weelde en kunst in te hebben, ook wegens de beperkte ruimte, met den boomgaard was dit geheel anders. Hier was ruimte genoeg en bij het toenemen van de beschaving en weelde in de 15de eeuw, kon men gemakkelijk hier wat meer kunst en goeden smaak aanbrengen.

Was de middeleeuwsche tuin het type van den eenvoudigen tuin, de boomgaard was meer dat van den weelderig ingerichten, rijkeren tuin.

In de 16de eeuw kwam er eene kentering en begon de tuin weer geleidelijk den voorrang en de plaats van den boomgaard in te nemen.

Het Fransche woord „vergier = verger”, komt bij ons voor als vergier, van het Latijnsche virga = tak. Het Hollandsche woord was boemgaert of bogaert.

Men moet zich den middeleeuwschen boomgaard voorstellen als omgeven door muren en hagen en veeltijds ook door grachten. Zoo leest men in den Roman van Floris ende Blancefloer van eenen toren in eenen:

„Bogaert alomme bevaen
Ende besloten met enen mure.”

Nog treft men hier en daar oude boomgaardterreinen aan waarvan de ommuring de sporen draagt van den oorspronkelijken vorm en toestand; zoo de muur te Muiderberg waar de beroemde echo is.

Over de beteekenis en de inrichting van den boomgaard in de middeleeuwen verkeerden wij gelukkig niet in onzekerheid. Wel is het niet mogelijk nog bestaande aan te wijzen, doch de literatuur en de afbeeldingen uit de middeleeuwen geven ons zooveel aanwijzingen, dat wij er ons toch gemakkelijk een juist en duidelijk beeld van kunnen vormen.

In de middelnederlandsche ridderromans en volksverhalen speelt de boomgaard een groote rol; hij is de plaats van het leven buitenshuis, waar men het liefst verwijlde, waar men ging „hem merghen”, d. i. zich vermeien. Hier had men gelegenheid zoowel voor de spelen als voor rustige bezigheden; hier vlochten de jonkvrouwen hare rozenkransen en plukten zij de vruchten; hier kwam men rusten van den moeizamen tocht of de inspannende jacht, of na den maaltijd. Hier zat men volkomen veilig en was omringd van al de weelde en pracht die men toen kende. Men zat eenvoudig op het gras van het priël of van de zodenbanken. Maar ook vindt men vermeld dat rijke kleeden en tapijten het gras bedekten. Dan verving in het warme jaargetijde de boomgaard „die hoghe sale” en ontving men hier zijne gasten. Karel de Grootte

ontving de ambassadeurs van Massilia in eenen boomgaard dien hij buiten de stad had liggen:

„Le roy Charles est en un grand vergier;
 Avec lui sont Roland et Olivier . . . . .
 Ils sont assis sur des tapis blancs,
 Et, pour se divertir, jouent aux tables;
 Les plus sages, les plus vieux, jouent aux échecs
 Et les bacheliers à l'escrime . . . . .
 Sous un pin, près d'un églantier,
 Est un fauteuil d'or massif:
 C'est là qu'est assis le roy qui tient douce France.”

(Uit de „Chansons de Gestes”, waar telkens blijkt dat het bepaald de boomgaard was waar men zich vereenigde.)

Lag de boomgaard achter het kasteel, wat meest het geval was, dan was daar een achteruitgang (posterne); men kwam bij eene poort en deze doorgaande aan de ophaalbrug die over de binnengracht lag en zoo verder in den boomgaard. In het gewone leven was die poort, evenals die van het voorplein, overdag steeds open en was de brug neergelaten.

Waren er twee boomgaarden, dan lag de tweede op het voorplein. Zoodanige boomgaard zal wel tevens de groententuin zijn geweest, vooral later, in de 15de eeuw, terwijl de eigenlijke boomgaard achter of terzijde van het kasteel meer de plaats was waar de bewoners bijeenkwamen, waar men ruimte had voor de spelen. Om in den boomgaard te komen, wanneer deze deel uitmaakte van het voorplein, moest men zooals Walewein, over een vonder gaan en dan over eene smalle gracht, of door eene poort, door een muur of haag.

Dat een boomgaard op het ommuurde en met grachten omgeven voorplein toch nog daarvan gescheiden was door eene smallere gracht, vindt men in den „Lancelot” vermeld, waar ook de held van den roman uit den boomgaard gaande, eerst bij een wapentoren komt, dan bij een stal en daarna eerst de poort uitrijdt. Dit bewijst dat er een wapentoren bij den boomgaard stond, zoodat men niet vrij in en uit den boomgaard kon komen.

In den „Lancelot” (III. 22668—22675) wordt het woord

27. Vergier met tuingedeelte
15de eeuw.

„vrijthof”, d. i. omsloten hof waarin men gevrijt was, volgens Dr. te Winkel naast „boegaert” gebruikt om hetzelfde uit te drukken. Zulk een boomgaard, die tevens vrijthof was, zal dan wel zeker deel van het voorplein hebben uitgemaakt. Het hebben van een „vrijthof” was een verkregen recht; zij die binnen de poort en op het voorplein kwamen waren onschendbaar. De eigenlijke vrijthof was dus het voorplein. Dit wordt juist bevestigd door de door Dr. te Winkel op blz. 53 aangehaalde verzen uit den Walewein. De held ziet daar van verre eene linde:

„Die telghe die waren wide
Gheleet ende wel ondaen;
Si hadden een scone plein bevaen;
Men mochten vele segghen of.
Die linde stond in een vrijthof
Met enen mure alomme belopen.”

Hier wordt dus duidelijk gezegd dat het plein, de gewone naam voor het voorplein, een vrijthof was. Ook stond altijd een groote lindeboom op het voorplein.

Verder rijdende zag Walewein

„Een portkyn ant hof ondaen
Ende binne den mure sach hi staen
Scone crude menighertiere;
Die roken van den eggliertiere
Daer rooc soe niet ghebose.
Ooc stont daer menighe scone rose,
Acoleyen ende violetten,
Leliën, die gherne smetten,
Dier stont daer een groot deel,
Dus quam Walewein in dat prayeel
Dat niet soonre mochte wesen.”

Door het open poortje op het voor-

plein zag dus Walewein in het priëel (boomgaard), dat door een muur van den vrijthof gescheiden was. Daarna moest Walewein niet alleen eene poort door om van den vrijthof in den boomgaard te kunnen komen, maar hij moest ook weer over een vonder gaan om een paard uit den boomgaard op het voorplein te brengen; zoodat dus tusschen plein en vergier ook nog eene smalle gracht moet zijn geweest.

Toch ligt het voor de hand dat de benaming „vrijthof” wel eens gebruikt zal zijn geworden ook voor den boomgaard zelf als die op het voorplein lag; beide waren nauw verbonden en gewoonlijk was de eenige toegang tot dien boomgaard over het voorplein. En dan zou men uit de verzen uit den Walewein:

„Binden vrijthove sijt seker das
Soo stont een harde scone palas”

kunnen afleiden dat dit gebouw in den boomgaard stond. Toch is er geen zekerheid voor dit vermoeden; integendeel kan dit gebouw even goed op het voorplein zelf gestaan hebben en is dit, daar het zulk een voornaam gebouw was, veel waarschijnlijker. Want op het voorplein stonden de gebouwen waar de gasten gehuisvest werden, de „herbergen”, en bij voorname kasteelen zullen natuurlijk ook wel rijkelijk ingerichte gebouwen voor de voorname gasten zijn geweest.

In de gedichten uit de dertiende eeuw worden zomerhuizen in den boomgaard niet genoemd; alleen in de kroniek van Beka wordt van „winterhuus ende somerhuys” gesproken. Van Wijn vermoedde reeds dat dit gebouw in den boomgaard zou gestaan hebben. En dit mogen wij gerust aannemen. Want deze zomerhuizen vindt men meestentijds afgebeeld als luchtig gebouwde huisjes, aan eene zijde open en dikwijls nog met ramen aan de andere zijden. En zij bevinden zich dan in een tuin of boomgaard. Op een miniatuur in een Bourgondisch manuscript (door Nederlanders verlucht) ziet men een bijzonder rijk gebouwtje in een boomgaard, kenbaar aan het priëel (grasveld) met de bloembedden (Afb. 16).

In een manuscript-bijbel in de Koninklijke Bibliotheek

te 's-Gravenhage, bekend als de „tweede historiebijbel van 1360”, die echter van 1430 is (Y 401), komen vele afbeeldingen van zulke zomerhuizen voor, de meeste aan eene zijde open, het eene rijker dan het andere. Zoo is er een waarin de koning, Saul, op een rustbed ligt.

In den boomgaard vond men een afgescheiden gedeelte, dicht bij den toegang tot het kasteel, dat geheel als lustplaats, als tuin was ingericht. Hier vond men alles wat het vertoeven aldaar kon veraangenamen; hier dienden de bloemen vooral tot versiering, hier waren rustbanken en een mollig gras-tapijt om op te rusten, onder de schaduw der met bloesems of schoone vruchten prijkende boomen (Afb. 27, 78 e. a.). Uit den Walewein en den Lancelot blijkt dat men er zelfs wel het middagmaal gebruikte; in den Liefdetuin van den „Meister der Liebesgärten” van $\pm$ 1450 (Afb. 92) zien wij de gedekte tafel. Maar wel zoo eenvoudig was het om een laken op den grond te spreiden en op het gras aan te zitten. Men bewonderde de zeldzame planten in de bloembedden en de kunstig gesnoeide en geleide boompjes, de mooie rozenhagen, de galerijen enz. Die liefdetuin was een boomgaard en een lusthof tevens door het als tuin aangelegde gedeelte.

Dat men toen reeds langs de paden en perken randen van welriekende kruiden of palm had, blijkt o. a. waar in „die Rose” gezegd wordt:

„Doe quamic in enen pat
Daer in lach menich bloemkins blat;
In widerside was hi beloken.
Met cruden, die wale ende soete roeken.” (Rose 659—663).

Elders lezen wij:

„Wat int vergier was op ende tale
Bome, vrocht, crude ende blomen.” (Rose 1468—1469).

Natuurlijk waren in zoo'n boomgaardtuin de rozen weer onontbeerlijk:

„Daer waren rosen een groet deel
Die daer stoeden int prieel
Ende cnoppen beide cleine ende groet
Die scone waren, wit ende roet.” (Rose 1562—1567).

Een enkele maal wordt zoo'n tuin in den boomgaard dan ook een rozentuin genoemd.

„So sagic staen sonderlinge
In ene side dat vergier
Een utermaten scone rosier,
Beloken vaste met ere hagen.” (Rose 1538—1541).

Verdere versiering werd verkregen door het plaatsen van vazen op de muren der grasbanken; ook waren er reeds zonnewijzers. Uit de volgende regels in „die Rose” zou men moeten opmaken dat men er toen ook al eenig beeldhouw-
werk aantrof.

„Doe ic een luttel hadde gegaan
Sagic vore mi een vergier staen
Dat groet was ende harde wyt,
Oec waert gesloten ende gevryt
Met starken ende met hogen muren
Wel gehouwen met figuren
Ende met beelden gescreven wale.” (Rose 131—139).

Er stonden heel wat beelden in dien muur, zeker in nissen en zij worden uitvoerig beschreven. Zij waren gebeeldhouwd en beschilderd „in goude ende in lasur.”

Dit was dan ook een zeer rijk aangelegde boomgaard en streng afgesloten:

„Hoge was die muer ende ront
Ende vaste besloten, ende stont
Om een vergier alse ene hage,
Daer en was noit te genen dagen
In comen scapre no vilein.” (Rose 453—457).

Dit toont aan dat de boomgaard maar niet zoo voor een ieder toegankelijk was, dat het een voor de kasteelbewoners streng gereserveerd terrein was waar geen scheeper of dorper mocht komen.

In den boomgaard bracht men alles bijeen wat men maar mooi of aangenaam vond:

„Van cruden, van boemen alle manieren
Waren binnen dien vergiere.”

Zoowel uit den „Lancelot” als uit „die Rose” blijkt dat in

den boomgaard ook wel de volières van gevlochten ijzerdraad, „yserinen traelgen”, voor de pronkvogels waren. Men hield er toen velerlei gevogelte op na, voor de keuken, de jacht of den pronk. De liefhebberij voor pronkvogels in den tuin bleef eeuwen bestaan; maar zij dienden oudtijds ook voor de tafel; de pauwen bijv. werden toen als een vorstelijk gerecht beschouwd. Het gewone pluimgedierte bevond zich op het voorplein, waar de stallen waren en ook de bedienden woonden.

Maar het mooiste en voornaamste ornament was natuurlijk de fontein: „ene scone fonteyne”, waarbij een mooie boom of roos, vooral de eglantier. In Maerlant's „Historie van Troyen” lezen wij dat Pallidamas zijn hof maakt aan Elena:

„Daer hi sat onder die scade
Van enen eglentier by hare.” (3098—3099).

Meermalen wordt de eglantier als boom vermeld.

Eene zware hooge tafel van steen of hout kwam ook veel in den boomgaard voor, zooals o. a. blijkt uit afb. 92, waar men op zulk een tafel allerlei eetwaren ziet, waarvan de gasten zich bedienen. Ook behoorden tot de versieringen bloemhagen, meestal van rozen; in heldere kleuren geschilderde hekjes om de boomen, geschilderde houten randen langs de opgehoogde bloembedden, staketsels van om staken in S-vorm gebogen bloem- en vruchtenstruiken, latwerk en galerijen, waartegen vruchtboomen of rozen en bloemplanten geleid werden.

In de middeleeuwen had men meer genoeg in vroolijke kleuren van schilderwerk dan in de natuurlijke kleur van hout of steen. Trouwens de meeste steensoorten verweeren bij ons in de open lucht of slaan groen aan. Geliefde kleuren waren het rood, blauw, groen en geel, meestal in zachte of gemengde tinten; ook bracht men deze gaarne afwisselend aan; wel waarschijnlijk zullen de kleuren uit het wapen van den bezitter dikwijls aangewend zijn; op het einde der 15de en in de 16de eeuw was dit zeker het geval.

De verschillende deelen van den boomgaard waren meestal van elkander gescheiden door hekwerk met dwarslatten of ijzerdraad, dat dikwijls verguld werd; ook wel door paal- en

latwerk met er omheen groeiende planten (Afb. 30). Ook vond men er labyrinthen, terwijl de boomgaard als er geen bepaalde tuinen waren, tevens de kweekplaats van bloemen, groenten en kruiden was.

Tot het voornaamste in den boomgaard behoorden de mooie grasvelden met allerlei grasbloempjes er in (Afb. 28). De

28. Boomgaard.

gewone naam er voor was „prayerie” of „praeyeel”, of „proyeel”, het Fransche „préau”; ook komt de naam „prieel” dikwijls voor.

Deze grasvelden, priëlen, vond men in de verschillende deelen van den boomgaard, zoowel in het afgescheiden gedeelte als onder de vruchtboomen, doch ook als losse grasvelden, geschikt voor de verschillende spelen en oefeningen.

Geen wonder dat het woord priëel dikwijls in de beteekenis van den boomgaard zelf gebruikt werd. Zoo zien wij vermeld dat koning Priamus zijne raadslieden bijeen riep in een priëel:

„Priamus de coninc rycke
Ghinc althant in een prieel
Ende met hem hogher liede een deel
Daer hy hem best ghetroude toe.”

(Historie van Troyen 2954—2957).

Maerlant geeft eene beschrijving van zulk een priëel:

„Niet te lanc en was het gras,
Mer te maten; daerin stonden
Alrehande bloemen, daer si op vonden
Den dau nochdoe; t' prieel was ront
Ghemuert; in midden stont
Eene clare fonteine scoene ende goet,
Een ryckelic boem daer op ghebloet,
Soe groot ghewassen, dat hy scade
Gaf met menghen groenen blade
Der fonteinen ende den preele
Byna in den meesten deele.”

(Historie van Troyen 3082—3092).

Zeer groot was 't grasveld in dit boomgaardgedeelte dus niet, waar één boom het grootste deel er van kon overschaduwen.

Van eenen vergier die vierkant was wordt ook in „die Rose” gesproken:

„Dat vergier was al viercant
Even lanc ende even breet
Daer menich scone boem insteet.” (Rose 1274—1276).

29. Boomgaard 15de eeuw.

Die grasvelden waren inderdaad de eenvoudigste en gemakkelijkste versiering in een tijd toen men nog weinig bloemen had en de verzorging van deze wel heel wat moeite zal hebben gekost. Bovendien werden de bloemen des velds ook mooi gevonden en men zorgde er wel voor dat het gras als bezaaid was met bloempjes.

Het woord priël had dus oudtijds eene geheel andere beteekenis dan thans.

Waren de bloemen hoofdzaak in de tuinen, in den boom-

gaard dienden zij meer tot versiering; hier waren de vruchtboomen vereischte; deze stonden in een grasveld (Afb. 29).

De vruchtboomen waren in de eerste plaats de appelboomen; men vond er geheele boomgaarden van. Verder peren-, kersen-, pruimen-, mispels- en moerbezieboomen. Noten- en beukenboomen werden ook tot de vruchtboomen gerekend.

Van den beukeboom zegt Maerlant:

„Sine vrucht es soet in den mont
Maer quaet ter borst in alre stont.”

(Naturen Bloeme VIII 365 vlg.).

Voor al vond men er perzikboomen. Maerlant (Naturen Bloeme VIII 19—42) beschrijft hoe men die toen entte, namelijk op den wilgeboom. Het enten was van ouds bekend en dat het als een der hoofdbezigheden van den tuinbouw werd beschouwd, blijkt uit de vele afbeeldingen waarop men de menschen er mede bezig ziet.

In het reeds genoemde manuscript uit de 15de eeuw van den Roman van de roos, is eene miniatuurteekening, die wel als een der beste voorbeelden mag gelden van een middel-eeuwschen boomgaard in de Nederlanden.

De ligging van dien boomgaard ten opzichte van het kasteel staat er niet op aangegeven; hij is geheel omgeven door muren, die aan eene zijde blijkbaar lager zijn en daar slechts tot borsthoogte reiken van de er tegen staande personen. Daar ook aan die zijde de waterleiding ligt van de fontein, zal daar waarschijnlijk de gracht geweest zijn die achter het kasteel omliep. De andere muren, die buitenmuren zijn, zijn om die reden hooger. Langs den lagen muur gaande komt men aan eene steenen poort en zoo in den boomgaard. Deze is in twee deelen verdeeld, die gescheiden zijn door een hekwerk van gevlochten ijzerdraad, in vakken verdeeld door zware posten, waarin eene hooge houten Gothische poort, met een deur van stijlen. Het eene gedeelte is blijkbaar meer ingericht voor het gemak en genoegen der bewoners, het andere is meer de eigenlijke boomgaard, waarin echter ook bloembedden zijn. In een van deze staat een mooi boompje

in een rond hek. Het eerstgenoemde gedeelte, blijkbaar van vierkanten vorm, heeft als ornament eene groote koperen fontein met marmeren bekken; de waterafvoer gaat onder den muur door. Vruchtboomen staan meer op den achtergrond, aan den zonnkant; en zij werpen hunne schaduw op het priëel en over de grasbanken, waar men de jonkvrouwen bezig ziet met handwerk en boek. Het geheele terrein is

30. Boomgaard 15de eeuw.

overdekt met gras, behalve tusschen de bloembedden. Eene haag van bloemen op latwerk loopt langs den muur (Afb. 30).

Ook het miniatuur N°. 7 van het Breviarium Grimani, door Memlinc, verbeeldt eenen boomgaard.

Bij de uitbreiding der tuinen en parken en hun toenemen in beteekenis ging langzamerhand het karakter van den boomgaard, zooals het zich in de middeleeuwen had ontwikkeld, verloren. Op het einde der 16de eeuw waren de tuinen en parken veel belangrijker geworden en hadden vrijwel de be-

teekenis van den ouden boomgaard gekregen als de plaats waar men zich bij voorkeur vereenigde tot het smaken van allerlei genoegens of tot rustig zitten in de vrije lucht. J. A. Comenius, 1592—1671, die op het einde zijns levens in Holland woonde en daar stierf, schreef dat men voor voedingsdoeleinden in den keukentuin en boomgaard ging maar voor genoeg in een grasveld en in een loofkoepel.

Het is trouwens begrijpelijk dat reeds in de middeleeuwen het park den boomgaard zal vervangen hebben, wanneer het terrein van den boomgaard te klein was om er groote grasselden in te kunnen hebben, geschikt voor de spelen en andere oefeningen die grootere ruimten vereischten. Ook de „Meister der Liebesgärten”, van wiens hand de oudstbekende kopergravures zijn, nu erkend als van Vlaamschen oorsprong, gaf reeds de voorstelling van een park waarin een gezelschap aanzienlijke mannen en vrouwen bijeen is, dat zich op allerlei wijze tracht te vermaken (Afb. 92).

De kennis van de middeleeuwsche tuinen en boomgaard is voor de geschiedenis der tuinkunst van het grootste belang. Uit hen is de tuinarchitectuur zich geregeld blijven ontwikkelen; zij vormen de basis waarop eeuwen lang is voortgebouwd. En al mogen deze middeleeuwsche tuinen ook eenvoudig geweest zijn, al mogen wij de inrichting en de schikking ook dikwijls wat naief en kinderlijk vinden, toch gevoelt men dat hierbij steeds voorgezeten heeft de zucht om de juiste verhoudingen te bewaren, om alles zoo fraai mogelijk te maken zonder te zondigen tegen de regels van de schoonheidsleer der Ouden. Vele van die tuinen en boomgaarden moeten juweeltjes van goeden smaak en liefelijkheid geweest zijn; uit de miniaturen in de handschriften blijkt dit telkens.

Wanneer men de waarde en het onbetwistbare belang van deze primitieve vormen van de tuinarchitectuur nagaat, dan verwondert men zich dat zoovelen, die als tuinarchitecten zich in de gunst van hunne landgenooten verheugen, telkens de bewijzen geven van den oorsprong van hunne kunst zoo goed als niets af te weten.

Als staaltje hoe men zelfs in de laatste tijden nog wel over de middeleeuwsche tuinarchitectuur oordeelt... en schrijft, mogen de volgende aanhalingen dienen. Vooreerst dan uit het bekende werk van den architect Lothar Abel: „Gärten-architectur, Wien, 1876.” Hij zegt over het Gothische tijdvak op blz. 6:

„Rein Gothische Hausarchitectur kann nicht leicht zur Gärten-architectur benützt werden (!?) Es ist zwar immerhin möglich dass Gärten bei Gebäuden dieses Styls existirt haben, aber es sind keine sichere Nachrichten auf uns gekommen.” (N.B.!)

Wat verder zegt hij toch weer dat er nog overblijfsels van Gothische tuinen getoond worden; doch hij vindt ze te klein en meestal door hooge muren ingesloten; daarom kunnen zij geen opheldering geven over de principes van het aanleggen! Dit neemt niet weg dat hij toch met besliste zekerheid mededeelt hoe ze geweest moeten zijn en hoe men ze zou moeten maken:

„Als sicher und bestimmt ist aber an zu nehmen dass bei Gärten welche mitteralterliche Gothische Gebäude umgeben, die Terrasse-Mauer und Balustraden durch Rampen und Talus vertreten sind. Stufen und Talus kann man so viel man will anbringen, nur müssen alle Vasen vermieden werden.” (!)

Dat de man wel eenigszins den nonsens zijner rede-neeringen gevoelde blijkt wanneer hij zelf afraadt zijne aanwijzingen op te volgen! Dit pleit weer in zijn voordeel.

Nog erger maakt het een ander bekend tuinarchitect, die in een artikel over oude tuinkunst o. a. zinnnetjes schreef als deze:

„Een tuin had oorspronkelijk niets, dat eenige aanspraak had op iets, dat naar kunstuiting geleek. Een stukje grond werd afgebakend en met teenen, vlechtwerk, heg, steenen muren of houten schutten van de omgevende landerijen afgebakend en beperkt.” (!)

Hieruit kan men opmaken hoeveel men eigenlijk bij ons van de oude tuingeschiedenis weet. Of wil men nog een paar aanhalingen uit hetzelfde artikel? Iets verder staat dan:

„Reeds bij de oudste volken vindt men daarvan (van het toepassen van kunstuiting in den tuin) de bewijzen.”

Hier beweert de schrijver dus juist het omgekeerde van zijne voorafgaande bewering.

Ook schrijft hij: „Ter opluistering kwamen in de tuinen (in de middeleeuwen) eerst prieelen om buiten te kunnen rusten.” In een volgend artikel zegt de schrijver weer: „Prieelen en fonteinen zien wij pas later aangebracht.” Tien regels verder zegt hij echter dat men op de schilderijen en teekeningen uit de middeleeuwen ziet: „Een fonteintje en een prieeltje van naar elkander toegebogen latten als eenige versiering.” Het mooiste is dat een priëel eenvoudig een grasveld was (préau); de beteekenis die wij aan het woord hechten is van heel wat lateren tijd!

Zoo gaat de schrijver geregeld door in zijne artikelen; de eene bewering telkens weer in tegenspraak met een vorige; onbegrijpelijk voor de lezers omdat natuurlijk de schrijver zelf er niets van begrepen heeft.

In het boekje „l'Art des jardins” door den baron Ernouf, Parijs 1872, zegt deze terecht dat sommige schrijvers, die een denkbeeld van Gothische tuinen wilden geven, zelf maar teekeningen er van verzonnen en die aan hunne lezers als die van middeleeuwsche tuinen voorzetten; zoo Mayer, Kemp e. a. De schrijver geeft zelf de afbeelding van een plattegrond van een tuin, waarschijnlijk aan een van bovengenoemde schrijvers ontleend. Op het eerste gezicht zou men dit ontwerp voor den plattegrond van een Gothisch bedoeld huis aanzien. Die schrijvers hadden natuurlijk geen begrip van den middeleeuwschen tuin en ontwierpen maar zelf wat voor hunne lezers! En Ernouf, die dit kritiseert, geeft in zijn boekje een van hunne phantasie-ontwerpen in plaats van ten minste zelf naar eene oorspronkelijke teekening te zoeken.

TWEEDE AFDEELING

DE RENAISSANCE

HOOFDSTUK VI

De zestiende eeuw

31. Kasteeltuin 16de eeuw.

DE 16de eeuw bracht eene groote omwenteling in de inrichting der tuinen.

Twee belangrijke factoren werkten daartoe mede. Vooreerst veranderde de beteekenis der kasteelen, die, door het verbeteren van het geschut, in oorlogstijd geen beveiliging meer gaven. De muren deden nog slechts dienst om een ongenooden

indringer buiten te houden en in plaats van zooals vroeger in tijden van oorlog en beroering in het kasteel eene schuilplaats te zoeken, verliet men het nu zoo spoedig mogelijk, wel wetende dat het niet meer verdedigbaar was. Het land was allengs meer bebouwd en bevolkt geworden, het verkeer met de steden was toegenomen en de burchtheeren waren op hunne kasteelen niet zoo eenzaam meer en in voortdurend gevaar als hunne voorvaderen.

Dan waren op het einde van de middeleeuwen vele kasteelen verlaten en was de adel begonnen zich in de steden te vestigen en daar zelf versterkte huizen te bouwen, zooals bijv.

in Utrecht; ook begon men in de 16de eeuw de kasteelen anders in te richten. Men gevoelde zich niet meer thuis in de sombere burchten en bleef men die bewonen, dan ging men langzamerhand de omgeving en ook het inwendige geheel veranderen en verruimen. Verdedigingsmuren die geen dienst meer deden werden omvergehaald; de grachten en hagen werden voldoende tot afsluiting geoordeeld. Zoo konden de tuinen en parken grooter worden en verloren het oude karakter, voor zooverre zij dit aan de beperkte en ingesloten ligging ontleend hadden.

De hoofdoorzaak van het geheel veranderde uiterlijk der tuinen was echter de hier in het begin der 16de eeuw uit Italië doordringende invloed van de Renaissance.

De sombere middeleeuwen waren voorbij en het was in alles als een uitbotten van nieuw en sierlijk leven. De Renaissance met haren rijkdom van motieven, maakte de vervorming der tuinen tot een noodwendig iets. En de tijden van eenvoud waren voorbij; de herboren kunst kwam ook hier waardeering eischen.

De tuinen werden dus omvangrijker en voorwerpen van kunst deden hunne intrede.

Wel waren de Gothische tuinen niet zonder versiering geweest, integendeel; maar deze had zich beperkt tot de voorwerpen die men er noodzakelijk achtte, zooals bijv. de fontein en de bloemvazen. Verder vond men alleen versieringen aan de gebouwen, poorten, muren, balustrades en dergelijke; de heldere kleuren waarmede alles beschilderd werd, deden het overige. Bepaald beeldwerk wordt maar een enkele maal genoemd. In de 16de eeuw begon men echter alles te verfraaien; de tuinen werden vroolijker en ruimer; beelden en ornamentvazen werden toegepast, waar men dit fraai achtte.

De Nederlandsche stijl in de tuinen van de 16de eeuw stond onmiskenbaar onder den invloed van Italië, maar van getrouwe navolging kon geen sprake zijn.

Het geheel andere klimaat en de daarmede samengaande plantengroei, zoozeer verschillend van dien van het Zuiden;

het vlakke, meer eentonige terrein, het gemis aan grootsche vergezichten met bergen op den achtergrond, andere levensbehoefden en andere aard der bevolking, dat alles gaf belangrijke verschillen. En dit is juist de verdienste van den Nederlandschen stijl uit de 16de eeuw geweest, dat hij van wat de Renaissance ons bracht, het bruikbare overnam en dat bij ons terrein, ons klimaat en onzen plantengroei zóó wist toe te

32. Kasteeltuin Aº. 1568.

passen, dat een harmonisch geheel werd verkregen, dat weer als een stijl op zichzelf kan beschouwd worden.

In de 16de eeuw kwam men hier tot groote kunstontwikkeling; de Renaissance heeft hier hoogtij gevierd; op het gebied van kunstnijverheid hebben wij toen het hoogste punt bereikt.

Maar ook op ons gebied was dit het geval. Aan kunstenaars als een Vredeman de Vries en anderen hebben wij het te danken, dat de Italiaansche invloed beperkt bleef binnen de grenzen van wat paste voor ons land. Zij gevoelden dadelijk dat, welke prachtige voorbeelden Italië ons ook gaf, deze hier niet tot hun recht zouden komen; wat in het zonnig

Italië mooi kon doen, zou tot een caricatuur geworden zijn onder onzen meer somberen en zwaarmoedigen hemel. De gevaarlijke klippen hebben zij zonder moeite weten te ontzeilen; de veranderingen die nu plaats grepen waren alle logisch gedacht, vloeiden als het ware uit het voorgaande voort en werden alleen beïnvloed door de nieuwe uiting op kunstgebied en magistraal uitgevoerd.

De Nederlandsche Renaissance heeft voor de tuinarchitectuur eene prachtige oplossing gegeven van het vraagstuk hoe de vooruitgang in beschaving en kunstgevoel en het verlangen naar een aangenamer bestaan vereenigd kon worden met het behoud van het bestaande goede. De Renaissance heeft hier niet geëischt het verwerpen en vernietigen van hetgeen de middeleeuwen hadden zien oprichten; de kunstenaars der 16de eeuw hebben wonderwel weten aan te passen en te doen harmoniëeren wat de Renaissance ons uit Italië voor kunstvols aanbracht, met het nog nuttige en schoone uit vroeger tijden.

De beroemde werken door hen nagelaten zijn de standaardwerken geworden voor de tuinarchitectuur der 16de eeuw. En al zullen ook niet veel tuinen precies aangelegd zijn geworden naar de uitnemend fraaie, doch kostbare ontwerpen van een Vredeman de Vries, de stijl werd er door aangegeven en werd gevolgd.

En deze nieuwe Nederlandsche stijl, want het hier bereikte was wel een bepaalde eigen stijl, vond overal navolging, vooral in Duitschland, doch bovenal in Engeland, dat zich geheel bij ons aansloot, zooals nog nader zal blijken. De werken van onze graveurs, J. Vredeman de Vries, Crispijn de Passe en zooveel anderen, kregen eene Europeesche vermaardheid en de Nederlanders hadden zich eene eerste plaats verworven op het gebied der tuinarchitectuur.

Het is merkwaardig om de typen uit de verschillende landen onderling te vergelijken. Steeds valt dan het eigenaardige van het Nederlandsche op. Het is toch niet mogelijk om dit met die van andere landen te verwarren. De Neder-

landsche tuinen der 16de eeuw hebben een bijzonder aanzien gehad dat wij nergens anders terugvinden. Wel zeker zijn er in Frankrijk grootere en rijkere parken geweest dan hier, maar noch in de teekeningen van Claude Mollet, noch in die van J. A. du Cerceau vinden wij het intieme, het eenvoudige maar toch rijke en kostbare van den aanleg bij ons. Hier waren die tuinen zoo klaarblijkelijk bedoeld tot genoegen van de bewoners en tevens tot verfraaiing van de omgeving der woningen. En al vond men hier niet de uitvoerige parterres die de paleizen in Frankrijk omringden, toch zullen de edelman op zijn kasteel en de burger in de stad veel meer genoegen in hunne eenvoudige tuinen hebben gehad. Edouard André wijdt in zijn werk „l'Art des Jardins” van 1879, slechts een paar bladzijden aan de Nederlanden en weet dan nog niet veel meer te vertellen dan over tulpen en tulpenhandel; toch erkent hij, dat toen de tuinen in Frankrijk en Italië groote vorderingen maakten, die in de Nederlanden al beroemd waren voor de kultuur der planten, doch dat wij bij hen achter waren wat aangaat de teekening.

Alphand in zijne „Les promenades de Paris” 1867—1873, bestrijdt heftig de theorieën, door André Mollet neergelegd in zijn werk „Ornements des Jardins de plaisirs”, en acht zijn principe geheel verkeerd. Georges Riat in zijn boek „l'Art des Jardins” gaat niet zoover en vindt dat er ten tijde van Mollet wel aangename parken waren doch ook hij vindt dat zij eenvormig waren en dat er vóór de komst van Le Nôtre in Frankrijk geen tuinen waren, te vergelijken met die der Renaissance in Italië en dat, niettegenstaande Frankrijk toen toch waarlijk uitstekende tuiniers had als de Mollet's, Olivier de Serres en Jacques Androuet du Cerceau.

Noemen die bekende Fransche schrijvers de tuinen der Renaissance in Frankrijk zonder afwisseling, welk een verschil dan met die in de Nederlanden. Welk eene verscheidenheid heerschte niet bij ons. Daar de tuinterreinen zich nog geheel richtten naar de bouworde der kasteelen en deze steeds verschillend waren, was ook de dispositie der tuinen telkens

anders. Reeds het werk van J. Vredeman de Vries geeft al een keur van de meest afwisselende teekeningen.

Jan of Hans Vredeman de Vries werd te Leeuwarden geboren in 1527 en overleed te Antwerpen in 1588. Zijn voor de tuinarchitectuur belangrijkste werk werd in 1583 te Antwerpen uitgegeven onder den titel: „Hortorum Viridariorumque elegantes et multiplicis formae ad architectonicae artis normam affabre delineatae a Johanne Vredemanno Frisio. Philippus Gallaeus excudebat Antwerpiae 1583.” Ook in zijne andere werken vindt men nog fraaie voorbeelden van tuinen.

Meerdere kunstenaars werkten in denzelfden geest. Hans Bol, 1534—1593, maakte fraaie teekeningen die door Ad. Collaert, J. de Momper e. a. in plaat werden gebracht. David Vinckboons, 1578—1629, was een geestig schilder van wiens werken vele gegraveerd zijn; o. a. de vier jaargetijden, voorstellende gezichten op vier kasteelen aan de Vecht. Balthazar Floris, ook wel Balthazar van Berkenrode genoemd, was een beroemd plaatsnijder die ook afbeeldingen van kasteelen graveerde.

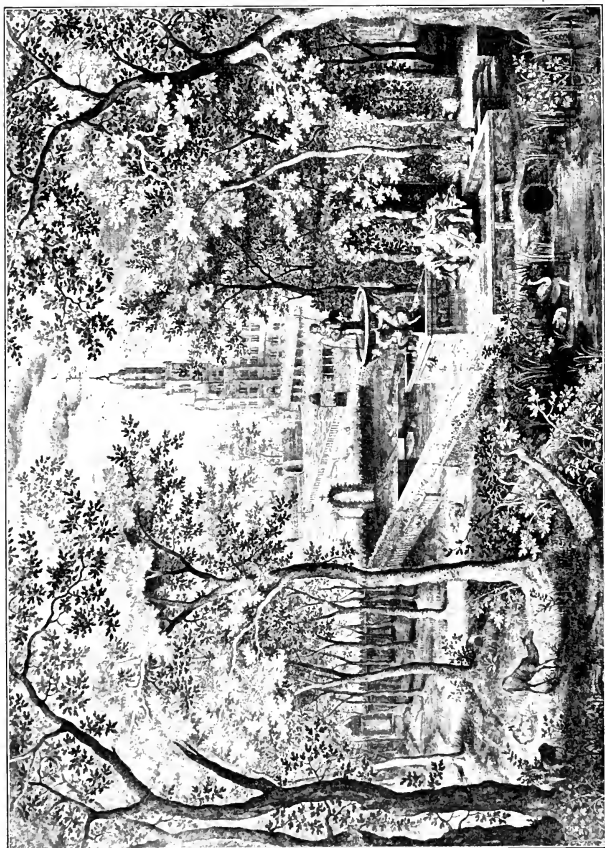
Nicolaes de Bruyn, 1570—1656, J. Londerseel, 1582—?, Adriaen Collaert, geboren in 1520, Johannes Stradanus, 1530—1605, de etser Pieter van der Borch, 1540—1608, Hyronimus Cock, 1510—1570, om slechts deze te noemen, zijn beroemde graveurs geweest, die ons afbeeldingen van de 16de-eeuwsche tuinen nalieten. Uit hunne belangrijke kunstwerken zien wij dat zij allen vrijwel dezelfde opvatting van de tuinarchitectuur van hun tijd hadden. En juist daardoor zijn hunne werken voor ons zoo belangrijk; zij geven ons een betrouwbaar beeld van de tuinarchitectuur der 16de eeuw.

Hoe machtige invloed ook van de Renaissance uitging, in de tuinarchitectuur van West-Europa kon zij zich niet plotseeling baanbreken. Daarvoor moest te veel veranderd worden. Zoo ging een goed deel van de 16de eeuw voorbij vóór dat de nieuwe richting overheerschend was geworden.

Ook bij ons was de overgang langzaam. Terecht schrijft Georges Riat van ons land: „En ce pays de traditions les jardins ne devaient être de longtems encore que l'épanouis-

sement des jardins Gothiques." Feitelijk was het ook zoo.

33. Kasteeltuin 16de eeuw.

Want de toepassing van hetgeen men nu in de tuinen verlangde bracht vanzelf groote moeilijkheden mede.

Met de komst der Renaissance was het wachtwoord voor de tuinen: meerdere ruimte; dit maakt het formeele, het groote en ingrijpende onderscheid uit met de middeleeuwen. Men trachtte het doel te bereiken door de beschikbare terreinen beter te benutten. Een goed voorbeeld daarvan geven twee prenten door Adriaen Collaert naar Hans Bol „Aprilis” en „Maius”. Hier is een gedeelte van eenen singel ter zijde van het kasteel tot tuin ingericht (Afb. 31 en 36). Door het wegbreken der nu nuttelooze muren kon men bestaande tuinen vergrooten. Maar veel verder ging men in deze richting niet.

Men wilde wel mooie tuinen aanleggen en de parken verfraaien en de grachten bruikbaar maken; maar tot het dempen van deze laatste ging men niet spoedig over; in het algemeen wilde men het oude karakter der voorouderlijke woning niet veranderen.

Zelfs in de 17de eeuw bleef deze toestand nog grootendeels bestaan. Eerst in de 18de eeuw, toen zoo weinige adellijke huizen nog in de familiën van de oorspronkelijke heeren waren, toen al bijna twee eeuwen lang aan het oude getornd was, kon men den teugel vieren. En de eischen voor een bewoonbaar huis en een aangenamen, fraaien tuin kwamen toen zóó in strijd met de vroegere opvattingen, dat deze wel verdwijnen moesten. De stijl van Le Nôtre vond een vooraf gereed gemaakten bodem, waarop de toepassing als vanzelf kon plaats grijpen. Maar daarmee was dan ook het belangrijkste tijdperk van de tuinarchitectuur afgesloten.

Bij den eisch naar meerdere ruimte voor de tuinen kwam als tweede kenmerkend onderscheid met vorige toestanden, de meerdere rijkdom en weelde die er in ten toon werd gespreid. De 16de eeuw was in sommige opzichten een overgangstijd van de barbaarschheid tot de beschaving; maar de meerdere en steeds toenemende rijkdom, gevolg van een zich steeds meer uitbreidenden handel, van de krachtige opleving van een eerst verdrukt en nu vrijgevochten volk, vol energie om zich eene plaats te veroveren in de rij der volkeren, bracht ook de zucht mede om van dien rijkdom te genieten en zich

eene omgeving te scheppen die meer bevrediging aan de zinnen bood. En gelukkig kon de tuinkunst hiervan voordeel trekken.

Wanneer men de veranderingen die nu in de tuinarchitectuur plaats grepen volgt, dan blijken steeds de moeilijkheden op rationeele en smaakvolle wijze opgelost. Steeds werd het verband tusschen woning en omgeving behouden. En waar men nieuw werk maakte bleef dit principe eveneens gehandhaafd. Vredeman de Vries geeft ons daarvan de mooiste voorbeelden. Want zijne prenten zullen wel geene afbeeldingen zijn geweest van bestaande tuinen en huizen; het zijn ontwerpen zooals hij zich die dacht. En juist het streven naar verband tusschen huis en woning komt daarbij zoo goed uit.

De kasteelen door hem afgebeeld als achtergrond voor de tuinen, zien er niet te feodaal uit. Zij moesten wat gemoderiseerd worden om bij zijne teekeningen van de tuinen te passen. Maar zoo was het ook in de praktijk. De tuin had zich eene plaats veroverd en werd een, zij het niet onmisbaar, dan toch zeer gewenscht iets bij de woning.

De terreinverdeeling van de tuinen bleef in de 16de eeuw grootendeels onveranderd. De afsluiting was en bleef de voornaamste eisch; wel werden de tuinen vergroot door het wegnemen van enkele buitenwerken, maar de grachten bleven in eere. Eene tekening op perkament uit het begin der 16de eeuw geeft eene goede voorstelling van dezen overgang (Afb. 19).

In een duinlandschap met eene stad in het verschiet, misschien 's-Gravenhage, ligt een kasteel dat blijkbaar nog in den oorspronkelijken staat is; ook de omgeving ziet er nog vrij primitief uit. Langs een vlak terrein buiten de poort loopt eene gracht met aan de buitenzijde eene palissade van ruwe takken. Daar op dit terrein ook een groote vormboom staat, is dit wellicht het park. Aan de eene zijde van het kasteel is een tuin met figuurperken. Het achterste gedeelte van dezen tuin is afgesloten door eene galerij die tegen den muur aanstaat. Deze tuin is door eene gracht van het kasteel gescheiden, terwijl het kasteel en de tuin door een muur omringd zijn; achter den muur schijnt nog eene gracht te zijn.

Hier is dus de geheele oorspronkelijke verdeeling van het terrein nog onveranderd gebleven, terwijl de aanleg van den tuin toch al de 16de eeuwse begrippen vertoont.

In de serie der 12 maanden door Adriaen Collaert gegraveerd naar Hans Bol, komen twee reeds genoemde afbeeldingen voor van tuinen bij kasteelen. Beide zijn aangelegd op singels; die op de prent „Maius” is nog zeer eenvoudig; er is eene kegel- of kolfbaan, er staan een paar boomen en langs eene steenen trap kan men bij de bootjes in de buitengracht komen. Maar veel meer is er ook niet (Afb. 31).

De tweede prent „Aprilis” toont ons eveneens een aanleg op een singel tusschen de binnen- en buitengrachten. Hier is al wat meer; het geheele terrein is aangelegd met eenvoudige bloembedden die al aardig afgewisseld zijn; mooie bloemplanten in potten staan hier en daar verspreid (Afb. 36).

Een grooten vooruitgang ziet men al op eene andere prent „Maius”, eveneens door A. Collaert gegraveerd naar J. de Momper. Het hierop voorkomende middeleeuwsche kasteel heeft eene portiek gekregen, de grachten zijn in gedeelten afgescheiden die vijvers vormen en de grachtkanten zijn bemetseld. Er zijn ook een paar beelden bij den ingang en vazen. Vooral komt hier uit de vergrooiting van het terrein; waarschijnlijk is hier de boomgaard achter het huis in tuin veranderd (Afb. 103).

Zeer belangrijk is eene teekening van Hans Bol van 1568. Hierop is de overgang goed zichtbaar. De tuingedeelten zijn nog omsloten door een eenvoudig houten hekwerk; de galerijen zijn nog van zeer primitieve constructie; toch is er al beeldwerk aangebracht; alle palen vormen caryatiden. Eene gebeeldhouwde fontein staat in een gemetseld vijvertje (Afb. 32).

Toen David Vinckboons de beide tuinen teekende die door Joh. Londerseel en Nicolaes de Bruyn gegraveerd werden, was er al heel wat veranderd. Op de prent van Londerseel zien wij al het terrein om een kasteel in fraaie tuinen veranderd; overal zijn sierlijke galerijen, balustrades, koepels. In een vijvertje waarvan het water door de grachten ververscht wordt, staat eene prachtige fontein (Afb. 33).

De prent door W. de Bruyn gegraveerd verbeeldt een groot feest in de tuinen van een kolossaal kasteel. Het is eene phantasie, doch belangrijk omdat men er zoo goed uit zien kan hoe men zich nu een rijken tuin ging denken. (Afb. 34).

Nu de zware oude muren niet meer noodig waren, konden zij vervangen worden door lichtere, minder het uitzicht belemmerende afsluitingen, als sierlijke galerijen, hagen en omrasteringen. De galerijen werden op het einde der eeuw een der voornaamste versieringen en werden op heel wat kostbaarder wijze gemaakt dan de eenvoudige loofgangen uit de middeleeuwen. Vele teekeningen en prenten geven eene menigte vormen aan; nu eens dienen zij tot omsluiting van twee of drie zijden van den tuin, dan weer als afscheiding van twee tuingedeelten, afgewisseld door loofkoepels.

Labyrinthen werden veel aangelegd; zij waren nog geen bepaalde doolhoven (zie aldaar). Waterwerken dienden zoowel tot vermaak door allerlei kunstige toepassingen als tot verfraaiing: „on croyait renouveler l'effet par l'adjonction de ces effets hydrauliques d'un art plutôt médiocre; et qui ne sont que l'accessoire dans les parcs d'Italie.” (G. Riat.) Nu, bij ons waren dit dan ook bijwerken: hoofdzaak waren de fonteinen die in een ruim bekken stonden. De grachten werden eene gelegenheid tot spelevaren; steenen trappen geven nu gemakkelijker toegang tot het water.

Kleine grasperken bleven in gebruik. Daar waar de grasvelden van ouds gerekend werden te behooren, in den boomgaard, ging men al in de middeleeuwen zoo'n grasveld in het als tuin aangelegde gedeelte in kleinere stukken verdeelen ten einde meer afwisseling te bekomen. Toen de Nederlandsche wijze van tuinaanleg en tuinbouw in de 16de eeuw steeds meer bekend en gevolgd werd in Engeland, kwam dit gebruik daar ook eerst in zwang. Le Nôtre kende en bewonderde later in Engeland de groote grasvelden en graslanen en den aanleg van grasperken en nam die alle over. Groote grasvelden in de parken, zooals men die in Engeland steeds aantrof, zijn hier altijd zeldzaam geweest. In deze landen toch bestond

de naaste omgeving der parken veeltijds uit grasland en was er dus geen reden om die ook weer in het park te verlangen.

In Engeland, waar reusachtige landgoederen waren, lagen de weilanden dikwijls in het park opgesloten en werd het bezit van zulke grasvelden in het park eenigszins als een vereischte beschouwd, evenals groote graslanen; bij ons zijn daarentegen zulke groote, tot park aangelegde goederen altijd schaarsch geweest.

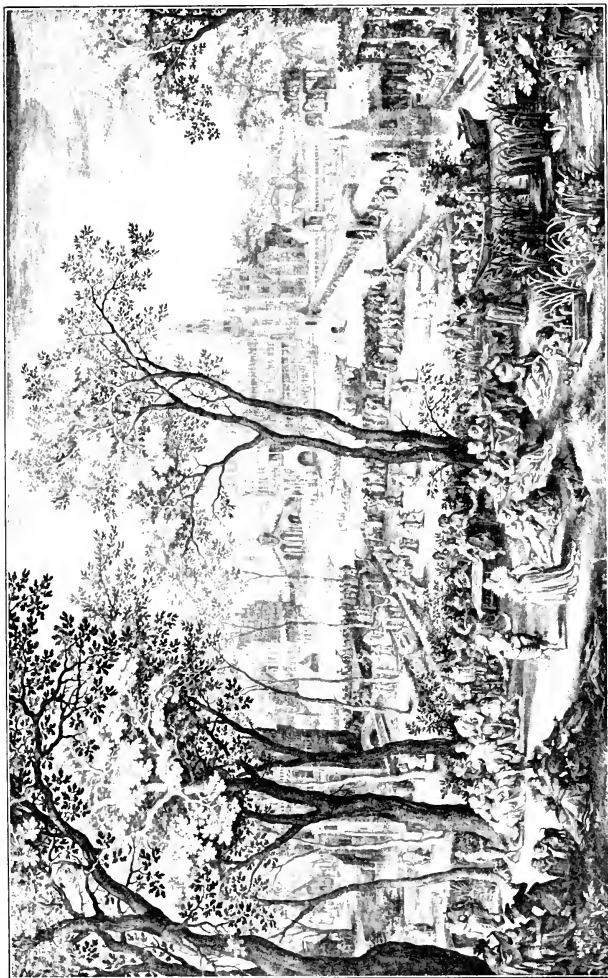
Wat echter juist Hollandsch was, nl. de grasperken, zag Le Nôtre eveneens voor Engelsch aan en noemde ze ten onrechte „parterres à l'Anglaise.”

Ook de graslanen, hoewel zij nooit algemeen werden en dan ook gewoonlijk als iets typisch Engelsch beschouwd worden, waren hier volstrekt niet onbekend en komen hier zeker bewijsbaar vroeger voor dan in Engeland. In het meergemelde Vlaamsche manuscript van den Roman van de roos zien wij er bijv. een afgebeeld tusschen houten latwerk met roode en witte rozen (Afb. 78).

Vond men in de middeleeuwen alles op kleinere schaal door het gebrek aan ruimte, waren er toen geen andere sierboomen dan van kleine afmetingen, in de 16de eeuw had men grootere vormboomen en groepen van bijeengezochte boomen in den tuin; zoogenaamde bosschages en schaduwrijke lanen kwamen in trek.

De hagen die voor versiering dienden bleven laag, somtijds met gevormde boompjes op regelmatige afstanden uit de hagen opgroeiende; alleen waar zij tot afscheiding van groote terreinen dienden en als het ware de muren vervingen, waren zij hooger; maar deze hoogte was toch laag in vergelijking van de afmetingen die Le Nôtre hun later gaf.

Eigenaardig kan men het noemen dat, hoe groot de invloed van de Renaissance op de tuinarchitectuur bij ons is geweest, toch van den beginne af het verschil in de tuinkunst in de Nederlanden en in Italië zoo opvallend was. Toch hadden velen van onze kunstenaars Italië bezocht, ja het werd, vooral in de 17de eeuw, bijna als een vereischte voor de

34. Kasteeltuin 16de eeuw.

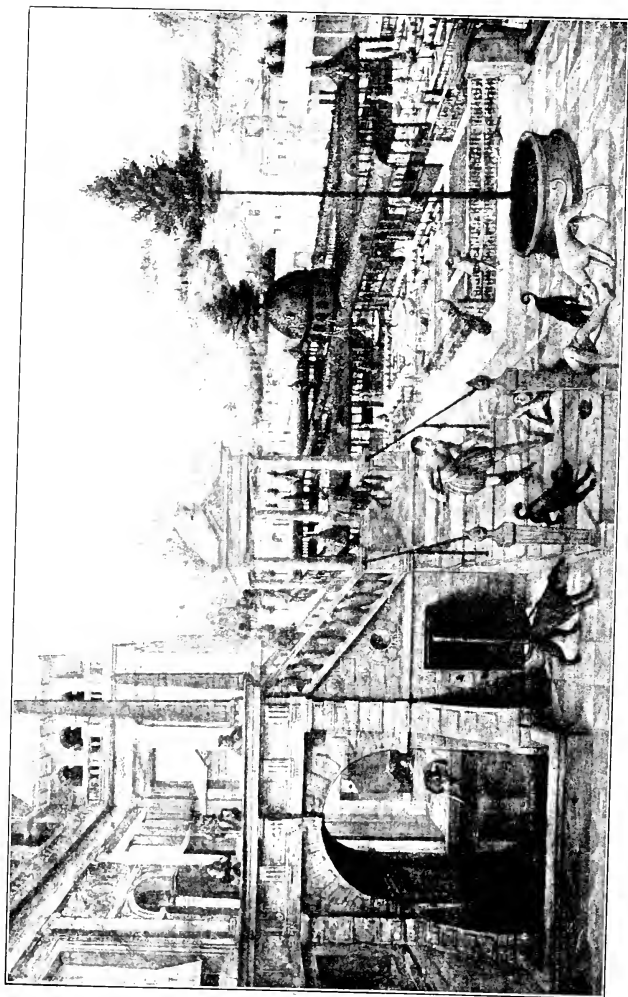
opvoeding beschouwd om aldaar gestudeerd en gewerkt te hebben. Zoo ontstonden eene menigte schilderijen met Italiaansche landschappen en tuinen. Doch al kunnen deze schilderwerken als kunstwerken op prijs gesteld worden, als voorbeelden ter navolging hebben zij geen praktische waarde gehad en men vindt geene afbeeldingen van in dezen trant uitgevoerde werken.

Leerzaam is de vergelijking tusschen een drietal schilderijen op het Rijks-Museum. Het eene, van ongeveer 1580, met alle recht aan J. Vredeman de Vries toegeschreven (Afb. 35), stelt een tuin voor geheel in den trant van die in zijne serie „Hortorum Viridariorumque . . . formae.” Dit is de Renaissance in de tuinarchitectuur zooals die door hem voor de Nederlanden begrepen is en doorgevoerd werd.

De twee andere schilderijen zijn ook van Vlaamsche meesters; het eene in de manier van F. Francken den Jonge, uit het begin der 17de eeuw, het andere van Peeter Gysels uit het midden dier eeuw. Op beide schilderstukken zijn de tuinen geheel in den stijl der Italiaansche renaissance. Trouwens beide kunstenaars bezochten Italië. Het schilderij van Francken verbeeldt een „Jardin d'amour.” De tuin doet denken aan dien op eene schilderij van Garofalo, „Heilige Familie”, in het Städelsche Institut te Frankfort. De omlijsting van kleine grasvelden met betrekkelijk hooge hagen, het plaatsen van beelden midden in het gras, de rijkdom en overvloed van levensgroot beeldwerk, dat alles had men hier zoo niet. Hier verruimde men toen den tuin; hier werd het beeldwerk nog spaarzaam aangebracht, hier had men niet den wensch de vergezichten te beperken, maar trachtte juist het uitzicht te vergrooten (Afb. 36).

In Frankrijk was het vooral Jacques Androuet du Cerceau die den grooten stoot gaf en die de prachtigste werken uitvoerde, door hem beschreven in zijn werk: „Les plus excellents bastiments de France.” Dit verscheen eerst in 1576—1579. Chambord, Chenonceau, Azay-le-Rideau, Anet, Gaillon e.a. waren zijne beroemdste werken. En zelfs in deze werken waren nog

35. Kasteeltuin omstreeks 1580

sporen overgebleven van het vroegere tijdperk. De beschrijving van het kasteel Anet in Normandië door du Cerceau doet denken aan die van een middeleeuwschen boomgaard, uitgebreid en verfraaid naar den nieuwen stijl. Men vond er feitelijk in terug alles wat vroeger in den boomgaard behoorde. Mollet was hoofdtuinman geweest op Anet en had er zeldzame planten en geneeskrachtige kruiden verzameld. Zijn zoon Claude legde in 1595 de tuinen aan van St. Germain en Laye, Monceaux en Fontainebleau.

In Engeland, waar de tuinbouw door de Angelsaksers was overgebracht, heerschten toestanden die vrijwel gelijk waren aan die in de Nederlanden. En met de komst van de Renaissance deden zich daar dezelfde moeilijkheden voor als hier. Toen wij nu in de 16de eeuw op dit gebied van kunst met zoo prachtige voorbeelden konden aantonen hoe het mogelijk was zich bij de richting uit Italië aan te passen, werd ons voorbeeld dan ook dadelijk in Engeland geheel nagevolgd.

Zoals ook in hoofdstuk XV nader aangetoond zal worden, stond Engeland in de 16de eeuw nog op een zeer laag standpunt, niet alleen wat betref de tuinkunst, maar ook den land- en tuinbouw. Lady Amherst schrijft dan ook in haar „A History of Gardens in England”: „New plants and new ideas about gardening were also coming in from France and the Low Countries, with the influx of Protestant refugees.”

E. T. Cook zegt dat de Hollandsche stijl ingevoerd werd na den tijd van de Tudors (1603) en nog strenger was. „Therefore the formal arrangement which we discern so plainly in Tudor gardens was a natural development, and the still more rigid character imported later on from the Netherlands, was grafted upon indigenious stock.” Maar wij zullen zien dat de invloed uit de Nederlanden al van wat vroegeren tijd dateerde.

William Mason (1725—1797) schreef in zijn „The English Garden” dat het principe waarnaar de symetrische tuin opgebouwd werd, oudtijds door de voorzaten aan de Hollanders en Franschen was ontleend.

Deze toestand, op Hollandsche leest geschoeid, bleef zoo in Engeland, hoewel Hendrik VIII, geheel onder den invloed van de Italiaansche Renaissance gekomen, alles van daar trachtte na te volgen en zelfs in het overdrevene toe te passen. Hij liet enorm veel beeldwerk aanbrengen en alles naar voorbeelden uit Italië inrichten; toch kon hij daarmede zijn doel niet bereiken; het klimaat en het terrein waren te verschillend met die van Italië; en waar deze in Engeland veel meer overeenkomst vertoonden met die bij ons, bleef de richting in Engeland de Nederlandsche, in weerwil van het Koninklijk voorbeeld.

In 1571—1577 gaf Thomas Hill onder den naam van Dydimus Mountaine „The Gardener's Labyrinth” uit, dat in 1586 herdrukt werd. Het boek is hoofdzakelijk eene vermeerderde editie van Hill's boek „The profitable Arte of Gardening” dat in 1567 het licht zag. Het is eene dorre opsomming van aanhalingen uit Latijnsche schrijvers en heeft alleen waarde, omdat het ons den waren toestand van de tuinen in Engeland in de 16de eeuw beter doet kennen, in tegenstelling van de grootsche beschrijvingen van Francis Bacon (1561—1626). Trouwens Bacon, in zijne letterkundige phantasieën: „*Essays: Of Gardens*”, stelde zich het beeld van een vorstelijken tuin voor oogen. Minder dan 30 acres = $\pm 4\frac{1}{2}$ H.A. kon zoo'n tuin eigenlijk niet zijn: „*For Gardens (speaking of those which are indeed Prince-like, as we have done of Buildings) the contents ought not well to be under thirty Acres of Ground.*” Zijne opgaven hebben dan ook alleen letterkundige waarde; practische gegevens hoe de tuinen in zijn tijd in Engeland waren kan men er niet in vinden. Het beroemde Moorpark in Hertfortshire, door Sir William Temple beschreven, zou later naar Bacon's denkbeelden aangelegd zijn geworden door de gravin van Bedford.

Van meer beteekenis was Gervase Marcham voor de tuin-kunst in Engeland. Hij was het vooral die het regelmatige in de tuinen aanpreeft. Zijn boek „*The country farm*” van 1615 bestond niet zooals R. Blomfield schrijft, blz. 42, voornamelijk

uit vertalingen uit het Fransch van Olivier de Serres, doch uit het in het Fransch onder den titel: „La Maison rustique” vertaalde „Prædium Rusticum” van Kaerle Stevens. Dit was reeds in het Engelsch vertaald in 1600 door R. Surfleet. G. Markham gaf deze vertaling opnieuw uit in 1616, met bijvoegingen uit Olivier de Serres, Vinet e. a.

Nog vindt men in Engeland bij de voorname kasteelen terrassen met fraaie balustrades en trappen, die uit de 16de eeuw dateeren. In dit opzicht zijn de tuinen in de Nederlanden ten tijde der Renaissance bij andere landen ten achter. Terrassen behoorden bij ons niet thuis; het vlakke terrein leende er zich niet toe.

36 Kasteeltuin 16de eeuw

HOOFDSTUK VII

De zeventiende eeuw

De toestand in de tuinen in de Nederlanden zooals die zich ontwikkeld had in de 16de eeuw onder den invloed der Renaissance, onderging in de volgende eeuw geen ingrijpende veranderingen.

Het bloeitijdperk der Renaissance eindigt bij ons met de eerste dertig jaren der 17de eeuw. Toen kwam langzamerhand het verval. Wel is de geheele 17de eeuw voor ons een tijdperk van bloei geweest op elk gebied der kunst, maar de hoogste uiting der Renaissance ging verloren; de tijd van Vredeman de Vries was voorbij en op het einde der eeuw zien wij met den stijl van Louis XIV de *décadence* zich sterk openbaren.

In de tuinarchitectuur zien wij hetzelfde gebeuren totdat de stijl van Le Nôtre ook hier doordrong.

De 17de eeuw was voor de tuinarchitectuur in de Nederlanden dan ook slechts een vervolg van de 16de eeuw.

Het voornaamste kenmerk der 17de eeuwse tuinen en hun verschil tevens met de tuinen der 16de eeuw bestond in de grootere terreinen met den daaruit voortvloeienden ruimeren aanleg; terwijl ook de beplanting met boomen, het vormen van lanen, meer op den voorgrond trad.

In de 17de eeuw werd het aantal tuinen hier veel grooter, ze werden niet alleen uitgestrekter, maar ook rijker. De tuinbouw die op een hoog standpunt stond, verschafte hier keur van planten en bloemen die elders in Europa niet te bekomen waren. Een en ander maakte ons land tot een voorbeeld

in Europa en tot eene markt tevens; hier kwam men om zeldzame gewassen te koopen maar leerde er tegelijkertijd hoe die moesten worden behandeld en benut in den tuin.

De verruiming en vergrooting van de kasteelterreinen had aan de tuinen een ander aanzien gegeven. Nieuw aangelegde werden op grootere schaal opgezet. Alle beschikbare ruimte om de kasteelen en landhuizen werd voor tuinen gebezigd; nieuw aangelegde landgoederen werden meer tot parken ingericht, met rechte lanen, bosschages en nog steeds veel lage hagen.

Het gedrongene der 16de eeuwse tuinen dat hun een eigenaardig karakter had gegeven, was dus zeer verminderd, wat ten goede kwam aan de bloem- en andere perken. De tuinen hadden een meer open en grootscher aanzien gekregen; de hoofdvormen waren echter gebleven; alles was nog symetrisch en, in algemeenen zin, op dezelfde leest geschoeid als tevoren.

De boomgaard had zoo langzamerhand de beteekenis verloren die hij in de 15de eeuw had. Waar men met geweld de tuinen wilde vergrooten werd daarvoor dikwijls de oude boomgaard genomen als er niets anders was; deze werd dan wel ergens anders op het landgoed opnieuw aangelegd. Reeds in de 17de eeuw legde men den boomgaard niet meer in de naaste omgeving van het huis aan. In de 18de eeuw werd hij nog verder verbannen en trouwens alleen aangelegd wanneer men vruchten wenschte. Nu nog zijn er oude buitenplaatsen waar in het geheel geen boomgaard is; bij de enkele nog bestaande oude kasteelen ziet men dat het terrein van den vroegeren boomgaard al lang tot tuin of tot andere doeleinden gebruikt wordt en dikwijls niet meer aan te wijzen is. De boomgaard werd zoo langzamerhand ingedeeld bij het domein van de tuinmans- of boerenwoning.

In het vorige hoofdstuk werd reeds het schilderij in de manier van F. Francken den Jonge beschreven (Afb. 37). Hoewel in de 17de eeuw geschilderd, behoort de architectuur van den tuin tot de 16de eeuw. De overgang komt beter uit op een schilderij van een onbekenden meester, eigendom van het Oudheidkundig Genootschap. Hier heeft men voor den aan-

leg een terrein aan de overzijde van de binnengracht van een kasteel genomen, waarvan moeilijk te zeggen valt of het tot het voorplein of tot een singel behoorde. Het geheele aanzien is nog 16de eeuwsch; toch wijzen verschillende détails, o. a. de galerij reeds op lateren tijd (Afb. 38).

De stadstuin, misschien wel de Amsterdamsche Hortus, op plaat 39 afgebeeld naar een schilderij van een onbekenden meester is ook nog vrijwel in 16de eeuwschen stijl.

In 1610 graveerde W. Swanenburg de prent van den Hortus Academicus te Leiden, naar J. C. Woudanus. Ook deze tuin is nog geheel in den ouden trant; toch gevoelt men hier al niet meer in de 16de eeuw te zijn (Afb. 81).

De aanleg, de wijze van beplanting, de bloem- en grasbedden en perken, de versieringen, dit alles bleef vrijwel zooals het in de 16de eeuw was geweest; alleen werd alles grooter en is een streven merkbaar om zooveel mogelijk den tuin tot één geheel te maken, in tegenstelling met de vroegere verspreide tuintjes. Dit komt duidelijk uit op een plattegrond van het Huis te Nieuwburg (Rijswijk) uit 1644, gegraveerd door J. Julius Milheusser. Hier heeft men achter het huis een grooten, rijken tuin aangelegd (Afb. 40).

In nog sterker mate is dit het geval met den tuin van het Huis Hilwerue, het huis van Rubens te Antwerpen. Dit is in prent gebracht door F. Harrewijn in het jaar 1692. In geen enkel opzicht doet deze aanleg denken aan den stijl van Le Nôtre (Afb. 42).

Zeer toegenomen was in de 17de eeuw het planten van boomen tot bosschages, meestal van geënte niet zeer hooge kroonboomen, die ook in Frankrijk zeer geliefd waren en die afwisseling in den tuin brachten. Op den plattegrond van het huis te Rijswijk komt dit duidelijk uit; rondom en tusschen de beide vijvers zijn aan beide kanten regelmatige beplantingen van boomen tot bosschages, die ieder niet grooter zijn dan de helft van één der samengestelde parterres.

In de 17de eeuw werden hier ook overal de wegen met rijen boomen beplant.

De singels, reeds vroeger beplant, waren nu statige lanen geworden, mooi doende naast de breede grachten. De grachten waren over het algemeen ongerept gebleven. Deze toch dienden dikwijls voor den waterafvoer en konden noode gemist worden; bovendien de Hollanders hielden van ouds van hunne grachten; zij hadden het water, hun natuurlijken vijand, tot een goeden vriend gemaakt, die hun gelegenheid bood tot allerlei genoegens. Van de grachten op de slooten en zoo op de vaarten kon men gaan spelevaren, roeien en zcilen; de vischvangst werd op allerlei wijze beoefend; kortom de tijd was nog lang niet daar dat men de drooge hei en zandgronden verkoos boven de waterrijke beemden.

Deze waterpartijen gaven eene groote bekoorlijkheid aan de Hollandsche tuinen, die men elders niet aantrof; Le Nôtre heeft dit later op groote schaal in zijn stijl toegepast. Maar vooral de overvloed van zeldzame planten en bloemen maakte den roem der Nederlandsche tuinen uit, die vol mooie natuur, vol afwisseling waren en toch geheel regelmatig en keurig in de détails.

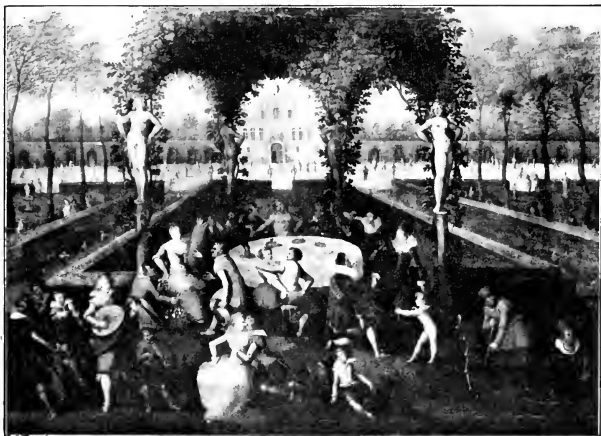
De roem van de tuinkunst en van den tuinbouw in de Nederlanden in de 16de eeuw nam in de 17de eeuw steeds toe. Uit alles blijkt ons de groote invloed door Nederlanders op dit gebied uitgeoefend. Steeds worden hunne werken aangehaald, hunne modellen nagevolgd, hunne producten ingevoerd en hunne platen zelfs nagedrukt. Zoo schrijft Hazlitt dat in een werk van Stevenson „Twelve moneths” (1626—1661) de prenten eenvoudig Hollandsche of Duitsche prenten zijn, ingevoegd om de aantrekkelijkheid van het boek te verhoogen; en hij voegt er bij: „... though it is at the same time likely enough that our own implements and those of Germany and Holland were almost identical.” Hij zegt ook dat Gervase Markham's „The Expert Gardner, London 1640 „purports to be derived from French and Dutch sources.”

Reeds in de 17de eeuw werden hier de wegen tusschen de groote steden met boomen beplant, welk voorbeeld door Engeland werd nagevolgd. John Evelyn (1620—1706) maakt mel-

ding van eene „avenue” van vier mijlen lang en 50 voeten breed, met jonge eiken beplant, zoo recht als eene lijn, van de stad Utrecht tot Amersfoort. De weg van Hoorn naar Alkmaar in Noord-Holland en van Hoorn naar Enkhuizen was 4 mijlen lang eene „avenue” van olmen.

Hij schrijft verder dat hij in Den Haag het Prinselijk Hof had bezocht met de aangrenzende tuinen die vol ornament waren;

37. Jardin d'amour 17de eeuw.

met beelden, marmorwerken, grotten, fonteinen en besloten wandelsterren. Hij hoorde er zelfs kunstmatige muziek.

Op een schilderij van een onbekenden |meester is een echt Hollandsche stadstuin uit ongeveer het midden der 17de eeuw afgebeeld. Het stelt voor G. de Rijk staande in zijn hof, reeds genoemd in het algemeen overzicht. Hij moet een degelijk en nauwgezet man zijn geweest, die de Rijk, die zijn grooten tuin zoo keurig in orde had en hoewel hij gaarne versieringen aanbracht door keur van parterres, vazen, vormboomen en mooie planten, toch zoo goed heeft begrepen wat paste bij

zijne wel eenvoudige woning, en alles zoo had weten te rangschikken dat een eenvoudig en toch waarlijk mooi geheel verkregen werd (Afb. 4).

Er zijn bewijzen te over dat gedurende de 17de eeuw en zelfs nog later de kasteeltuinen niet ingrijpend veranderd werden. Het werk van Rademaker „Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Oudheden”, in 1727 uitgegeven met beschrijving van M. Brouërius van Nidek en I. Le Long, waarvan reeds vroeger de platen in twee 4° deelen waren verschenen, bevat zoo goed als geen tuinafbeeldingen, doch het is toch voor ons van belang omdat men er duidelijk uit kan zien dat de naaste omgeving der kasteelen op het laatst der 17de en het begin der 18de eeuw nog zoo goed als geene veranderingen in den geest van den nieuwen Franschen stijl vertoont. Ditzelfde zien wij in het bij Pieter van der Aa te Leiden in 1699 uitgegeven folio boekwerk „Castella et prae-toria nobilium Brabantiae”. Hierin vindt men vele afbeeldingen van kasteelen met tuinen. Deze vertoonen alle den onverbasterden 17de eeuwischen stijl.

Ook in J. van der Groen's werk: „den Nederlandsen Hovenier”, in 1668 in het licht gegeven, is van den stijl van Le Nôtre niets te bemerken; evenmin in de volgende drukken, waarvan de tweede in 1670 verscheen. In 1696 en 1721 werd het weer herdrukt. Eene Fransche vertaling onder den titel „Le Jardinier des Pays-Bas” verscheen in 1669 en werd herhaaldelijk herdrukt, o.a. in 1672 te Brussel. Dat men toen nog in het Fransch een Hollandsch werk herdrukte, bewijst wel dat van de Nederlanden nog grooten invloed uitging ondanks de toenemende verbreiding van den stijl van Le Nôtre.

Van hetzelfde werk verscheen te Amsterdam in 1669 eene Duitsche vertaling onder den titel „Deux cens modelles, Zwey hondert Garten-modellen . . .”

Wel zegt de schrijver dat hij zijn werk verrijkt heeft met afbeeldingen „uytbeeldende Princelyke Lust-hoven en Hofsteden, na de Nederlandse en franse ordre”, maar onder de „franse ordre” verstaat hij die van vóór Le Nôtre, de oude

stijl uit den tijd van D. Rabel (1578(?)—1637) aan wiens werk getiteld „Livre des différens desseings de Parterres” hij modellen van parterres ontleende.

Van der Groen geeft in zes regels de geheele geschiedenis der tuinarchitectuur, te merkwaardig om niet even aan te halen. „De eerste die men weet, dat Lust-hoven in eenige schikkelijke orde hebben gebracht, zijn geweest de oude Romeynen; dewelke daarna van de Italiaense Princen, loffelijk en met verbeteringh zyn nagevolght, soo dat Italiën onder andere uytstekentheden hier mede van beroemt is geweest. Van daer is deze lustige vermakelijckheit door gansch Europa voortgeplant en van tyt tot tyt door aerdige nieuwigheden toegenomen.”

Hij was hovenier van den Prins van Oranje en van hem werd gezegd dat hij was „het orakel der tuyniers en hoveniers, wiens const vermaerd (was) door gansch het lant.”

Al was van der Groen meer een man van den ouden stempel, toch was het hem niet onbekend dat toen, meer dan ooit te voren, in Frankrijk kolossale en prachtige werken uitgevoerd werden en hij zegt in zijn boek: „doch voornamelyk steekt Vrankryk tegenwoordigh boven alle andere Landen in dese heerlyckheit uyt”, maar voegt er iets verder bij: „alle degene die de Nederlanden bekent syn, weten ook wel, dat het deselve aen dese lustigheden niet gebreekt, en bysonderlyk, ons kleyn, doch tot noch toe gezegent Hollant. Want hierin heeft men (naer desselfs kleyn begryp te rekenen) wel soo veel Heeren-huysen, Lust-hoven en Hof-steden als in Vrankrijk; hoewel doorgaens niet soo prachtigh en kostelyk.”

De in dat werk voorkomende plattegronden van 't Princelyk Huys en Hof van Ryswyck, 't Princelyk Huys en Hof te Honsholredyk, 't Princelyk Huys en Hof in 't Bosch, zijn dan ook geheel in den ouden stijl; wij zien dus niets van de veranderingen die Prins Willem III er in den stijl van Le Nôtre in liet aanbrenghen. Ook geeft hij nog afbeeldingen van tuinaanleg, tuinsieraden, bloemperken, doolhoven, priëlen, latwerken en zonnepijlers.

In 1672 verscheen er een in het Latijn geschreven werk

over tuinen van René Rapin, getiteld: „Renati Rapini Societatis Jesu, Hortorum Libri IV. Cum Disputatione de Cultura Hortensi”. Het werd te Utrecht uitgegeven bij Joannes Ribbius, tegelijk met „Joan Meursii Fil. Arboretum sacrum”, waarvoor Ger. Joan. Vossius reeds in 1643 eene inleiding schreef, „Angeli Politiani Rusticus”, benevens „Lipsii Leges Hortenses” en „Lazare Bonamici Carmen de vita Rustica”.

De „Hortorum Libri IV” bevat vier hoofdstukken over bloemen (flores), boomen (nemus), waterwerken (aquae) en vruchtboomen (pomarium). Verder komt er nog in voor eene verhandeling over de cultuur van den tuin „De Universa Culturae hortensis Disciplina”. Hierin geeft de schrijver eene geschiedenis van de tuinen die geheel gebaseerd is op werken van Grieksche en Latijnsche schrijvers en voegt er dezen door mij vertaalden zin bij: „Hoe gelukkig is ons tijdperk waarin niet alleen de aanzienlijken des Rijks en de hoogste magistratspersonen zich vermaken met de cultuur hunner tuinen, maar zelfs de allerschristelijkste Koning (Lodewijk XIV), tusschen de zorgen van oorlog en vrede door, het niet beneden zijne waardigheid acht soms tot deze ontspanning af te dalen, welke verkregen wordt door zoo edele studie.” (Cap. III, pag. 11). Deze ontboezeming is echter vrijwel het eenige wat hij ons van zijn eigen tijdperk vertelt.

Het werk van Rapin werd door John Evelyn in het Engelsch vertaald onder den titel: „Rapin. Of gardens. In four books. Translated by John Evelyn”. 8°. 1673. Het werd verscheidene malen herdrukt.

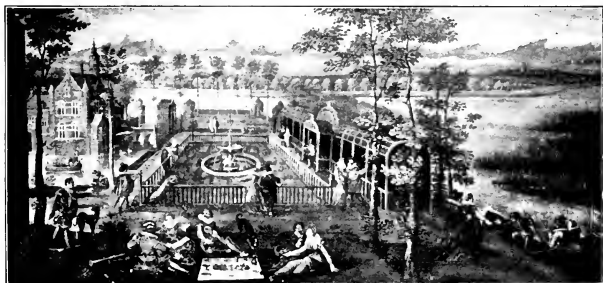
De onbekende schrijver van een boekske „Les délices de la Hollande” 1685, zegt van Honsholredijk dat het door Prins Willem III gebouwd is, daarna verrijkt met mooie tuinen en dat het veel door vreemden bezocht werd. Van Warmond vertelt hij ons dat men er ziet: „de belles fermes et notamment celle qui est proche du canal et qui est environnée de deux fossés, de grands arbres et de hayes vives.”

Verder zegt hij: „la maison du Seigneur, qui est un très beau château, environné d'un fossé plein d'eau et assez large, près duquel sont les jardins et parterres.”

Te Soeterwoude bij het kasteel Cronesteyn zag hij mooie tuinen en mooie lanen. Enz., enz.

Curiositeitshalve volgde hier ook zijne zeer vleierende aan-teekening over de Nederlandsche edelen. Hij zegt nl. dat er niet veel zijn, omdat zij te veel naar roem gezocht hadden en zich in den strijd te veel hadden blootgesteld en er het leven verloren. Waarschijnlijk is het hem opgevallen dat zoo-vele kasteelen en heerlijkheden toen reeds niet meer in het bezit waren van de geslachten der oorspronkelijke eigenaars.

Gedurende de geheele 17de eeuw blijft in de Nederlanden

38. Kasteeltuin begin 17de eeuw.

het begrip van omsloten terrein voor de tuinen gelden. Toch werd de afscheiding tusschen tuin en park steeds geringer. Waar de buitenmuren gesloopt en de grachten gedempt waren, was de afscheiding tusschen beide van zelf verbroken. Maar hoe ook met elkander in aanraking gebracht, beide bleven hun eigen karakter behouden. Eerst in de 18de eeuw zou de volkomen samensmelting van beide tot stand komen.

Op eene schilderij in de Pinacothek te Munchen ziet men Rubens en zijne vrouw Helena Fourment, wandelende in een park. Het is onmiskenbaar een parkaanleg met hoog geboomte en breede lanen; op den achtergrond ziet men eene ronde fontein in een symmetrischen tuinaanleg, door hagen afgesloten. Voor een soort tempel ligt nog een tuin, door een lage

haag van het overige terrein afgescheiden. Een houten poortje met eene deur van stijlen geeft toegang. Ook in den tuin zijn hooge boomen, blijkbaar vruchtboomen, terwijl daarbuiten, dus in het park, weer bloemvazen staan en pronkvogels rondloopen. Hier is dus eene volkomen vermenging van tuinen en park; de tuinen zijn feitelijk in het park, maken er een deel van uit; toch blijven zij, hoe ook met het park vermengd, hun eigen karakter van afgesloten ruimte behouden.

Vele kunstenaars leenden hunne teeken- of graveerstift tot het afbeelden van fraaie tuinwerken of het maken van goede voorbeelden. Groote bouwmeesters verwaardigden zich de teekeningen voor de tuinen bij hunne gebouwen te ontwerpen.

In dezen tijd werd het terrein om het huis niet als eene quantité négligeable beschouwd door den bouwmeester. Integendeel, men meende dat beiden geheel bij elkander behoorden en de architect die de teekeningen voor het huis ontwierp, teekende ook het plan voor den tuin. Dit was natuurlijk geen regel zonder uitzonderingen.

Toen men in de 18de eeuw hier op groote schaal den stijl van Le Nôtre ging toepassen en zoovele oude tuinen ging veranderen, werd het specialiteitenwerk. Le Nôtre zelf was geen bouwmeester maar tuinman, wat ook de Mollet's geweest waren.

Maar in de 17de eeuw achtten onze grootste bouwkunstenaars het niet beneden hunne waardigheid om zich met den tuinaanleg te bemoeien.

Zoo ontwierp Pieter Post, die de Oranjezaal in het Huis ten Bosch schiep, ook de teekeningen voor de tuinen van het Paleis. Hij bouwde het Huis Zwanenburg, van ouds het Huis ter Hart geheeten, aan de Haarlemsche trekvaart; verder het Huis Vredenburg in de Beemster.

In de bouwkundige werken van Pieter Post, die tegelijk met die van Philippus Vingboons in 1715 te Leiden werden uitgegeven, komt o. a. voor de „Algemeene Grond van de Saël van Orange met haere omstaende Timmeragie, Hoven, Plantagie etc.” Ook „Thuis Ryxdorp met bogaerts, tuynen, pavilloenen

en muerwerk" en een „Algemeene grond van Vreden-Burgh, met haere omstaende Timmeragie, Hoven, Plantagie etc."

In 1623 gaf Hondius in het licht „Onderwysinghe in de Perspective const"; hij maakte de teekeningen voor het Nieuwe Hof van den Prins van Oranje.

Philippus Vingboons, die waarschijnlijk in 1607 of 1608 geboren is en volgens George Galland „Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerie" bladz. 307, in 1675 overleed, gaf fraaie afbeeldingen van door hem ontworpen gebouwen. Van zijn bekend werk „Afbeeldsels der voornaamste Gebouwen", verscheen het eerste deel in 1648 en het tweede in 1674, bij Blaeu. De beide deelen werden afzonderlijk herdrukt; het eerste deel in 1688, het tweede in 1699 en nog weer in 1715. Ook hij heeft teekeningen gemaakt voor het Huis Vredenburg van den heer Frederik Alewijn en de gravures hiervan komen in zijn werk voor. Toch schijnt Pieter Post het bouwwerk uitgevoerd te hebben, waarbij de gevelteekening ontleend werd aan het ontwerp van Ph. Vingboons, met bijvoeging van de galerijen en de zijvleugels door Post.

Vingboons heeft grooten invloed uitgeoefend op de architectuur en er eene richting aan gegeven die ook in Engeland is nagevolgd. De heer H. W. Weissman schreef in een artikel in Oud-Holland over dezen kunstenaar (4de aflevering van 1909, bladz. 215) het volgende, dat ook bijzonder toepasselijk is op de tuinarchitectuur: „De kunst van Vingboons heeft, toen Willem III koning van Engeland was geworden, haar weg over de Noordzee genomen en vele elementen geleverd, waaruit de stijl, die de Engelschen naar koningin Anna, de opvolgster van Willem III, noemen, bestaat. De „Queen Anne style" is sinds een kwart eeuw weder bij de Britten in den smaak; de architect Norman Shaw heeft haar populair gemaakt. Toen ik dezen bouwmeester in 1906 te Londen sprak, gaf hij er zijne verwondering over te kennen, dat de Nederlandsche architecten zijn stijl als Engelsch beschouwden, daar zij toch moesten zien dat hij uit Hollandsche bronnen geput had. Ik durfde niet te antwoorden, dat de hedendaagsche

Nederlanders de voortbrengselen van eigen bodem pas waardeerden, wanneer ze hen onder een buitenlandsch merk worden teruggekeerd."

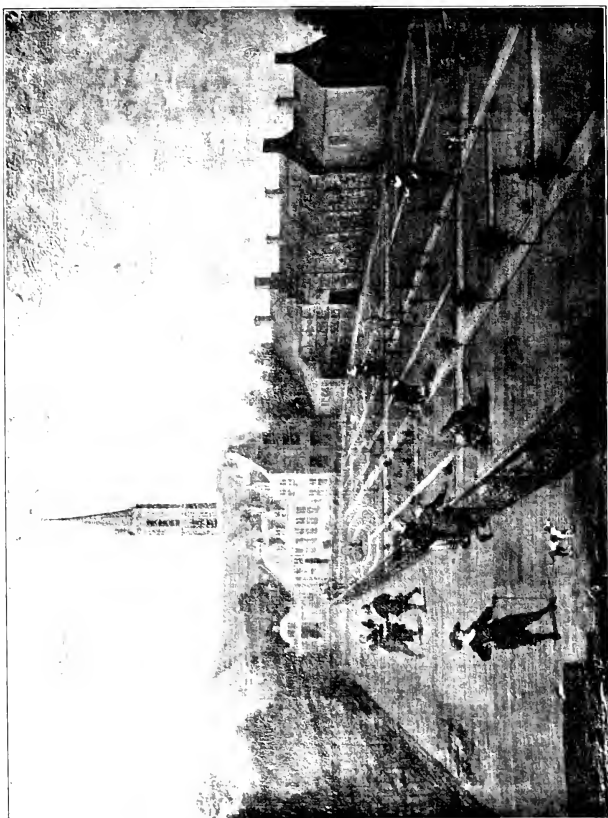
Jacobus Romans, bouwmeester van koning Willem III, voltooide het kasteel van Breda. Crispijn de Passe, hoewel geen bouwer, was toch ook bouwkunstig leeraar en gaf in 1614 zijn *Hortus Floridus* uit; Simon Schynvoet, geboren te 's Hage in 1652 was een zeer bekwaam bouwmeester die in zijn tijd vooral bekend was geworden door het aanleggen van buitenplaatsen, in 't bijzonder van vele langs Vecht en Amstel. Hij liet graveerwerken, ook van tuinsieraden, na. Daniël Marot, hoewel te Parijs in 1650 geboren, bracht hier het grootste gedeelte van zijn leven door; hij heeft vele lusthoven aangelegd en o. a. voor Prins Willem III gewerkt. Verder heeft hij etsen gemaakt naar beelden, huis- en tuinsieraden en die in 1712 uitgegeven. Afbeelding 45 geeft een teekening weer van zijne hand.

Er bestaan heel wat beschrijvingen van tuinen en lusthoven uit de 17de eeuw, in dicht en in proza. Velen beschreven hunne eigen tuinen; van deze moeten genoemd worden: P. Hondius, die in 1621 zijne lustplaats Moufeschans bezong; J. Cats beschreef *Sorgvliet* in dicht; C. Huyghens in 1653 *Hofwyck*; J. van Someren *Groepenstein*; J. Westerbaen *Ockenburgh* in zijn „*Arctoa Tempe*” 1654 en ook *Rosendael*; Rotgans *Kromwyck*. Weer anderen bezongen de lusthoven van hunne vrienden en beschermers, zooals Dousa de tuinen van *Ranzovius* en *Lipsius*; Hugo de Groot *Oud-Teylingen* van van *Beverninck*; *Vondel* en *Barlaeus* *Scheybeek*; van Someren *Ubergen* van den burgemeester van Nijmegen, *Nicolaas Vijgh*, die daar ananassen kweekte, *Beek*, *Boeckbergen* en *Nederhoven*; *Rotgans* *Goudestein* en *Heemskerk*; *Claes Bruin Soelen*; *Pieter van Godewyck* *Dubbelstein* en *Develstein*; van *Hoogstraten*, *Francius* en *Broekhuizen* bezongen *Maarsseveen*; de eerste ook nog *Heemstede*. *Broekhuizen* roemde in een Latijnsch gedicht den *Amsterdamschen Hortus* en *H. Soet* den *Prinsessetuin*.

In Engeland werd de Hollandsche stijl opnieuw weer na-

gevolgd met uitzondering van de weinige tuinen die in den

39. Stadstuiu begin 17de eeuw.

stijl van Le Nôtre werden aangelegd. Dit bleef zoo tot het opkomen van den landschapsstijl.

De Engelschen hebben dadelijk begrepen dat de stijl van

Le Nôtre niet bestemd of geschikt was voor kleine werken; in Nederland daarentegen heeft men dit niet ingezien en in de 18de eeuw getracht dien stijl op kleine terreinen toe te passen. Hoe kunstig en knap dit ook gedaan is en al gelukte het er weer iets eigens van te maken, van een artistiek standpunt kunnen toch de Hollandsche tuinen uit de 18de eeuw de vergelijking met die uit de 16de en 17de eeuw niet doorstaan. De Engelschen hebben niet getracht zooals wij, om de klip te ontzeilen, maar hebben eenvoudig den oud-Hollandschen stijl behouden, dien wij in de 18de eeuw verloochenden. Geen volk heeft, zonder zelf zoo bijzonder kunstvaardig te zijn, zoo goed de kunst van andere volkeren weten te apprecieeren en zich die eigen weten te maken als de Engelschen. Deze eer komt hun ten volle toe. Zoo namen zij ook weer in de 17de eeuw van ons over wat hun in onze tuinarchitectuur dege-lijk en kunstvol toescheen, en wij hebben het aan hen te danken, dat er nog enkele oorspronkelijke, rijke, oude Hollandsche tuinen zijn; bij ons toch zijn er geen van eenig belang meer te vinden. Want noch de invloed van Le Nôtre, noch die van den lateren landschapstijl, die anders eene ruïne voor de Engelsche tuinen is geweest, vermochten in Engeland alles te vernietigen en uit te roeien. Eene oude „Dutch garden” is nog hier en daar aan te wijzen.

Hetzij dat Prins Willem III een voorstander van den stijl van Le Nôtre is geweest of dat hij eenvoudig daarin de mode van andere hoven volgde toen hij zijn landgoederen in Holland liet verfraaien, een feit is het dat hij, eenmaal in Engeland gekomen, die richting niet bleef volgen, maar zich dadelijk aansloot bij den in Engeland gevolgden Hollandschen stijl.

Bij den aanvang der regeering van Koning William en Mary, zegt R. Blomfield, was „gardening already the fashionable hobby.” Deze liefhebberij werd natuurlijk sterk aangewakkerd door het Koninklijk voorbeeld. Het was toch bekend dat de Koning veel belangstelling en liefde had voor alles wat tuinbouw en tuinaanleg betrof en dat hij daar reeds schitterende bewijzen van gegeven had. Want was het Loo, een der

rijkst aangelegde landgoederen, niet op zijn last aangelegd?

Dat al wat Hollandsch was toen in de mode kwam en de Hollandsche tuinstijl nog meer algemeen werd, is niet te verwonderen, vooral toen Koning Willem zijne voorliefde voor den stijl van Le Nôtre liet varen. Horace Walpole gaat verder en zegt in zijn: „Essay of gardening” dat men gerust mag aannemen dat Sir William Temple en Koning William den klassieken stijl invoerden. Ook Hazlitt schrijft: „The approximation to Holland through the House of Orange, culminating in the great political changes of 1688, affected every department of horticulture, and introduced the Dutch school, as it is still to be seen in a few old fashioned places, where a corner is kept as a specimen of former ways of thought, as bygone as a monastic ruin among new buildings.” Ook later nog schrijft Charles Holme: „From Holland there came with William and Mary that variation of the Renaissance manner which is known as Dutch gardening.”

Doch zoowel Walpole als Hazlitt en Holme vergissen zich hierin. Niet Willem III voerde den Hollandschen stijl in Engeland in, maar deze kreeg alleen nog meer aanhangers na zijn komst. Van deze meening is ook Blomfield die schrijft: „No serious change was introduced under William and Mary except that the habit of clipping yew and box trees was carried to an excess that made it an easy prey for the sarcasm of Pope in the following century.”

Vele Engelsche afbeeldingen uit de 17de eeuw geven ons zuiver Hollandsche tuinen. Zoo de meeste platen uit het werk „Brittania Illustrata” door Jan Kip naar teekeningen van Knijff. De overige verraden den Franschen invloed. Jan Kip was in 1652 in Amsterdam geboren; hij ging naar Engeland en heeft daar ook de platen gegraveerd van Sir Robert Atkyns „Gloucester Survey” en Badeslade’s „Views of Kent”. Hij stierf in 1722.

De stijl van Le Nôtre voldeed niet in Engeland, al werden wel eenige groote parken in dien stijl aangelegd, o.a. de eerste aanleg van Hampton Court onder Karel II; doch ook hierbij deed zich nog wel de Hollandsche invloed gelden, daar, zooals

Lady Amherst mededeelt, in de rekeningen van Hampton Court een post voorkomt i.d. 10 Januari 1662, voor Christiaan van Vranen (blijkbaar een Hollander), om naar Holland te gaan en terug te keeren met 4000 lindeboomen voor den Koning. Deze boomen hebben waarschijnlijk voor de beplanting der avenues gediend. Zoo was het ook met Melbourne Hall dat later weer door Wise veranderd werd, zoodat, zooals R. Blomfield terecht zegt, de Fransche invloed in de praktijk tot de goederen der groote heeren beperkt bleef: „This (French) influence however was practically limited to the grounds of men of large estate.”

Enkele bezitters van groote landgoederen trachtten wel hunne parken in den stijl van Le Nôtre te vervormen, maar dat waren betrekkelijk maar weinigen. De meeste oude prenten geven ons afbeeldingen van tuinaanleg in den Hollandschen stijl. In de derde uitgave van haar boek „A History of Gardening in England” geeft Lady Amherst veertien afbeeldingen bij haar hoofdstuk over de zeventiende eeuw en den tijd van Koning Willem. Van deze veertien platen zijn er maar twee, waarin wij iets van den stijl van Le Nôtre terugvinden, n.l. die, voorstellende de Oranjerie te Cheswick en de Oranjerie en kanaal te Euston. Zij geeft bijzonderheden over de in den stijl van Le Nôtre veranderde of nieuw aangelegde parken, doch moet tevens bekennen, dat de kleinere plaatsen en kasteelen den ouden stijl behielden, niet zoozeer uit behoudzucht dan wel omdat de nieuwe Fransche stijl uiterst kostbaar was en alleen kon toegepast worden waar veel ruimte was en een voldoende gevulde beurs om de groote werken te kunnen uitvoeren die de nieuwe mode meebracht (bladz. 178). Hiermede bevestigt zij onwillekeurig, dat in het algemeen de stijl van Le Nôtre van weinig invloed is geweest op de Engelsche tuinen. En zoo was het ook inderdaad; de „Dutch gardens” bleven in eere. Noch het voorbeeld van Karel II op Hampton Court, noch de wetenschap dat Koning Willem in Holland naar den stijl van Le Nôtre had laten werken, vermocht de Engelschen van het oud-Hollandsche type af te brengen.

Wat men een „Dutch garden” noemde, was dan ook volstrekt niet, zooals veeltijds hier gemeend wordt, een tuin in den Hollandschen Le Nôtre-stijl, waarvan men ook eigenlijk eerst veel later spreken kan, doch een in den 17de eeuwschen Hollandschen stijl aangelegde tuin.

H. L. Davidson in zijn „Gardens past and present,” geeft eene aardige beschrijving van een oud-Hollandschen tuin op de kust van Cornwallis, die voor weinige jaren nog bestond. Spookachtig lag het huis op de rotsen aan zee. „But all its green weirdness was atoned for by the unlooked charm of the half acre or so of garden which fell in a gentle slope from the back of the house.” Er waren nog zeldzame planten in de bedden; in een afgelegen hoek stond een zomerhuisje van hout, van binnen met schelpwerk versierd. Hij noemt dit verloren hoekje „this old Cornish Paradise” en geeft het als bewijs, dat men geen groote terreinen behoeft om iets moois en sympathieks te maken; maar voegt er bij, dat zoo iets toch niet nagemaakt kan worden, omdat men dan ook de daarbij passende omgeving zou moeten hebben.

Koning Willem liet Hampton Court, waarvan de aanleg onder Karel II begonnen was naar gegevens van Le Nôtre zelf, door diens leerling Rose, verder afwerken in den Hollandschen stijl door George London en Henry Wise, de beroemdste tuiniers uit dien tijd in Engeland, die evenals hun leerling Stephan Switser, geheel den Hollandschen stijl waren toegedaan. R. Blomfield erkent dit ook waar hij zegt (bladz. 78): „Both London and Wise seem to have been taken by the Dutch manner through London, at any rate, had seen the great French gardens, and in his design for the gardens of Melbourne, 1704, he was much more influenced by French than by Dutch examples.” Ook Horace Walpole schreef dat hunne werken in den Hollandschen stijl waren „laid out on Dutch principles.”

Het schijnt dus dat ook zij de moeilijkheden ingezien hebben om den stijl van Le Nôtre toe te passen en daarom den gewijzigden (17de eeuwschen) Hollandschen stijl overnamen. Zoo

was het dan ook met Hampton Court, dat voor het beste model in Engeland gehouden werd van den stijl van William and Mary. „Perhaps the finest (example) in England,” zegt Katharina Montagu Wyatt. „William and Mary when they came to England were naturally in favour of Dutch ideas, and they brought the Dutch style in gardening into prominence.”

Stephan Switser verklaart, dat gedurende de regeering van Koning Willem de tuinen en de tuinbouw op het hoogste punt stonden.

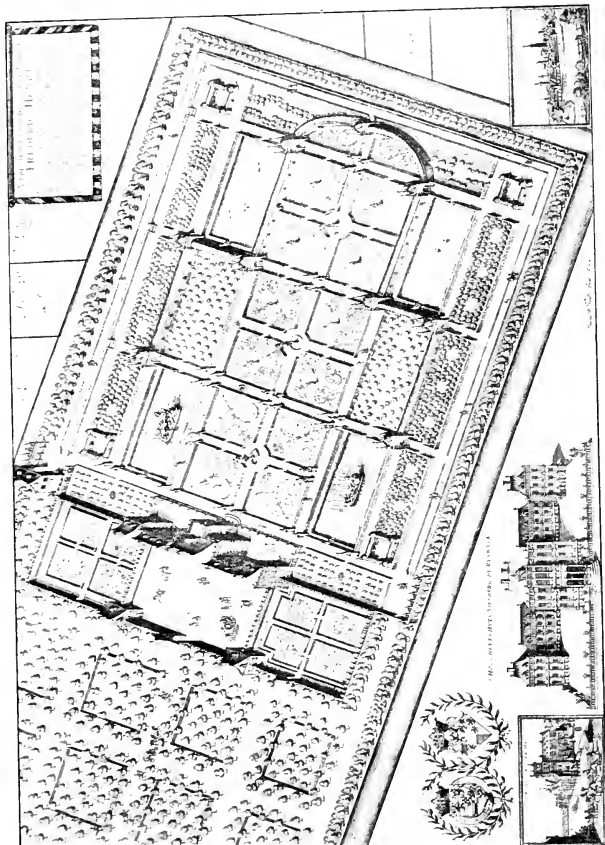
Celia Fiennes schrijft in haar dagboek: „Through England on a side-saddle in the time of William and Mary,” dat zij den nieuwen Hollandschen stijl meer bewondert dan den ouden.

Ook Leigh Hunt sprak van den „Dutch garden”, „the garden of our grandmothers.”

De oude liefhebberij van het snoeien van palm en taxus in allerlei vormen kwam in Engeland tot bepaalde overdrijving; en dit kan als een der oorzaken aangemerkt worden van de latere zoo groote reactie, toen de landschapsstijl opkwam. Het werd langzamerhand eene bepaalde manie, elke vorm was goed; allerlei voorwerpen, dieren, schepen en ornamenten zag men uitgebeeld en in groote menigte.

Ook Hazlitt verwijt London en Wise hun misbruik van gesnoeide boompjes. Het merkwaardigste is, dat dit overdreven gebruik van gesnoeide boompjes toen bij ons niet bestond en eigenlijk ook nooit bestaan heeft, zooals dit in Engeland het geval is geweest en nog is. Wel behoorden de vormboomen en hagen geheel bij den Hollandschen tuin, maar de Hollandsche stijl was een zuiver symetrische, en hij heeft dit karakter steeds behouden. Zelfs toen in de 18de eeuw de tuinen allen in Le Nôtre's stijl moesten wezen en door de beperkte ruimte dikwijls te vol en te overladen werden, behield men toch dat regelmatige karakter. Wanneer men de ontelbare afbeeldingen van Nederlandsche tuinen, uit welken tijd ook, beziet, ziet men nooit de overlading, die voorkomt op de latere afbeeldingen van Dutch gardens in Engeland. Nu nog worden in Engeland zulke vormboomen van palm

of taxus in alle mogelijke vormen onregelmatig door elkander

40. Het Huis Nieuwburg bij Riiswijk A° 1644.

geplant. Dit deed men hier nimmer; steeds bleef men getrouw aan de symetrische lijnen van den aanleg; de figuren

wisselden elkander af en werden steeds zoodanig geplaatst, dat zij de lijnen van de teekening niet verbraken, wat in Engeland niet altijd het geval was.

Dit neemt niet weg dat zelfs nog op het eind der 17de en in de 18de eeuw in den Hollandschen stijl parken en tuinen aangelegd zijn die steeds als modellen hebben gegolden. Zoo Leven's Hall in Westmoreland, dat gold voor eene trouwe navolging van een Hollandsch model: „evidently a deliberate copy of a Dutch model”. Deze tuinen zijn nu nog vrij wel onveranderd. „They are”, zegt Lady Amherst, „therefore a most perfect example of the Dutch type of garden of this period.”

De tuinen van Boughton Northamptonshire werden in dien tijd meer op de Fransche manier aangelegd, maar met allerlei Hollandsche aardigheden. De oppertuinman was een Hollander, van der Meulen.

Toen Sir William Temple een nieuwen tuin aanlegde, dien hij naar Moor-Park noemde, deed hij dit in den Hollandschen stijl.

Er zijn in Engeland nog vele „Dutch gardens” en meerdere worden vermeld die nu niet meer bestaan; zooals bijv. die op Knole in Kent die in 1750 nog bestond en Drayton in Northamptonshire (1750); Knole wordt beschreven als „a beautiful old place with a perfect Dutch garden.”

Zulk een Dutch garden vindt men bijv. nog op Amptill in Bedfordshire, waar kleine geometrische perken zijn, omzet met palm en gevuld met allerlei soort helderkleurige bloemen. In het midden van dat gedeelte staat eene kleine steenen fontein.

De „Monks garden” op Ashridge is in den ouden Hollandschen stijl, met perken die met palm omzoomd zijn, waartusschen gekleurde steentjes of zand. Ook is daar nog een lavendeltuin.

Op Holland-House is de Dutch garden bij het huis, vanwaar men er een vrij uitzicht op heeft. De geometrische parterres zijn van zwarte aarde met geschoren palmhaag en doorsneden door smalle begrinde paadjes, die naar elkander toeloopende, bij eene fontein en een zonnewijzer eindigen.

Ook is er een dahliaperk; langs den muur loopt eene galerij. „This Dutch garden is delightfully set out”, schrijft Katharina Montagu Wyatt, en zij geeft er in haar werk „A book of English gardens” als titelprent eene gekleurde afbeelding van.

De bestaande rozentuin op Drakelowe (Banks of the Trent), was een van de oorspronkelijke Hollandsche tuinen uit den tijd van koning Willem III: „This quaint garden was one of the original Dutch gardens laid out in the time of „Dutch William”, schrijft E. F. Cook in zijn fraai geïllustreerd boek „Gardens of England” en hij geeft er eene afbeelding in kleuren bij, evenals van den „Dutch garden” op Moorpark.

„The ideal garden” door H. H. Thomas 1910, is een boekwerk met o.a. zestien zeer mooie gekleurde platen. Onder „ideal garden” verstaat de schrijver een tuin die door het juiste gebruik van mooie planten en bloemen, het volmaakte nabij komt. De voorbeelden die ons hierbij worden voorgelegd, geven het overtuigend bewijs van den goeden smaak van den auteur en van zijn recht om ons over idealen tuinaanleg te onderwijzen. Het boek is vol nuttige aanwijzingen om mooie planten en bloemen het best tot hun recht te laten komen. Dat de schrijver zich hierbij op het meest moderne standpunt plaatst is natuurlijk. En toch wijdt hij een afzonderlijk hoofdstuk aan . . . den „Dutch garden”. Hij komt er rond voor uit hoe groote charme de oud-Hollandsche tuin voor hem heeft. Hij begrijpt dat deze lof, in onzen tijd van vrije en natuurlijke bloemschikking inconsequent zal worden gevonden en men hem van ketterij zal beschuldigen. Als dat zoo is, roept de schrijver uit, dan beken ik een ketter te zijn. Ik ben er zeker van dat er meer zijn! Maar laat ik eenige regels van den schrijver aanhalen. „Why should not someone’s dream of an ideal garden include that quaintest of old-fashioned gardens — a Dutch garden? In these days of free and natural flower arrangement it may seem a heresy to laud a Dutch garden. If so, then I must confess to being a heretic. I am sure there are others.” Of er meer zijn! Men heeft slechts na te gaan hoe trotsch de bezitters op hun Dutch garden zijn.

Het opkomen van een nieuwen stijl is altijd te danken geweest aan de verbreiding van artistieke meeningen. De toepassing bij het groote publiek was een kwestie van mode. De mode wordt het eerst gevolgd door de meer gegoeden; de armen kunnen zich daar weinig mede inlaten. Zoo ging het ook met de tuinstijlen; de tuinen van de rijke heeren werden het eerst naar de nieuwe mode veranderd; die der armeren bleven wat zij waren. In de oude afgelegen dorpen heerschte geen zucht naar nieuwe weelde, nieuwe modes; men was er geen weelde gewend. Wat de groote heeren bij hunne lusthoven en paleizen verzonnen, werd hier niet nagevolgd. Le Nôtre bleef er onbekend; onder den landschapsstijl verstond men hier de groene, malsche weiden met het mooie vee, de bosschen in den omtrek en het wazig verschiet. De weelde, de kunst uitte zich hier bij deze eenvoudigen in het snoeien van de hoogere hagen om den tuin en van de lage haagjes van randpalm langs de paden en om de perken; een enkele mooie gesnoeide taxus of hulst maakte de glorie van den eigenaar uit.

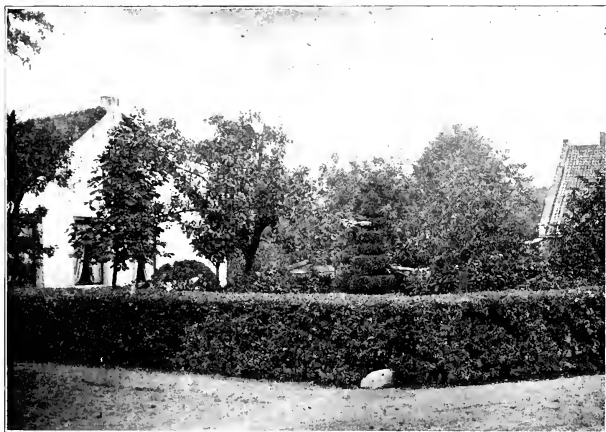
Zoo bleven deze primitieve maar toch stijlvolle tuintjes van vader op zoon bewaard, terwijl de groote en kostbare tuinen verdwenen. De kleine boeren- en burgertuintjes herinneren ons nog aan den wel eenvoudigen maar goeden smaak van vroegere geslachten; zij zijn nog het eenige wat ons overbleef uit de 17de eeuw.

Voor de geschiedenis van de oud-Nederlandsche tuinarchitectuur zijn deze tuinen van bepaald belang en groote waarde. Maar helaas! zij verminderen met den dag; de uitbreiding der steden, het vormen van villa-complexen op zulke liefelijke plaatsen, de zucht tot groot- en mooidoenerij die maar al te veel den ouden goeden smaak verdringt; de uitbreiding der bevolking en de daardoor ontstane vraag naar bouwterrein, dat alles bedreigt de laatste van die zoowel eerwaardige als liefelijke overblijfselen. Caveant cives!

Plaat 41 geeft een kijkje op een van die oude nog met veel piëteit in stand gehouden tuintjes; dat te Nieuw-Loosdrecht geeft nog het type uit het begin der 17de eeuw weer. Hier zijn

de vormboomen in hulst en taxus spaarzaam over het terrein verdeeld en evenals de hagen, met veel zorg onderhouden. De bloemperken zijn omzet met randpalm. Wanneer enkele kleine fouten van later datum weggenomen konden worden, zou dit een zuiver 17de eeuwschen tuin zijn.

De pastorietuin van de Sype-kerk aldaar verraadt nog duidelijk den 17de eeuwschen aanleg, al heeft hij door vergroeiing

41. Oud tuintje te Nieuw-Loosdrecht.

der boomen en latere pogingen tot verfraaiing veel geleden. Sommige gedeelten kregen, doordat men vroeger de conifeeren van onderen snoeide, terwijl men ze van boven vrij liet groeien, een meer 18de eeuwsch aanzien. Ook de landschapsstijl heeft hier zijn invloed uitgeoefend; toch is het niet gelukt den oorspronkelijken aanleg geheel te doen verdwijnen; de tuin is meer vergroeid dan vernield.

Ik heb vroeger vele tuinen en tuintjes in ons land gezien, waarvan de oude afkomst nog duidelijk zichtbaar was; hoevele zijn er nu nog over? Het zou zeker interessant en van

belang zijn dit eens na te gaan en zulke merkwaardige overblijfsels van ouden aanleg te beschrijven en af te beelden. Uit een oogpunt van tuinarchitectuur zou dit zeker evenveel waarde hebben als er voor de bouwkunde in ligt om afbeeldingen en beschrijvingen te geven van de, nog min of meer ongerept gebleven, oude huizen en typische oude boerenwoningen in ons land.

Het onderscheid tusschen de tuinen in Frankrijk en die in de Nederlanden vóór den stijl van Le Nôtre, bestond hoofdzakelijk in de grootere terreinen en de rijkere uitvoering. Wanneer men de voorschriften leest die André Mollet in zijn „Ornements des jardins de plaisirs” geeft, dan begrijpt men dat die niet voor kleine tuinen bestemd waren; ook zijne ontwerpen doen dit allerminst denken. In Frankrijk werden vele vorstelijke parken ontworpen en ingericht, bij ons slechts enkele; maar in de Nederlanden werden ontelbaar vele kleine tuinen aangelegd en deze waren weer in Frankrijk betrekkelijk gering in aantal. Wij kunnen op de afbeeldingen wijzen van honderden rijke en merkwaardige tuinen; op het einde der 17de eeuw en vooral in de 18de eeuw was het land er letterlijk mede bedekt. En hierin heeft geen land ons overtroffen.

In de 17de eeuw had men in de Nederlanden een eigenaardigen aanleg, die in Duitschland is nagevolgd. Ook Georges Riat noemt hem eene Hollandsche creatie. „Il n'empêche que les Hollandais ont créé, à côté de leurs parcs réguliers un jardin spécial, original, sinon beau, et que l'on a proposé d'appeler „minéralogique”; où il n'entrait pas un atome de feuillage; ce n'étaient que pans de murs, garnis de rocailles, parterres de cailloux blancs, rouges, jaunes, noirs, vases de faïence, oiseaux dorés, statues d'hommes et d'animaux en coquillages, jets d'eau de verre dans des bassins d'écailles, et, parmi, quelques carrés de tulipes et de jacinthes”. Als voorbeeld geeft hij eene afbeelding naar Walter van den tuin van het Huis van Nassau (1660). Verder geeft hij twee afbeeldingen van grotten of koepels die met allerlei schelpwerk zijn opgemaakt. Daarop laat hij als contrast volgen eene afbeelding van het schilderij

van Rubens, waarop deze zich met Hélène Fourment in een fraai park afbeeldde „et qui prouve que dans les Provinces-Unies, à Anvers ou à Steen en particulier, il y eut autre chose que ces magots de jardins à coquillages . . . Toutes proportions gardées, n'est-ce pas d'un décor de ce genre que Louis XIV avait voulu s'entourer?"

Is het mogelijk dat Le Nôtre geïnspireerd is geworden door de Hollandsche tuinen? Ja zeker, en alles wijst hier op. Want zou Le Nôtre, die eerst veel gereisd had eer hij zijn vader opvolgde in de betrekking van „Sur-intendant des jardins du Roi", die eenige malen Italië bezocht, die ook van de toestanden in Engeland op de hoogte was, waar hij alles in Hollandschen stijl vond aangelegd, de Nederlanden niet bezocht hebben? Kan men denken dat hij op zijne studiereizen het land overgeslagen zou hebben, dat in West-Europa toen algemeen om zijn fraaie tuinen bekend was, waarvan zoovele schrijvers den roem vermeldden? Herhaaldelijk vindt men in zijne werken sporen van den Nederlandschen stijl terug.

Hoe het zij, of Le Nôtre de Nederlanden bezocht of niet, zeker is het dat hij geweten heeft hoe het hier met de tuinkunst stond en dat hij daar veel nut uit heeft getrokken. Daarbij moet men in aanmerking nemen dat de tuinkunst in Frankrijk bij zijn optreden al lang op geen hoog standpunt meer stond. In de groote Encyclopédie van Diderot wordt duidelijk omschreven dat de Franschen op dat tijdstip, vóór Louis XIV, geen begrip hadden van de decoratie van den tuin en dat het La Quintinie was die den gebruikstuin vervolmaakte en Le Nôtre den tuin van vermaak.

Le Nôtre ontleende de breede opvatting, het perspectief in zijn werk, het gebruik van veel beeldwerk en groote versieringsstukken aan Italië; de symetrische indeeling vond hij reeds in Frankrijk. Vele détails paste hij toe zooals dat in de Nederlanden gedaan werd, waar toen de rijkste bloemenkeus van Europa was en wier tuinbouw en kwekerijen wereldberoemd waren.

De stijl van Le Nôtre steunde op reeds in Frankrijk, Italië

en de Nederlanden bestaande begrippen; en dit is juist het verdienstelijke van zijn werk geweest, dat hij heeft weten op te bouwen, dat hij niets vernield heeft en dat de toepassing van zijn stijl niet de vernietiging van fraaie oude tuinen behoefde te beteekenen, zooals later met den landschapsstijl het geval is geweest.

Hij was geroepen om buitengewoon mooi en rijk werk te leveren op kolossale terreinen; daarin is hij volkomen geslaagd en dit heeft hem terecht tot een beroemd man gemaakt.

In 1670 had Le Nôtre voor Madame de Montespan de tuinen van Trianon aangelegd; in 1687 werden deze weder door nieuwe vervangen. De koning kocht Clagny aan, vergrootte dit met een ander landgoed, Glatigny, en liet het door Le Nôtre aanleggen; het werk duurde van 1674 tot 1684. De kosten bedroegen 3 millioen livres. Nog veel belangrijker werk was Marly. Meudon werd aangekocht voor den Hertog van Bourgondië, en Le Nôtre ontwierp er geheel nieuwe tuinen.

Toen Le Nôtre na de veranderingen in de parken van St. Germain en Fontainebleau naam begon te krijgen, droeg Fouquet, de bekende „sur-intendant des Finances” hem op de tuinen van het kasteel de Vaux aan te leggen, waar hij in enkele maanden 15 millioen livres besteedde. Fouquet kwam er door in de gevangenis, en Le Nôtre werd een groot man. Lodewijk XIV eischte weer vergrooting van bestaande werken; Versailles had slechts een park van jonge boomen, het moest vergroot worden en als voorbeeld werd de tuin van Vaux genomen. Al deze werken eischten een groot-schen, breedten en rijken aanleg; op meesterlijke wijze wist Le Nôtre dit te bereiken

Op het einde der 17de eeuw werd de stijl van Le Nôtre in het buitenland al vrij algemeen gevolgd. De nieuwe mode kwam langzamerhand ook naar ons over, en voor de tuinen in Nederland heeft dit groote gevolgen gehad. Want deze stijl was, in zijne détails, nergens gemakkelijker toe te passen dan hier te lande, waar Le Nôtre misschien de basis voor zijne

theoriën heeft gevonden. De grondslag van zijn werk was al bij ons aanwezig; wij hadden slechts zijn wijze van toepassing, vergrooting en versiering te volgen. Dit gaf hier dan ook geen groote moeilijkheden en verklaart den opgang, die de nieuwe, wel kostbare, maar bruikbare mode, hier, zij het veel later dan elders, maakte.

Maar het grootsche van zijn werk kon hier natuurlijk niet bereikt worden; reuzenwerken, als hij in Frankrijk tot stand bracht, zijn hier niet gemaakt. Waar men de voorbeelden van Le Nôtre ook op kleine terreinen wilde toepassen, kreeg men overlading en bij het verkleinen der teekening een geheel ander effect. De pogingen in de Nederlanden in het werk gesteld om in weerwil van deze moeilijkheid toch iets moois te maken, hebben tengevolge gehad dat wij een geheel eigen toepassing van den stijl van Le Nôtre hebben gekregen.

De stijl van Le Nôtre ontstond en ontwikkelde zich in de 17de eeuw, doch eerst in de 18de eeuw kreeg hij in de Nederlanden de overhand. Toch is het noodig hem te beschouwen in verband met het in de 17de eeuw bestaande, het verschil en de overeenkomst op te merken, om elders in dit werk duidelijk te kunnen maken hoe die stijl hier te lande later bij het bestaande werd aangepast.

Le Nôtre werd te Parijs geboren in 1613 en stierf in 1700. Hij was de beroemdste tuinarchitect van de 17de eeuw en heeft zijn roem niet overleefd. Hij was een hoogst bekwaam man, daarbij geheel doorkneed in den toen heerschenden stijl, dien van Louis XIV, dien hij consequent wist toe te passen, en bovenal was hij een man van zeer veel smaak, die alles wat hij maakte, mooi maakte en wat hij veranderde, verbeterde, die met ruimen blik en breede opvatting prachtige werken heeft tot stand gebracht.

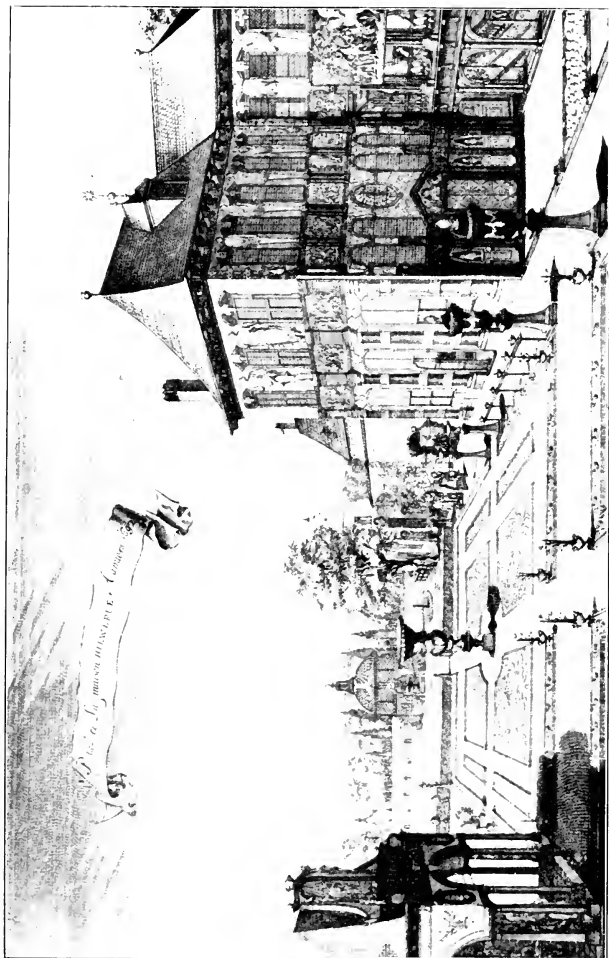
Maar een scheppend genie, een uitvinder is hij niet geweest. In zijn stijl komt vrijwel niets voor wat al niet vóór hem bestond en gebruikt werd. Verschillende van zijn tijdgenooten noemen den stijl van dat tijdvak, dien wij nu den stijl van Le Nôtre noemen, niet zijn stijl; en hij zelf wordt meer be-

schouwd als een hoogst bekwaam vertolker van de denkbeelden van anderen dan als een zelfstandig schepper; als tuinarchitect van het Koninklijk Huis was hij in ieder geval een persoonlijkheid, wiens werken men navolgde. d'Argenville, een van zijne leerlingen, noemt zijn naam niet in zijn werk „La théorie et la pratique du Jardinage,” en toch wordt dit werk beschouwd de beste omschrijving te bevatten van zijn stijl. Baron Ernouf (l'Art des Jardins) schrijft dat de lof die tijdgenooten gaven aan de tuiniers uit den tijd van Hendrik IV en Lodewijk XIII wel te denken geeft dat Le Nôtre voor zich alleen een beroemdheid heeft verkregen, waarvan wel iets aan zijne voorgangers toekwam: „donneraient à penser que Le Nôtre a recueilli à lui tout seul, une renommée dont quelque chose aurait dû appartenir à ses prédécesseurs.” Zeker is het dat Le Nôtre, al bedacht hij niet veel nieuws en al ontleende hij zijne motieven aan verschillende landen en tijden, deze op andere wijze wist te combineeren en toe te passen. Zijne parkontwerpen waren niet oorspronkelijk; zijne parterres verschilden met de vroegere alleen daarin, dat zij in den stijl van Lodewijk XIV waren; maar hij wist door smaakvolle combinatie van zoowat alle bekende tuindecoraties uit verschillende tijdperken iets te maken dat een gansch anderen indruk teweeg bracht; door eenvoudige veranderingen, als bijv. het laten doorgroeien der hagen, wist hij groote effecten te verkrijgen. Hij heeft zijn stempel onuitwischbaar op zijn werk gedrukt en het nageslacht volgde zijne smaakvolle ontwerpen na en sprak terecht van den stijl van Le Nôtre.

Doch het meest karakteristieke in zijn werk was de toepassing op zeer groote terreinen. Welke kleinere tuinen heeft hij aangelegd? Zijn roem bezorgde Le Nôtre navolgers; deze hadden geen gelegenheid om zoo grootsch te werken; zij wilden zijn stijl op kleine terreinen toepassen, doch van deze pogingen is in Frankrijk niets terecht gekomen.

Dezelfde moeilijkheid bestond bij ons, doch hier heeft men doorgezet; in de 18de eeuw dweept men met den stijl van Le Nôtre; waar die niet in 't groot kon worden nagevolgd deed

42. Het huis van Rubens te Antwerpen A^o 1692.

men het in 't klein en waarlijk hiermede zijn merkwaardige resultaten bereikt.

Gedurende de 17de eeuw echter bepaalde zich de navolging tot op zich zelf staande pogingen. De stijl van Le Nôtre kon hier niet zoo plotseling algemeen nagevolgd worden. Het hoofdbezwaar bestond in de moeilijkheid de bestaande terreinen te vergrooten en deze moeilijkheid heeft men, altijd in algemeenen zin gesproken, nooit geheel kunnen overwinnen. In de 18de eeuw is men over dit bezwaar heengestapt door den eisch van groote terreinen eenvoudig te laten vallen.

Een tweede bezwaar was de kostbaarheid van zulke rijke en tevens groote werken. En ten derde wist men blijkbaar niet hoe de bestaande tuinen te veranderen. De meeste détails in de tuinen waren dezelfde als die van Le Nôtre; deze nu om te werken in zijn stijl en ze te vergrooten, was niet gemakkelijk. Le Nôtre zelf heeft dit vraagstuk in Frankrijk niet opgelost, daar al zijne groote werken eerder als geheel nieuwe ontwerpen kunnen beschouwd worden.

Gemakkelijker was het bij reeds bestaande groote regelmatige parken en deze waren hier niet zeldzaam. G. Riat in zijn „l'Art des Jardins” erkent dat veel van den stijl van Le Nôtre, wat de hoofdbeginselen betreft, zooals het symetrische in de parken en het aanwenden van rechte lanen, benevens de indeeling van de parken en tuinen, reeds sedert lang in de Nederlanden bestond. Hij zegt o.a.: „D'ailleurs les jardins symétriques y étaient déjà leurs allées droites bien avant le Nôtre; le jardin ne pouvait être autre que les maisons Hollandaises, bien propres, lustrées, ordonnées, dont nous voyons une image nette et fidèle dans les intérieurs de Pieter de Hooch. Les horticulteurs de Harlem qui eurent dans toute l'Europe une si grande réputation, disposaient les fameuses tulipes dans des parterres symétriques, le long de sillons rectilignes, qui ne s'incurvaient que rarement au gré d'une imagination et d'une fantaisie timides; ici et là un vase, une fontaine ou de rares statues . . . du sable multicolore faisait valoir le vert, ce vert si spécial du gazon Néerlandais.”

De aanleg van het Loo heeft voorzeker het meest bijgedragen om den stijl van Le Nôtre hier bekend te maken. En het Prinselijk voorbeeld vond navolging bij andere bezitters van groote parken.

Heeft deze nieuwe richting bij ons vele mooie, oorspronkelijke tuinen doen verknoeien, aan de parken kwam zij ten goede. Intusschen heeft zij de beoefening van de tuinarchitectuur en den tuinbouw zeer bevorderd; van het laatst der 17de eeuw tot het einde der 18de eeuw zijn hier ongelooflijk veel groote en kleinere tuinen aangelegd en veranderd geworden.

Het werk van d'Argenville werd herhaaldelijk in ons land herdrukt. Eveneens was vroeger reeds de serie prenten van het Labyrinth te Versailles, door W. Swidde gegraveerd, bij Nicolaas Visscher te Amsterdam verschenen in een Fransche en een Hollandsche uitgave.

Onder de weinige parken die hier in de 17de eeuw in den stijl van Le Nôtre zijn aangelegd, is dat van het Loo het voornaamste. E. André zegt dat onder de regeering van Willem III deze tuinen eene groote reputatie hadden en, niet in hun nadeel, bij die van Versailles werden vergeleken. „On vantait leur magnificence, même en les comparant à ceux de Versailles.”

Dr. Walter Harris, reeds geneesheer van Prins Willem III, bleef dit toen de Prins later koning van Engeland werd. Hij schreef over het Loo, dat hij zeer bewonderde, een werkje en zegt daarin dat men van heinde en ver uit de provinciën en zelfs uit Duitschland kwam om die beroemde tuinen te zien.

Zijn boekje zag het licht in 1699 onder den titel: „A description of the King's Royal Palace and Gardens at Loo. Together with a short account of Holland in which there are some observations relating to their diseases. By Walter Harris M.D. Physician in Ordinary to His Majesty, and Fellow of the College of Physicians. London. Printed by K. Roberts, and sold by T. Nutt, near Stationer's Hall. MDCXCIX.”

Het bevat eene uitslaande plaat: „A prospect of the King's Palace and Gardens at Loo”, met aanwijzing van de ligging

der verschillende deelen (Afb. 43). Het is in kwarto en volgens Hazlitt „of considerable rarity”.

In de voorrede zegt de schrijver dat hij het werkje grootendeels geschreven heeft op bevel van de tijdens de uitgave reeds overleden Koningin, die veel met het Loo op had, waarvan zij den eersten steen gelegd had doch dat zij niet voltooid had mogen zien. Nadat zijne beschrijving gereed was, had hij nog dikwijls gelegenheid in de vijf jaren dat hij aan het Huis des Koning was verbonden, om in de tuinen te wandelen en zijn werk te verbeteren en aan te vullen.

Weinigen zullen de werken op het Loo beter gekend en begrepen hebben dan hij, die er herhaaldelijk vertoefde en ingelicht werd door de Stichters zelve. Daarom is zijne beschrijving van ons Hollandsch Versailles voor ons van groote waarde.

De schrijver geeft ook „a short account of Holland” dat hij herhaaldelijk doorreisde en goed kende. In 1679 was hij reeds in Zeeland geweest. Hij is een bewonderaar van Holland. „As for what I add, in the Account of Holland, I shall only tell you, I considered that a Description cannot possibly represent things with that Pleasure and Advantage, as they are seen upon the Place.” Zeer ingenomen met ons land, zijne bevolking, zeden en gewoonten, beziet hij alles met scherpen blik en weet de fouten even goed op te merken als het goede. Maar hij vindt het goede zoo overwegend, dat hij eindigt met te zeggen: „To conclude, the Dutch do deserve a great Consideration and Kindness from us.” Hij vindt het land rijk en mooi met overal fraaie buitenplaatsen. „He that would see a kind of Paradise in this Country, must go by Land from Dort, one League towards Breda; and there he will see all the way a Country so adorned with fine Houses, and fine Gardens, and with that variety of Trees, planted in good order, and on all sides, that he will not know which way to cast his Eye first, so many Objects will invite him.”

Ook Keppel werd door hem bezocht. „Once I rid from Dieren to Zutphen, over the Issel, in order to see a most Noble

and Magnificent House of the Right Honourable the Earl of Albemarle, that his Lordship has lately built about half a League from Zutphen, and from which City there is a very spacious Avenue, or Access made to the House, between a double Row of Trees; his Lordship possessing a considerable Estate in that Province. This House has a Noble Garden adjoining to it, and made after the greatest Models, with Terras-Walks, Fountains, Cascades, Canals, etc. But they were not then finished, no more than the House, when I went to see them, after the last Campagne."

Verder zegt hij: „They (theutch) have cut large Canals through all parts of the Country, by means of which they do go commodiously and pleasantly from Town to Town, at a regulated easie expence, in cleanly and large Vessels, covered from the Weather, which set out constantly at certain hours, whether the Passengers are many or few, so soon as a Bell has done ringing . . . As we travel along these Canals, it is delightful to see so many Noble Country Houses bordering upon them, and adorned with neat Gardens, within sight of all Passengers."

Van de andere Prinselijke verblijven zegt hij nog: „I will only mention Dieren, an Ancient Seat of the most Illustrious House of Nassaw, five Leagues from Loo; Honslaer-Dike, two Leagues from the Hague, Soestdike, not far from Utrecht, the Castle of Breda, made much more Illustrious of late bij His Majesty; Ryswick the auspicious Place of Treaty of Peace . . . All which Palaces (except the last, where the King has never resided, it being so near the Hague) do remain nobly furnished for His Majesty's Reception, and have gardens belonging to them that might merit a distinct description."

Dan volgt een uitvoerige beschrijving met plattegrond van de tuinen bij het Paleis het Loo, waarvan een uittreksel hier vertaald moge volgen.

Ten Noorden van het Paleis was een groote en prachtige tuin, weer verdeeld in twee deelen, de boven- en de beneden-tuin, door eene laan van 18 yards breedte, aan beide zijden beplant met eene dubbele rij zware eikenboomen, terwijl langs

iedere zijde van de laan een kanaal liep. In het midden van die laan was een open plek, vanwaar men een uitzicht had op de fonteynen en waterwerken, galerijen enz. De benedentuin had een terraswandelweg aan drie zijden; deze was gedeeltelijk bestraat, gedeeltelijk als graslaan gehouden en het overige begrind. In het midden van twee der terraszijden waren watervallen, van Narcissus en Galathea. Op het terras stonden o.a. twee vrouwenbeelden met schepen onder den arm, voorstellende de rivieren de Rijn en de IJssel. Uit die schepen stroomde water, dat weer kanalen vormde. De bassins waren van blauwen steen.

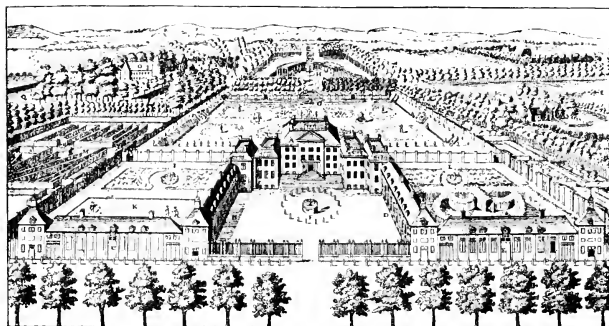
In dezen tuin waren nog vier fonteynen, twee met beelden van Venus en Herkules en twee met aardbol en hemelbol. Voorts acht verschillende parterres, gescheiden door begrinde paden. De vier binnenste hadden figuurwerk van bunus en waren ingesloten door bloembedden en boompjes, die in piramydevorm groeiden tegen groengeverfde palen. De vier buitenste parterres waren grasparterres, elk met een beeld in het midden op hooge voetstukken. Daaromheen bevonden zich afwisselend perken van gras en bloemen, met een bloemenrand rondom.

Van den benedentuin kwam men over een kanaal van 18 voet breedte op de dwarslaan en dan weer over een kanaal van 5 voet breedte in den boventuin. Deze kanalen werden gevoed door het water der watervallen. In dezen tuin stond eene merkwaardige fontein met achtkant bassin, waarvan elke zijde 16 schreden lang was, dus 128 schreden in omtrek. In het midden spoot het water met een straal van 45 voet omhoog. Daaromheen waren nog twee rijen stralen, elk van zestien stuks; deze gingen 12 en 6 voet hoog. Het water voor de middelste straal kwam van een heuvel bij Asselt, twee mijlen van het Loo; voor de andere zestien kwam het van Orden, ongeveer een mijl verwijderd; de overige zestien werden gevoed door het water uit den vijver.

Dan was er nog eene fontein die het water opwierp in den vorm van eene pauwenstaart en voorts nog eenige watervallen.

Een weinig achter deze fontein vond men nog een tweede, voorstellende de vier werelddeelen met marmeren kinderbeelden en dieren.

Eindelijk waren er nog twee halfcirkelvormige galerijen, elk van 40 schreden lang en 6 yards breed, die gedragen werden door twintig pilaren. Zij waren met lood gedekt, van achteren gesloten en met fresco's beschilderd. De vloer was van witten en rooden steen. Achter deze galerijen liep het pad tusschen iepen hagen van 5 yards hoogte, die de afscheiding vormden van de keukentuinen; verderop was weer een waterval en

A PROSPECT OF THE KINGS PALACE AND GARDENS AT LOO

A The Palace
B The Stables
C Other Stables
D Offices.

E Cranney
F Fountain
G Lower garden
H Upper garden.

I The Kings Garden
K Bowling green
L The Queens Garden
M A Wilderness

N Another
O The old Court
P The Fowl Garden
Q The Park.

43. Het Loo.

fontein. Dan eindigde de tuin bij een kanaal of gracht, waarin zich weer een fontein bevond.

Tusschen de boomen door zag men op een afstand van wel een halve mijl ver, eene pyramide.

In dezen boventuin waren twaalf parterres, gescheiden door grintpaden; de binnenste weer van palmfiguurwerk met bloemen en juniperus-boompjes zooals in den benedentuin; de zes buitenste waren geheel van gras.

Ten westen van het Paleis was een tuin, die om zijne ligging onder de vertrekken van Zijne Majesteit, de Konings-tuin werd genaamd. Deze had eene mooie fontein. Aan dezen tuin grensde een grasveld voor spelen.

De parterres en het eerste gedeelte waren van gefigureerde bloemperken met palm omzoomd.

Achter dezen tuin, ten westen, lag de doolhof, waarin fonteinen en beelden, die zichtbaar waren uit het slaapvertrek van den Koning. Deze doolhof bestond uit acht paden tusschen hagen van gelijke hoogte, 7 tot 8 voet. Van deze acht paden waren er vier met gras begroeid; de andere waren van aarde en niet begrind.

Ten oosten van het Paleis was nog een tuin onder de vertrekken der Koningin en daarom Koninginnetuin genaamd. Deze had dezelfde verhoudingen als de Koningstuin en ook een mooie fontein. Het eene gedeelte bestond uit drie parterres van bloemen, omzet met palm en het andere gedeelte was meer met boomen aangelegd en had vijf fonteinen.

Behalve de fonteinen was hier nog eene grot, gemaakt van boomwortels, rotssteen en schelpen; verder eene volière en weer een fontein.

Tusschen den grooten tuin en het oude Hof, er van gescheiden door twee grachten, waartusschen vijf rijen lindeboomen, bevond zich de Valkentuin. Hier vond men weer een waterval en een fontein en aan twee zijden de huizen voor de valken. Aan de noordzijde stonden twee zomerhuizen tegenover elkander, inwendig beschilderd in fresco; de koepels waren blauw en goud.

Het park had veel lange graspaden, kwekerijen, bosschages, fonteinen, kanalen en watervallen, een vijver en korenvelden. De vijver was vierkant en omgeven door een weg van 7 yards, 140 schreden lang en 70 breed, omzoomd met gras; ook de kanten waren met gras begroeid.

Ten westen van den vijver, midden in het wandelpad, stond een hek, dat gedeeltelijk verguld, gedeeltelijk blauw geschilderd was, en toegang verleende tot een lang schaduwrijk boschje, genaamd het Koninginneboschje. Verder waren nog overal beelden.

De Schrijver vindt het terecht merkwaardig, dat al die watervallen en fonteinen werden gevoed door natuurlijk stroomend water, waardoor het Loo zooveel vóór had in dat opzicht boven

Versailles met zijn beroemde waterwerken, omdat het water daar spoedig bedierf en nadat de waterwerken gewerkt hadden, een slechte reuk zich in de tuinen verspreidde.

Hij vindt de tuinen op het Loo in 't algemeen prachtig. „These Gardens in the whole are a Work of wonderful Magnificence, most worthy of so great a Monarch; a Work of prodigious Expence, infinite Variety and Curiosity; and after nine years labour, by abundance of Workmen, they were some years ago intirely finished, and brought to perfection in all respects.” Verder geeft hij nog de beschrijving van zes vijvers die de Koning in de heide liet graven achter de tuinen en van welke de grootste 280 yards lang en 80 yards breed was.

Geen wonder dan ook dat men van heinde en verre, zelfs uit Duitschland kwam om het Loo te bezichtigen. „The Gardens of Loo are become so famous and remarkable to all the Provinces near them, that curious Persons from divers parts of Germany, as well as out of all the United Provinces, do frequently resort thither to satisfie their Curiosity.”

Wij hebben dus in het Loo een vorstelijke toepassing te zien van de denkbeelden van Le Nôtre zooals hij zelf ze in Frankrijk ten uitvoer bracht.

Vóór den aanvang der 18de eeuw werden hier nog maar weinig werken in den stijl van Le Nôtre begonnen en nog minder voleindigd. Het Huis te Dieren, aangelegd door Prins Willem II, werd veel verbeterd door Prins Willem III, die er vele waterwerken liet aanbrengen.

Duinrel van den heer C. de Jonge van Ellemeet was rijk aangelegd. Hier lagen de parterres tusschen hagen en balustrades.

Het Loo, Dieren, Duinrel, de Voorst en Rosendael zijn o. a. afgebeeld in „Paradisus oculorum”, naar teekeningen van J. Roman door P. Schenck gegraveerd. Het in deze verzameling ingevoegde portret van den Graaf van Albemarle, Arnold Joost van Keppel, aan wien het werk is opgedragen, is gedateerd van 1702.

Rosendael behoort tot de oudst aangelegde parken in ons land. In de 14de en 15de eeuw was het een vorstelijk verblijf; reeds in de 14de eeuw was er eene diergaarde met o. a. leeuwen.

In de 15de eeuw werd een groot „saffoer” aangelegd, welk woord volgens Kilianus reservoir of vischkom zou beteekenen. Nog wordt vermeld, dat er in 1432 op het kasteel reeds eene klok met uurwerk was. Hoe de aanleg echter in de 15de en zelfs nog in de 16de eeuw was, is niet meer bekend. Op het einde der 17de eeuw werd het park in den stijl van Le Nôtre aangelegd. Vooral bekend waren de waterwerken, die nog tot in 1848 in stand bleven, toen A. L. A. Baron Torck de in verval zijnde fonteynen deed wegnemen; enkele bleven gespaard. De beste beschrijving van Rosendaal gaf ons Johannes d'Outrein in zijn „Wegwijser door de Heerlijkheid Roosendaal, Amsterdam 1718”, met platen door Barent Elshof. Het bevat een plattegrond, negentien gezichten en het portret van Johan Baron van Arnhem, vrij-heer van Roosendaal. De schrijver, die letterlijk alles met den godsdienst in verband wist te brengen, vierde deze hebbelijkheid nog meer den teugel in een ander werkje: „De Roosendaalsche vermakelijkheden. Met een geestelijk oog beschouwd.” Dit boekje is van 1700.

De Voorst was eene stichting van Prins Willem III, ten behoeve van den graaf van Albemarle; deze besteedde daarna nog veel aan de verfraaiing van de bezitting. Behalve de reeds genoemde prenten van P. Schenck, graveerde D. Marot een „Gezicht op het Huis Voorst” en M. Berckenboom, een voorlooper op het gebied van den kleurendruk, graveerde omstreeks 1720 twee gekleurde prenten onder den titel: „Het Huis van den Graaf van Albemarle, genaamd het Huis de Voorst.” Zij stellen het kasteel en den tuin voor.

A. van der Laen en Hendrik de Leth maakten een serie „Afbeeldingen van het Out Adelijk Huis Middachten op de Veluwe, in Gelderland.” Op het kasteel Amerongen moeten nog ontwerpen zijn van den eersten aanleg van de tuinen bij den herbouw van dit kasteel in 1678, die echter nooit uitgevoerd zijn.

Gunterstein werd in prent gebracht door W. Swidde onder den titel: „Veue generale du Chasteau de Gunterstein et Dépendances. Willem Swidde ad vivum delin et fecit.” (Zie ook Afb. 110).

Deze en andere tuinen van dezelfde soort behooren tot de belangrijkste die toen werden uitgevoerd en zijn interessant als voorbeelden hoe men den stijl van Le Nôtre hier toepaste; daarmee is echter ook alles gezegd. Iets oorspronkelijks hadden zij in hunnen aanleg niet, tenzij de waterwerken; hierin waren de Hollanders van ouds specialiteiten, terwijl ook de aard van de werken wordt bepaald door de wijze waarop het water kan worden verkregen. Het streven in de 18de eeuw, om van den stijl van Le Nôtre iets te maken dat paste voor onze kleine terreinen en het succes in het bereiken van dit doel, is veel belangrijker dan deze naar Fransche voorbeelden gemaakte werken.

Jacob von Falke geeft in zijn werk „der Garten, seine Kunst und Kunstgeschichte”, een vrij goede beschrijving van den 17de eeuwſchen Hollandschen tuin. Hij zegt dat vóór de komst van Le Nôtre het de Hollandsche tuin was die het meest van zich deed spreken en de opkomst van den Franschen (Le Nôtre) tuin tegenhield: „Mittlerweile war es der Holländische Garten der von sich reden machte, und vielleicht durch seinen Einflusz, die Vollendung des französischen Gartens zurückhielt.” Het eigenaardige van den Hollandschen tuin noemt hij het vele water, dat in kanalen het terrein doorkruiste en er een eigenaardig aanzien aan gaf. Verder was alles aangelegd om veel van de zon te kunnen genieten, wat den tuin een open, vrij karakter gaf, terwijl loofgangen en galerijen schaduw verleenden. Deze galerijen waren in allerlei kunstige vormen gemaakt, waarbij de planten over ijzerwerk geleid werden. Het vlakke terrein bood geen goede gelegenheid voor trappen en terrassen en deze werden dan ook zelden gemaakt; men legde zich meer toe op het sierlijke, het kleine en fijne, zooals het ook met de schilderkunst was gegaan, na Frans Hals en Rembrandt. De tuinen werden veel met sierlijke houten balustrades afgezet; de ingangen der galerijen waren met gebeeldhouwde figuren versierd. De echte tuinliefhebberij was de bloemencultuur. Deze neiging schiep volgens hem ook de bloemschilderijen, een echt

Hollandsch kunstgenre, dat in de kunstvolle wijze van schilderachtige voorstelling, van coloristische bijeenvoeging langzamerhand het botanisch juist weergeven der natuur nabijkwam.

Onder de bloemen stonden gedurende tientallen van jaren de tulpen bovenaan; von Falke beweert dan ook dat de Hollandsche liefhebberij voor deze bloemen, waarvan de bollen tot grooten handel en later tot speculatie aanleiding gaven, den grooten stijl in de tuinkunst (den nieuw opkomenden stijl van Le Nôtre) tegenhield; en dat niet alleen in Holland.

In Duitschland bleef men gedurende de 17de eeuw zeer ten achter; wat nog aangelegd werd geschiedde vooral naar Nederlandsche voorbeelden. De groote uitvoer op tuinbouwgebied naar Duitschland verbreidde aldaar de kennis van de Hollandsche tuinkunst. In 1631 werd te Frankfort a. M. in het Latijn uitgegeven een boek van Peter Lauremberg „Horticultura”. In dit werk, dat vooral over tuinbouw handelt doch ook vele goede aanwijzingen over de tuinkunst bevat en dat gemakkelijk ingedeeld is en korte en duidelijke omschrijvingen geeft, zijn de voorschriften inzake tuinkunst blijkbaar aan Hollandsche bronnen ontleend. De schrijver schijnt P. Hondius, de eigenaar van de „Moufeschans” goed gekend te hebben en noemt hem „vir in horticultura ad miraculum versatus” (bladz. 50); een man tot in het wonderbaarlijke bekwaam in den tuinbouw. Hij zegt dat als de beschrijvingen van den „Moufeschans” (1621) waar zijn, wat men mag aannemen, dat dan de zon in die eeuw de gelijke niet beschenen heeft van dien tuin, waarin bijeengebracht was al wat vier werelddeelen aan bloemen en fraaie planten voortbrachten. Herhaaldelijk blijkt uit het werk dat hij zijn licht in Holland ontstak. Ook de afbeeldingen zijn ten deele in den Hollandschen stijl van het einde der 16de en het begin der 17de eeuw en waarschijnlijk voor een deel door een Hollandschen teekenaar gemaakt en de overige overgenomen uit het werk van Rabel.

DERDE AFDEELING
DE STIJL VAN LE NÔTRE

HOOFDSTUK VIII

De achttiende eeuw

44. John Law.

EERST in de 18de eeuw begon de invloed van Le Nôtre hier door te dringen en het duurde nog lang vóór men ertoe overging alles in zijn stijl aan te leggen. Zoo zien wij op eene Hollandsche prent van 1720 uit het „Tooneel der Dwaasheid” (Actiehandel), John Law afgebeeld in een blijkbaar Hollandschen tuin, die veel meer het karakter vertoont der 17de eeuw dan dat van den stijl van Le Nôtre. Rondom zijn galerijen, waarvoor op een verhoogden rand

plantenbakken staan met vormboompjes, evenals op de hoeken der perken. Achter den tuin ziet men een bosch zonder bepaalden aanleg en in het verschieft de duinen (Afb. 44). Petrus Schenck graveerde dit portret naar de teekening van Leonardus Schenck; beiden waren Hollanders. Zij namen voor achtergrond van het portret wat zij in hunne omgeving als het type van een rijken tuin beschouwden. Wanneer toen de

Fransche stijl hier reeds overheerschend was geweest, dan zouden zij die zeker tot voorbeeld genomen hebben voor hunne teekening van „Mre Jean Law”, den toen nog beroemden „conseiller du Roy en tous ces (sic) conseils, contrôleur général des finances”. In hetzelfde jaar 1720, toen de bloemen in den tuin uitgebloeid waren, was Law naar Brussel gevlucht en van een beroemd, een vervloekt man geworden. Hij die volgens het bijschrift op de prent „Trouve l'art d'enrichir les sujets et le Roy”, stierf later in Zwitserland in behoeftige omstandigheden.

De actiehandel was evenals vroeger de speculatie in tulpenbollen, uit Frankrijk tot ons gekomen; beiden hebben duizenden ongelukkig gemaakt.

De voorbeelden van Le Nôtre en zijne leerlingen zijn hier meer dan eene halve eeuw later dan in Frankrijk nagevolgd. De oude Nederlandsche stijl moest de plaats inruimen aan den nieuwen Franschen. De overgang was niet moeilijk, daar, zooals gezegd, Le Nôtre feitelijk zijn stijl had opgebouwd op bestaande gegevens aan Frankrijk, Nederland en Italië ontleend. Maar daar hier niet zulke reuzenwerken konden tot stand komen als in Frankrijk, geschiedde alles op kleine schaal; wat niet wegneemt dat ook hier uiterst kostbare werken werden uitgevoerd, terwijl vele buitenplaatsen vergroot werden.

Maar beschreven reeds in de 17de eeuw reizigers ons land als een land van luthoven en prachtige tuinen, nog veel sterker werd dit in de 18de eeuw. En moge ook Frankrijk zich kunnen beroemen reusachtige koningsverblijven gehad te hebben, daarmee was dan ook vrijwel alles gezegd, terwijl hier letterlijk het geheele land als bezaaid was met luthoven. Van Zutphen tot Arnhem, van Arnhem naar Amsterdam en Utrecht, van Utrecht naar Amsterdam en Leiden, van Leiden naar den Haag, Rotterdam, om het door Harris bewonderde Brabant niet eens te noemen; de omstreken van Haarlem met hunne beroemde kwekerijen en prachtige luthoven, de boorden der Vecht; overal een menigte buitenverblijven, tuinen, parken; overal weelde en rijkdom.

Wij kunnen ons dat alles nog voorstellen, omdat er mooie

plaatwerken uit dien tijd overgebleven zijn, die een goed denkbeeld geven van hetgeen toen vereischt werd voor een tuin naar de heerschende mode. En die oude prenten hebben daarbij zoo iets typisch Hollandsch, in weerwil van de geïmporteerde versieringen, dat wij 't zeer goed begrijpen, dat onze Le Nôtre-stijl in het buitenland weer als iets eigens werd beschouwd en nagevolgd.

De vreemdelingen die in de 18de eeuw ons land bezochten, waren vol lof over al het schoons dat zij zagen. Doch hunne reisbeschrijvingen zijn voor ons vooral van belang, omdat zij zoo sterk doen uitkomen, hoe ver wij op het gebied van de tuinkunst stonden boven de naburige landen.

Omstreeks 1710 verschenen in Engeland „Letters to a Nobleman from a Gentleman travelling thro' Holland, Flanders and France etc. 8°. Printed by D. Midwinter London”.

Tusschen 1723 en 1727 doorreisde de beroemde Albrecht Haller een paar malen ons land en vertoefde vooral lang te Leiden. Hij verhaalt ons van hetgeen hij alzoo opmerkte in zijn werk „A. Haller. Tagebücher seiner Reisen nach Deutschland, Holland und England, 1723—1727”.

Van de Hollanders in 't algemeen zegt hij niets dan goeds en dat zij, in weerwil van hunne rijkdommen eenvoudig zijn in kleding en in den staat dien zij voeren; alleen dat de rijken nog al veel aan de tuinen besteden. Nergens zijn zooveel aangename tuinen. Te Leiden bezocht hij herhaaldelijk den tuin van den Heer de la Court (de eerste die op groote schaal ananassen kweekte). Ook zag hij daar nog een mooien tuin, die van den Heer Alançon, met prachtig werk in taxus en aardige waterwerken, beken met schelpwerk, enz. ¹⁾ en een

---

¹⁾ Deze Heer Alançon zal vermoedelijk wel dezelfde geweest zijn als Jan Alensoon, die ontvanger was van de extra-ordinaire verponding te Leiden, en die den 30 Augustus 1731 aan Mr. Petrus van der Schelling te Rotterdam schreef over een hem toebehoorenden Spinola-beker (Turkje van Spinola), door Frans van Mieris uitgeteekend. Deze brief komt voor zoowel in Alkemade en van der Schelling „Nederlands Displechtigheden” als in A. D. Schinkel: „Beschrijving van merkwaardige drinkglazen en bekers, 1848”, blad. 25.

zonnewijzer, waarbij de schaduw gegeven werd door den waterstraal van een fonteintje. Op den Burg vond hij een doolhof en een aardig loofhuisje waar men 's zomers een glas „Mol”, een soort bier, ging drinken. Verder bezocht Haller den beroemden tuin van den Heer Pinto (de Pinto), anderhalf uur van Amsterdam gelegen, aan deze zijde van Ouderkerk aan den Utrechtschen straatweg. „Seine Grösse ist ganz ungemein und glaube nicht dasz anderstwo als bey Fürsten ein so grosses überal auszugeiertes Stück Landes gefunden werde. Das Gartenhaus is grosz und prächtig”. Verder was er nog een kleiner tuinhuis. Hier en daar weerspiegelden kleine vijvers ronde open tuingebouwen met marmeren zuilen. Er was eene kerk, zeker van geschoren hagen, en eene fontein met vier zeepaarden; verder eene kunstmatige grot, waarin een berg met jacht, honden, herten en jagers waren voorgesteld, alles van schelpen vervaardigd, waarover het water viel; en voorts nog een rijk voorzien vogelhuis. De tuin zou 200.000 gulden gekost hebben.

De vaart van Amsterdam naar Utrecht vond hij de schoonste waterweg in Holland, vooral door de aanliggende tuinen. „Nachdeme man aber bey Nieuweschluys, in den Vecht gekomen, befindet man sich völlig in einem bezauberten Lande. Alle Dörfer und, sonderlich Marsch (Maarssen) sind eitel Gärten und prächtige Lusthäuser, der Fluss schwimmt voller Schwannen, das Land ist auf's schönste angebaut, und alles scheineth eher ein willkürliches Gemählde als etwas wirkliches”.

In Utrecht bewondert hij de met vier rijen boomen beplante „Mail-Bahn” en ziet den openbaren kruidtuin „wo vieler Raum und wenig Kräuter sind”. Bij den Mennist M. van der Meulen zag hij een tuin met mooie uitzichten en grotwerken; één daarvan stelde een kamer voor waarin al de meubels van schelpen vervaardigd waren. De eigenaar had daar een zijdeweaverij ingericht door middel van water dat hij van een hoogte liet vallen op raderen; verder voedde het dan nog de fonteinen in den tuin.

Ook bij Alphen ziet hij prachtige lusthoven; „wie dann Holland voll der prächtigsten und angenehmsten Edelsizen und

Lustgebäuden ist. Bey Alphen ist ein Palais mit Gärten etc. von gebackenen stein, ganz massive achteckigt mit einem flachem spaziertache auf Römische manier, dort aber ganz neu".

Op Honselaersdijk vond hij alles zeer vervallen: „der Gärten bedeut nichts mehr", de marmeren standbeelden waren met mos begroeid „und alles riecht nach der preussischen Regierung"(!) Ook de hertenkamp werd door hem bezocht.

Den Haag was volgens hem een groot dorp met grachten en ophaalbruggen, zonder muren; zindelyk „und prächtig wie andre holländische Stätte. Die Lustwälder im Haage sind ungemein angenehm".

Hij is in één woord vol lof over land en bewoners; overal mooie waterwegen, weiden vol prachtig vee, afgewisseld door „schöne und dicht aneinander gelegne Dörfer, prächtige Gärten, angenehme Vorwerke. Die Einwohner sind zahlreich, beschäftigt und begütert. Nirgend wird so kommlich gereiset".

In 1726 maakt hij ook een reis door Duitschland. Welk een verschil in zijne reisbeschrijving. Hij komt weer over Groningen in ons land terug en dadelijk wordt de streek heel anders. „Hier wird das Land gut und sonderlich gen Gröningen ganz angenehm, wegen den vielen Dörfern, Bäumen, Wiesen, schönem Vieh".

De beste beschrijving van den stijl van Le Nôtre gaf een van zijne leerlingen, A. J. Desallier d'Argenville, in een boek getiteld: „La Théorie et la Pratique du jardinage, Paris 1709", dat ook door zekeren Husson herhaaldelijk in den Haag werd herdrukt, o. a. in 1711 en 1739. Hij stelt vier hoofdregels voor het inrichten van een tuin:

1°. De kunst moet wijken voor de natuur;

2°. Men moet het doorzicht in een tuin niet te veel belemmeren;

3°. Den tuin niet te open laten;

4°. Den tuin altijd grooter doen schijnen dan hij werkelijk is.

In plaats van de omschrijving sub 1°. zegt E. André (l'Art des jardins) juist het omgekeerde: „Ne pas trop faire céder l'art à la nature" (bladz. 36). Geen wonder dat hij in een noot de

opmerking maakt: „règle démentie à chaque instant dans les jardins du temps”. Het merkwaardigste echter is dat hij in de uitlegging die hij achter iederen regel geeft, zelf in absolute tegenspraak komt met den regel.

Bijna alle vroegere motieven van tuinversiering hield Le Nôtre in eere; alleen wist hij die, waar noodig, een anderen vorm te geven of te vergrooten.

Een belangrijk onderscheid tusschen de ontwerpen die Le Nôtre teekende en de werken die in zijn stijl in de 18de eeuw in de Nederlanden tot stand gebracht werden, bestond hierin dat Le Nôtre de begrippen tuin en park deed samensmelten, terwijl juist het begrip tuin hier sterk op den voorgrond bleef treden. Op eene teekening van Daniël Marot ziet men den tuin midden in het park, omgeven door een uitvoerige waterpartij (Afb. 45).

Een typische nieuwigheid van Le Nôtre was het ruime gebruik van zeer hooge hagen; hij wendde deze vooral aan in de parken zelf; bij ons daarentegen gebruikte men deze tot afscheiding en insluiting van de tuingedeelten.

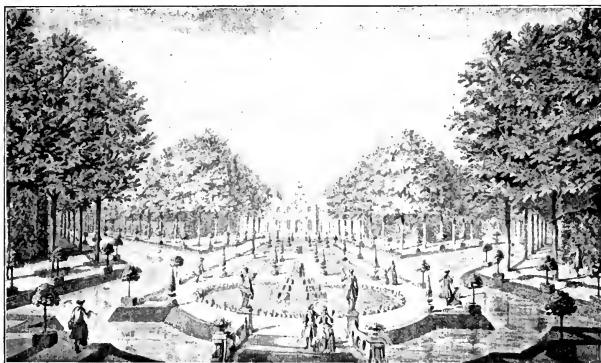
De hooge hagen werden nog op andere wijzen toegepast, bijv. als versiering op een terrein, zonder bepaald doel. Wanneer zij zeer hoog opgeleid waren noemde men ze „pallissades”; het waren letterlijk muren van geschoren groen met doorgangen en vensters, met nissen en inhammen waarin somtijds beelden stonden.

Een veel toegepaste aardigheid was de zoogenaamde „Ha-Ha”, een opening in de hagen die toegang scheen te geven tot een pad, doch in de plaats daarvan was er dan een sloot die den toegang versperde. Men was dus verrast en wel gedwongen om het mooie uitzicht te zien. Vandaar de naam „Ha-ha” of „Ah-Ah”!

Zulke terreinen met hagen hadden allen een achtergrond van hoog hout (Afb. 46).

De bosschages uit de 16de eeuw werden eveneens veranderd; sommige oude laancomplexen als het rechte en schuine kruis, het sterrenbosch, de ganzenpoot enz. konden gebruikt worden. Ook werden gedeelten van het bosch ingericht tot doolhoven,

kloosters, kerken, zalen, comedies, waarbij zoowel van laag als van hoog geboomte gebruik werd gemaakt. Een der hoofdvereischten voor een terrein waarop men een park wenschte aan te leggen of te veranderen in den stijl van Le Nôtre, was de aanwezigheid van water. De vijvers spelen nu eene groote rol doch er komt meer afwisseling in den vorm. Bij ons was bijna overal het graven van vijvers gemakkelijk. Doch daar vele landgoederen, waar vroeger een kasteel op stond, reeds

45. Park- en tuinaanleg, door D. Marot.

veel waterpartijen hadden door de grachten en deze in 't geheel niet strookten met den stijl van Le Nôtre, werden toen vele typische grachten rondom de woningen gedempt en daarentegen in het park groote vijvers gegraven. Wel werden somtijds de grachten als vijvers benut, doch op deze wijze werd in den regel geen goede oplossing verkregen.

De fonteynen blijven een voornaam sieraad; zij worden echter niet meer alleen in den tuin, doch ook in het park gebruikt; watervallen, waterwegen, eilanden, dit alles vindt er zijn plaats. Grasperken treft men nu behalve in den tuin ook aan als versieringen van het park. Een nieuw soort van grasperken waren de „boulingrin's”.

Het gebruik maken van groote grasvelden had Le Nôtre aan Engeland ontleend; de verdeeling in kleine grasperken behoorde al tot den Hollandschen stijl. De parterres van Le Nôtre waren niet oorspronkelijk en al tijdens de vroeg-Renaissance in gebruik; maar hij wist deze op geheel andere wijze te verdeelen en te verbinden. Daarbij had hij eene nieuwe manier van plaatsing der beeldwerken en andere ornamenten en van planten in kuipen, die zijn werk een geheel ander aanzien gaven.

Het ornament van de parterres werd veel rijker. Bij groote werken toegepast, moest dat alles wel effect maken, mits het op meesterlijke wijze, met uitnemenden smaak werd gedaan.

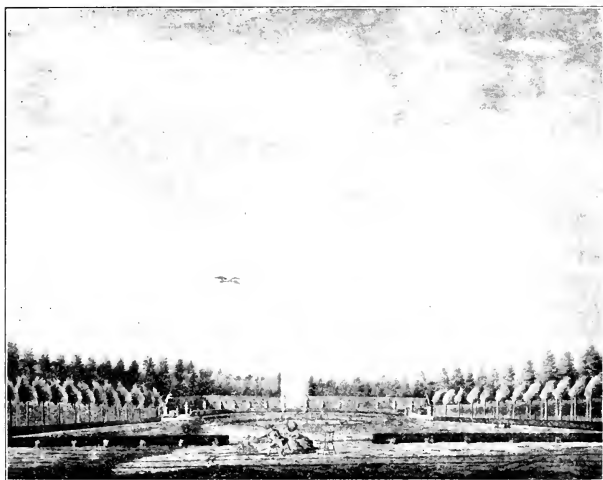
De parterres behielden echter den symetrischen vorm; er waren: 1°. parterres de broderie, 2°. à compartiments of de compartiment, 3°. parterres à l'anglaise en 4°. à pièces coupées. De randperken die de afsluiting van de parterres vormden, noemde men „plate-bandes”. (Zie hoofdstuk XI).

Toen de stijl van Le Nôtre hier overheerschend werd, in het midden der 18de eeuw, was het tijdperk van Lodewijk XIV al afgesloten. De ornamentstijl werd ingrijpend veranderd onder de Régence en Lodewijk XV. Toch bleef men hier den stijl van Le Nôtre met de ornamentmotieven uit den tijd van Louis XIV volgen; waar men de teekeningen van Le Nôtre en zijne navolgers tot voorbeeld nam, werkte men dus met het ornament der parterres nog in een stijl, die op dat oogenblik eigenlijk al weer afgedaan had.

Reeds in het begin der 18de eeuw werden Hollandsche plaatwerken met afbeeldingen van tuinwerken in den nieuwen stijl uitgegeven; zooals o. a. de werken van Daniël Stoopendaal: „Verheerlijkt Watergraafschap Diemermeer bij Amsterdam, Amsterdam 1715”, „de zegepralende Vecht, door A. de Leth, 1719”, „Paradisus oculorum van P. Schenck” e. a. Later verschenen nog een menigte boekwerken met beschrijvingen of afbeeldingen van fraaie plaatsen. Ik noem alleen nog: „De Vechtstroom van Utrecht tot Muyden, verheerlijkt door honderd gezichten” met uitvoerig beschrijvend dichtstuk van Claas

Bruin; „Het zegepralant Kennemerlant, door M. Brouërius van Nidek, 1768”; gezichten in de Hofstede Clingendael bij 's-Gravenhage, enz. enz.

Langzaamaan verbreidden zich hier de nieuwe denkbeelden. Maar het duurde lang, tot de tweede helft der eeuw, voordat zij algemeen ingang hadden gevonden. En de kleine burgers

46. Gezicht naar het terras, uit het 'huis te Offem.'

en de bewoners der afgelegen kasteelen en dorpen gevoelden er nog niets voor om hunne mooie tuintjes te gaan veranderen; de minder welgestelden konden ook niet navolgen wat de rijke Amsterdamsche kooplieden ondernamen. Maar de hoofdreden was dat men over het algemeen veel te behoudend was om met deze nieuwe mode zoo maar mede te gaan; men verkoos te houden wat men had.

Dit verklaart dan ook dat in 1732 nog eene Hollandsche vertaling te 's-Gravenhage kon verschijnen van Sanderus'

„Flandria Illustrata”, waarvan de platen nog steeds het vroegere type der tuinen en kasteelen geven. En gaf niet De Castillon zijn „Vermakelijkheden van Brabant” uit in 1770? Ook hierin is waarlijk niet veel te bemerken van den nieuwen stijl. Hieruit moet men wel opmaken dat deze kasteelen en hunne tuinen weinig veranderd waren, als een uitgever deze ouderwetsche afbeeldingen nog gezocht en juist kon achten. Men kan zeggen dat de stijl van Le Nôtre algemeen aangenomen werd door de rijken, door hen die een weelderigen en meer modernen aanleg wenschten en in bepaalde streken waar het voorbeeld van den een den ander tot navolging prikkelde. Maar zoo was het niet overal; op de meer afgelegen plaatsen zullen de meeste oude tuinen wel gebleven zijn zooals zij van ouds waren geweest.

In 1737 verscheen een boekwerk: „Bijzondere aenmerkingen over het aanleggen van Pragtige en Gemeene Landhuizen, Lusthoven en aenklevende Cieraeden”, waarvan in 1766 een tweede druk te Amsterdam het licht zag met twee „aenhangzels handelende over het aanleggen der trekkassen voor de persikken enz. en over het kweeken der bloemen”. De schrijver was P. de la Court van der Voort.

Veel meer ingenomen met den oud-Hollandschen stijl dan met de nieuwe richting, kan de schrijver zich toch wel met deze vereenigen en heeft een open oog voor wat er verdienstelijks in is. Hij geeft goede aanwijzingen hoe alles bij ons het best toegepast kan worden; juist omdat zijn boek niet slaafs de Fransche richting volgt maar op eene eigen beredeneerde toepassing aandringt, heeft zijn werk, dat opgang schijnt gemaakt te hebben, waarde.

Al dadelijk blijft hij vasthouden aan het beginsel dat een tuin een begrensde terrein moet zijn. „Alle Buiten-plaetzen en vermaekelijke Lusthoven vereissen met grachten, muuren, schuttingen, staketsels, heggen enz. omheint en gesloten te zijn.”

Hij meent dat de lang-vierkante vorm voor den tuin de beste is: „hier kan op eene goede schikkinge van fraeije Laenen,

en beter verdeeling van andere Cieraeden gemaakt worden, daarenboven kan men den grond meer vergrootende doen voorkomen." Maar een gelijkbeenige driehoek acht hij „de voordeeligste omtrek om het oog te bedriegen."

Verder zegt hij: „Tegenwoordig tragt men niet anders dan om alles heerlijk, prachtig en konstig, om het oog van Vreemdelingen te voldoen, voort te brengen, zonder aen kosten en onderhoud, laet staen gemak of inkomen, gedagtig te zijn, zoodat deze Buitenplaetzen (buiten de onkosten van heerlijke onthalingen) te regt Last- en geen Vermaeckplaetzen mogen genaemt worden. Nogtans kan men niet ontkennen, dat hooge opgeschooren Heggen, groote grazige en andere Loofwerken, terrassen, ruime Wateren met sierlijke uitgesneden Kanten, Watervallen, Fonteynen, Grotten, Latwerken en andere Cieraeden, welkers onderhoud zeer kostelijk is, aengenaem voor het oog zijn; maer dat is het alleen; daerentegen ontbeert men daerdoor overschaduwende wandelingen.

Vlaktens van Loofwerken, inzonderheid van gras, zijn in ons vlak, laag, grazig land niet zoo voldoende aan het oog, als in bergagtige landen, daer men van grazige weiden ontbloot is: gelijk ook Kanaelen en Vijvers in ons land, dat van wateringens doorsneden is, niet zoo bevallig zijn."

Terrassen ontleenen, volgens hem, hunnen oorsprong aan het gelijkmatige der schuins opgaande bergen. „In onze losse bollegronden vereissen de Terras-Kanten met steen bemetzeld te worden, vermids het ondoenlijk is die met sierlijk kort gras te onderhouden, schoon men daertoe groote kosten dede". Hij acht waterwerken en grotten bij ons niet zoo aardig als in die landen, waar zij uit de natuur voortkomen. Ook met latwerken dweept hij niet, daar zij zoo kostbaar zijn en zoo dikwijls geverfd moeten worden. „Om alle voorgemelde redenen meene ik dat onze oude Landzaeten van deze geld-spillende Cieraeden hebben afgezien; zoo men des niettegenstaende aen de hedendaegse grootse manier wil deelhebben . . . . dan zal men geen meer op zijn vermaek-plaets brengen als om aen de mode te voldoen."

Ten aanzien van den aanleg zegt hij verder dat men „alles zoodanig moet schikken, dat de gesigten in verlenginge, zoo min doenlijk in verkortinge voorkomen; het huis moet op een verhoogden grond geplaatst worden, om de lofwerken goed te kunnen zien.”

De schrijver beweert dat toen weinig boomgaarden werden aangelegd: „wil men ze toch hebben dan moet men ze nevens de moezerij zoo ver mogelijk van het huis afgelegen plaatsen.” Natuurlijk om meer ruimte voor de tuinen te houden. Hieruit blijkt wel dat van het oude begrip boomgaard bij het huis niets meer over was. Verder, zegt hij, moeten alle randen en heggen van hetzelfde groen zijn, éénkleurig van lof; wil men verschillende soorten hebben, dan moet iedere soort afzonderlijk geplant worden; de scheerheggen waarvan de boomen smalle bladeren hebben, houdt hij voor de beste.

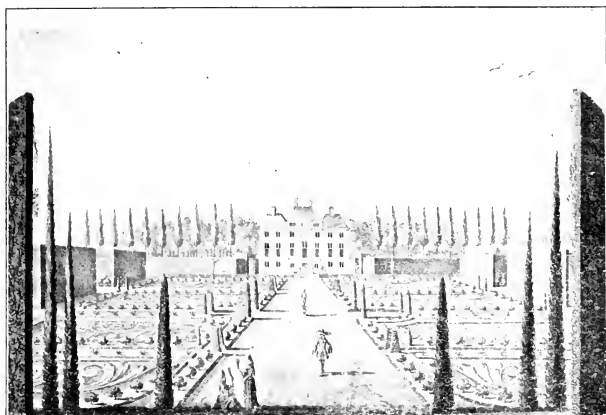
Doolhoven en wildbanen mogen er niet meer zijn, liever watergezichten en berceaux. Vooral moet men zich niet bij het aanleggen van buitenplaatsen door teekeningen laten bedriegen: „gebeurende het veeltijds, dat de geenen, die op het papier wel bevallen in den grond weinig voldoening geven.” Ook geeft hij wijsgeerige opmerkingen ten beste over het plaatsen van beelden; een vrouwenbeeld mag niet te groot zijn, maar Diana, Ceres en Krijgsheldinnen mag men van grootere afmetingen nemen „omdat haere lichaems-oeffeningen sterker gestel maken; daerom ze ook niet zoo poezelig moeten zijn.” Voor kloeke mansfiguren raadt hij reuzen aan, waaronder hij Mars en Hercules rekent.

In zijne voorschriften houdt de schrijver trouw rekening met de eigenaardige gesteldheid van ons land; hij begrijpt dat het niet aangaat zich tegen de indringende mode te verzetten, doch hij tracht die practisch te regelen. Het gaat hem eigenlijk ter harte de oude tuinen te moeten veranderen.

Een zeer bekwaam tuinarchitect schijnt Jan van Call te zijn geweest, die volgens Immerzeel in 1689 te 's-Gravenhage geboren is en die door hem genoemd wordt een man van verdienste, zeer bedreven in het kunstig aanleggen en versieren

van buitens en lusthoven, zowel als in den vestingbouw. En zijne teekeningen bevestigen dit wel. Afb. 47 geeft een gezicht op den tuin van Clingendaal bij 's-Gravenhage.

Onder de weinige plaatsen waar nog iets van den tuinaanleg uit het begin der 18de eeuw was overgebleven, behoorde Rozenburg bij Amsterdam. In 1907 werd het voor bouwterrein verkocht en het laatste spoor van vroegere grootheid zal wel moeten plaats maken voor moderne huizenrijen. Het was

47. Clingendaal bij 's-Gravenhage.

trouwens al niet goed meer mogelijk zich een denkbeeld van den vroegeren aanleg te maken; maar er waren toch nog grootsche overblijfselen, zij het in eene desolate omgeving.

Zoo stond op een verhoogd terrein eene tempelruïne, bestaande uit zeer hooge zware zandsteenkolommen met gebeeldhouwde kapitelen; vier aan elke zijde en aan de voorzijde nog twee, allen onderling verbonden door een steenen balustrade en van boven ook met elkander in verbinding. Op de kolommen stonden vazen. Dit waarlijk kolossale geheel, dat duizenden en duizenden guldens zal gekost hebben, be-

heerschte het omliggend terrein en van daar had men een vrij uitzicht op den tuin. Langs eenige trappen kwam men aan een waterval, bestaande uit grillig rotswerk van gebeeldhouwden zandsteen. Het water plaste vroeger neer in een bassin, waarvan nu de kanten bijeen gehouden werden door lange stukken blauw marmer, die bleken deel te hebben uitgemaakt van een Louis XV schoorsteen!

Verder was daar nog eene verhooging, plots afbrekend, met een steilen wand, gehouden door metselwerk, waarin een hautrelief in zandsteen. Op den kant stond eene balustrade met fraai gesmeed hek en zandsteen pilaren. Ook van hier overzag men weer den naasten omtrek.

Elders was nog een houten koepel, inwendig geheel met schilderwerk en eene betimmering met vergulde reliefs in p $\hat{a}$ te, die snijwerk moesten voorstellen.

Hier en daar stonden nog beelden, die vroeger wel beter geplaatst zullen zijn geweest. Nu stonden bijv. twee caryatiden van een 17de eeuwsehen schoorsteen in een paar nissen tegen het tuinhuis.

Vroeger heeft daar ook een wonder mooi gesmeed ijzeren inrijhek gestaan; het ging naar Engeland. Bijna al zulke kostbare overblijfselen gingen naar het buitenland en zijn terug te vinden op de afbeeldingen van groote Engelsche buitenplaatsen in Engelsche moderne boekwerken en tijdschriften. En wat het ergste is, maar zelden ziet men dan er bij vermeld: „Old Dutch” of „old Flemish gates”. Het moet na verloop van tijd voor Engelsche kunst doorgaan.

Maar het is onze eigen schuld; eene fout van de Hollanders is dat, waar zij wisten te werken en te scheppen, zij hunne kunstwerken niet wisten te behouden.

In de 17de eeuw begon men langzamerhand een voorliefde te krijgen voor al wat uit den vreemde kwam, wat zoo is gebleven tot den huidigen dag. Dit was toen verklaarbaar. Bij het streven om ons eene plaats te veroveren in de rij der volkeren, moesten wij ons wel naar den vreemde richten. En de 17de eeuw was hier een tijdperk van bloei en roem, zooals

elk volk er misschien één heeft. Het land was vol vreemdelingen; op elk gebied viel hier wat te leeren. Toen wij eenmaal eene zelfstandige en krachtige positie ingenomen hadden, werd die voorliefde voor wat uit het buitenland kwam overdreven en een blijk van zwakheid.

In 1672 zijn de Franschen hier als barbaren te werk gegaan; maar in de 18de eeuw was alles hier op Fransche leest geschoeid. En later . . . . .

Maar wij dwalen af. Laten wij trachten te redden wat nog te redden valt.

Op Rozenburg had men het terrein op meerdere plaatsen kunstmatig opgehoogd. Want dit was juist het groote bezwaar bij ons om iets in den stijl van Le Nôtre te maken, dat in den regel het terrein te vlak was. En die verhoogingen waren noodig, zoowel om terrassen te verkrijgen, als om vrije uitzichten op de aangrenzende deelen van den aanleg te geven.

Doch het merkwaardige en typische van de Hollandsche Le Nôtre-tuinen is, dat de regels van Le Nôtre op enkele uitzonderingen na er in werden toegepast op geheel andere wijze dan door hem in Frankrijk was gedaan. De stijl van Le Nôtre was een stijl van parkaanleg, waar de tuinen een deel van uitmaakten. Hier kon men niet beschikken over de groote terreinen, noch over de reusachtige kapitalen die voor zulken aanleg noodig waren. Men trachtte toen het op kleine schaal te doen en daar men daartoe de beschikbare terreinen der oude tuinen moest gebruiken, behield men onwillekeurig veel van den ouden aanleg, doch moderniseerde alles naar den nieuwen stijl. De uitkomsten waren verrassend; weer werden de Hollandsche tuinen beroemd. En wanneer wij de vele oude prenten uit dien tijd bezien, moeten wij toch den smaak en de kennis van onze voorouders bewonderen en de wijze waarop zij wisten te woekeren met de hun ten dienste staande middelen en . . . hunne beurs wisten te openen als het noodig was.

Vele tuinen uit het midden der 18de eeuw vertoonen nog duidelijk de sporen van een vroegeren stijl. Een juweeltje moet de tuin geweest zijn, waarvan de herinnering ons bewaard

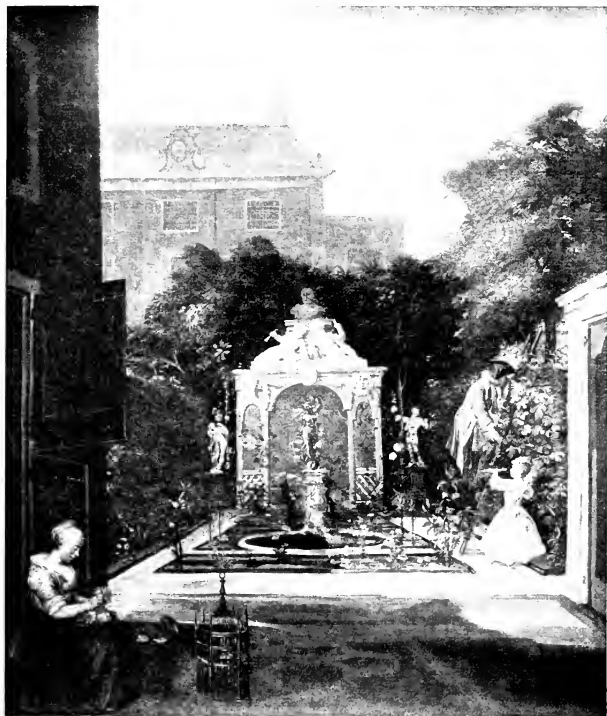
bleef door het penseel van C. Troost. Het was ongetwijfeld de tuin bij een rijke Amsterdamsche woning, in de 17de eeuw aangelegd en zorgvuldig in stand gehouden. De stijl van Le Nôtre heeft er geen vat op kunnen krijgen. Toch zien we, dat er al pogingen toe gedaan zijn. Op den voorgrond immers is een grasparterre, uitgesneden in een strook gras; dit en de wijze van plaatsing van het beeldwerk zijn al concessies aan den nieuwen stijl en de nieuwe mode. Doch zij hebben den charme van den tuin niet verbroken. Die deftige mijnheer met rijke kleeding en een steek op, die toch zoo eenvoudig weg voor zijn dochtertje druiven staat te plukken op een ladder, moet de gelukkige bezitter zijn geweest. Zijne persoonlijkheid harmonieert met den tuin; beide zijn mooi, rijk en zonder pretentie. Het dochtertje dat haren deftigen papa op een ladder laat klimmen om haar wat vruchten te geven, weet wel wat zij aan haren papa en zijn tuin heeft (Afb. 48).

Zijn in Frankrijk maar betrekkelijk zeer weinig tuinen in den stijl van Le Nôtre aangelegd, hier waren zij ontelbaar en rijker dan ergens anders, al konden dan ook de Vorstelijke verblijven, het Loo misschien uitgezonderd, zich niet meten met soortgelijke in Frankrijk.

In 1779 zag het licht: C. C. L. Hirschfeld „Théorie de l'art des jardins”, in 5 quarto deelen, waarin nog al aardige beschrijvingen voorkomen. Zoo schrijft hij: „Dans les Pays-Bas les vues sont peu variées, et la plupart, bornées par des arbres, n'offrent à l'oeil qu'une petite étendue sans aucune hauteur . . . Cependant le pays est animé par les prairies, les pâturages, les canaux couverts de barques, les moulins, le négoce et l'activité extraordinaire des habitants, objets qui présentent une foule de scènes agréables.” Deze schrijver, die den toen nieuwen landschapsstijl was toegedaan, vindt dat de Hollandsche tuinen in vorm geheel op de oude Fransche (in den Le Nôtre-stijl) gelijken: „Au reste les jardins Hollandais ne présentent que des lignes droites et une profusion de symétrie et de régularité tout-à-fait dans l'ancien goût français”.

Al ziet hij veel gelijkenis tusschen deze Hollandsche en de

toen al verouderde Fransche Le Nôtre tuinen, toch tracht hij de verschillen aan te geven: „On a prétendu quelquefois qu'en fait de jardins la Hollande avait un goût à elle, mais il n'est pas

48. Amsterdamsche stadstuin.

facile de découvrir en quoi il diffère de celui de France; le caractère de tous deux est la symmétrie et l'abondance des ornemens, ou plutôt ce caractère commun les réunit en un. L'unique différence qu'on pourrait remarquer c'est que les

jardins d'Hollande sont plus reserrés, plus couverts de petits colifichets et d'ornemens, et plus entrecoupés d'eaux dormantes ou dont le courant est insensible. D'ailleurs les fameux jardins mêmes de Rijswick, Honslaerdijk et Sorgvliet sont pleins de desseins également compassés."

Hij denkt dat de Hollandsche slooten ter verfraaiing werden uitgegraven; hun nut en noodzakelijkheid in onze lage polders ontgaat hem. Uit hetgeen hij ons echter van de omstreken van Batavia mededeelt zou men, als het ten minste juist is, moeten opmaken dat men in Indië uit herinnering aan het Moederland, als verfraaiing namaakte wat hier noodzakelijk en een vereischte was.

„Il est singulier que les Hollandais aiment tant à couper leurs jardins par des canaux ou des fossés dans lesquels croupit une eau profonde et trouble qui ne peut fournir aucun agrément, mais qui faute de mouvement et d'écoulement remplit l'air de vapeurs malsaines. Les Goths mêmes n'auraient pu introduire un goût plus mauvais que celui-ci, qu'a fait sans doute naître la nature du pays, et que la coutume a rendu respectable aux habitants qui l'ont porté aux Indes Orientales. Les environs de Batavia du côté des terres sont pleins de maisons de campagne, et de jardins, qui s'étendent l'espace de quelques lieues; ces jardins sont tous arrosés de canaux comme pour rendre plus dangereux un air naturellement malfaisant; chaque champ même est traversé par un canal, qui augmente encore les marais bourbeux; on a fait pis; on a souvent entouré à grands frais d'un fossé un pavillon ou un jardin situés sur une hauteur."

Hij erkent echter dat wij steeds veel voor tuinbouw hebben overgehad. „On sait que les fleurs les plus rares ont donné pendant long-tems une certaine préférence aux jardins Hollandais. On ne trouvait belle que la fleur qu'on avait fait venir d'un climat éloigné à force d'argent. La culture des fleurs était une branche de commerce considérable."

De schrijver, die een Duitscher was, beweert dat tot dien tijd, 1779, de tuinen in Duitschland absoluut smakeloos wa-

ren, doch dat hij wel eenige verbetering begon waar te nemen. Men volgde blindelings de Franschen na, maar „modestement, en miniature. Tantôt nous entassions dans nos jardins au lieu d'arbres de misérables morceaux de bois et de pierres, décorés du nom de statues, tantôt nous les métamorphosions en parterres pompeux émaillés d'une profusion de fleurs à l'exemple des Hollandais.”

E. André (l'Art des jardins) zegt dat vóór Frederik II in Pruissen van geen geschiedenis der tuinkunst sprake kan zijn. „En Prusse l'histoire des jardins est presque négative jusqu'au temps de Frédéric II.” Frederik de Groote verfraaide Potsdam en schiep Sans-Souci in den symmetrischen stijl, dat hij later weer veranderde in overeenstemming met de uit Engeland gekomen nieuwe richting.

In Oostenrijk werden de tuinen van Schoenbrunn aangelegd in den Franschen stijl. Een zekere Steckhoven, een Hollander, bracht belangrijke wijzigingen aan van 1775—1786.

Natuurlijk werden de werken die Frederik II van Pruissen deed ondernemen in den Franschen stijl aangelegd en bracht hij aldus den stijl van Le Nôtre in de mode. Maar ook hier kwam men al spoedig tot smakelooze overdrijving. Georges Riat beweert ook dat de tuinlieden in Duitschland, evenals die in Engeland, de regelmatigheid overdreven.

Het is bekend dat Lodewijk XV den tuinman van Saint-Germain, Claude Richard, onderscheidde en tot tuinman van Trianon aanstelde, toen deze eene methode had uitgevonden om de planten uit Holland te naturaliseeren door het gebruiken van heidegrond. Op Trianon werden toen ook Holland-sche plantenkassen opgesteld.

Dit bewijst dat zelfs na den dood van Le Nôtre, toen geheel Frankrijk zijn stijl getrouw volgde, de invloed uit Holland toch nog onverminderd bestond en dat in zake den tuinbouw, Holland nog tot voorbeeld genomen en nagevolgd werd.

Van een onbekenden Duitschen schrijver zijn de „Bemerkungen eines Reisenden durch Deutschland, Frankreich, England und Holland 1775”. Ook hij prijst ons land bovenmate.

De buitenplaatsen en tuinen langs de Vecht, zoo schrijft hij, maken den tocht op die rivier zoo mooi als de verbeelding zich maar kan voorstellen. Zij volgen elkaar, tot Breukelen toe, gedurende meer dan een uur, onafgebroken op, zóó dat de eene luthof onmiddelijk grenst aan den volgenden.

Ook andere gedeelten van ons land heeft hij bezocht; zoo vindt hij de streken tusschen Haarlem en Amsterdam en tusschen Catwijk en Woerden vooral opmerkenswaardig door hunne buitenplaatsen. De woningen, dikwijls aan het water gelegen, zijn sierlijk zonder grootsch te zijn. Het leven dat men er leidt past zelfs voor den rijksten bezitter en is liefelijk zonder overdaad.

Uit hetgeen wij dus van de vreemden vernemen die in de 18de eeuw ons land bezochten, blijkt algemeen dat alles den indruk wekte van grooten rijkdom en goeden smaak. En waarlijk, wanneer men de vele prenten beziet van die lustplaatsen, dan moet men gereedelijk toestemmen, dat het ook wel zoo zal zijn geweest. Het strakke van de tuinen in de middeleeuwen en ten tijde der Renaissance was veel verzacht, doch aan de decoratieve lijnen werd toch de grootste zorg besteed. Op de zuiverheid van teekening viel niets aan te merken. Daarentegen waren de tuinen en parken veel vroolijker geworden; men genoot er van al de genoegens van het buitenleven. De vijvers en kanalen gaven een prachtige gelegenheid tot spelevaren en visschen; uit de koepels, die vlak aan de rivier gebouwd waren, soms met een balcon over het water, kon men, koel en luchtig gezeten, naar de passage op de rivier zitten kijken en tevens den hengel hanteeren; fonteinen vervroolijkten de omgeving en waren dikwijls door aangebrachte surprises, oorzaak van veel vermaak en gestoei van de jeugd. Alles ademde de rustige vroolijkheid van menschen die door hard werken rijk geworden waren, en die, de waarde van het geld kennende, er waardig en goed van wisten te genieten. Daarbij de mooiste bloemen van Europa; ornamenten overal die goede kunstwerken waren; zeldzame boomen, wondervolle hagen en een décor waarbij

alles echt, eigenlijk alles in zijn soort mooi was. Geen wonder dat de vreemdelingen verbaasd waren; geen wonder dat zij verstomd stonden als zij dan later bemerkten dat het feitelijk in het geheele land zoo was.

De Zweedsche astronoom Ferner, die van 1758—1763 eene reis door Europa maakte en daarvan een dagboek hield, vertoefde in 1759 vijf maanden in Nederland. Hij deelt veel wetenswaardigs mede en ook interessante opmerkingen over de tuinen die hij hier en daar zag. Zoo over die van het Huis ter Meer bij Maarssen en het Huis Driemondt in het Gein. Dit laatste buiten, zegt hij, was eerst aangelegd door van Laar; vervolgens kwam het aan de Wilhem, toen aan Lisvelt (van Liesvelt). Aan deze eigenaars had het behalve het jaarlijksch onderhoud 500.000 gulden van aanleg gekost. Toen ging van Liesvelt bankroet en kocht de Clercq het voor 16 à 17.000 gulden; de koopsom was al betaald met het lood van de beelden en waterleidingen. Deze laatste eigenaar deed er nog wel wat aan en had tien personen in dienst om voor het buiten te zorgen; het jaarlijksch onderhoud kwam hem op ongeveer 1000 ducaten. (Medegedeeld door G. W. Kernkamp in de „Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht 1910”).

Lady Mortley Montague schreef in hare in 1763 uitgegeven brieven: „Certainement rien de plus joli que de voyager en Hollande. Tout le pays offre le coup d'oeil d'un vaste jardin; les chemins sont bien pavés, ombragés de part et d'autre d'arbres, et bordés de grands canaux remplis de barques qui vont et viennent. A chaque vingtaine de pas vous trouvez (sic) quelque maison de campagne et après quatre lieues une petite ville, mais si propre que vous en seriez (sic) charmé.” En zij had heel wat gezien, Lady Montague, want zij had Europa, Azië en Afrika doorreisd.

Wilde men met weinige woorden het algemeene type van de Hollandsche Le Nôtre-tuinen verklaren, dan zou men kunnen zeggen dat zij in den regel bestonden uit een terrein, dat meestal achter het huis was gelegen, vanwaar men er het uit-

zicht over had. Dat terrein was dan afgesloten door zeer hooge hagen, die dikwijls in allerlei vormen gebogen waren en waarbij beelden of vazen stonden; daartusschen lagen dan de parterres (Afb. 64). Was het terrein groot genoeg, dan had men er in den regel een regelmatig gevormden vijver en als deze groot was dan werd daar dikwijls een koepel bijgezet zooals bijv. op den Hartenkamp, waar een klein terras vóór den koepel in den vijver uitgebouwd was, omgeven met een fraai gesmeed ijzeren hek. Lag er nog meer terrein om den tuin, dan vormde dat een park.

Enkele van die lusthoven hadden meer dan één tuin, bijv. ook een vóór het huis; elders was het park eveneens met hagen en beeldwerk versierd. De een kon het grooter, rijker en mooier hebben dan de ander en men streefde er dan ook naar elkaar de loef af te steken. Maar hoofdzaak was, dat alles volmaakt netjes onderhouden was; die het niet groot kon hebben, en zoo waren toch de meesten wel, stelde weer zijn eer in het keurig, onberispelijk onderhoud. Zeker is het voorschrift van den Latijnschen schrijver, dat het beter is een klein doch goed verzorgd terrein te hebben dan een groot maar verwaarloosd bezit, nooit in Italië zoo streng opgevolgd als hier in de 18de eeuw ¹⁾.

Dit neemt niet weg, dat ook vele van die tuinen overdreven waren; bij het streven elkander te overtreffen, kwam men dikwijls tot kinderachtige overdrijving en tot zelfoverschatting. De dichters maakten de lusthoven van hunne beschermers tot onderwerp van hunne gedichten, als die het niet zelf deden. Zoo bezong Daniel Willink in 1734 Groot Heerema bij Franeker; H. C. Poot de lustplaats van Groene-wegen; van Lennep het Manpad; W. v. d. Pot van Groeneveld Engeldijk; J. Pijpers Puntenburgh (Eemlandsch Tempe of Clio op Puntenburgh); Hoogvliet Zijdebalen; Haverkorn Hilverbeek; enz. enz.

In Frankrijk begon in het begin der 18de eeuw eene nieuwe

¹⁾ Melior est culta exiguitas quam magnitudo neglecta. Palladius Lib. I. XXXIV.

richting zich baan te breken, die de natuur meer tot haar recht wilde doen komen in de tuinkunst. Vooral de schilders gaven hieraan den eersten stoot, zooals later aangetoond zal worden. Daarbij kwam de krachtige beweging in Engeland voor een natuurstijl, die ook den terugslag in Frankrijk ondervond. In het midden der 18de eeuw was deze richting geheel in de literatuur doorgedrongen; nog geen vijftig jaren na den dood van Le Nôtre kan zijn stijl reeds beschouwd worden als door den landschapsstijl te zijn verdrongen.

In de tweede helft der eeuw was er een algemeene zucht om meer tot de natuur terug te keeren, een neiging die als het ware de basis vormde van de filosofie van die dagen. En wat de geleerden langs filosofischen weg trachtten op te lossen, trachtte het groote publiek op zijne manier te bereiken. Zoo werd het een soort mode om te dweepen met het landleven en dit te idealiseeren.

De grootste en eerste aansporing daartoe kwam van de schilders en de dichters. De arcadische landschappen in woord en beeld deden menigeen verlangen om die in werkelijkheid tot stand te brengen. Reeds in de parkschilderingen van de Fransche schilders komt dat streven aan het licht. Watteau (1684—1721), Lancret (1690—1743), Pater (1696—1736), Claude Joseph Vernet (1714—1789) (Afb. 49), Fragonard (1722—1806) e. a., zij allen verlangden wat meerdere vrijheid in hunne voorstellingen; het landschap paste te slecht bij de door hen afgebeelde, in lichtkleurige en zwierige gewaden gekleede personages; de omvangrijke maar gracieuse costumes der „petites marquises”, de opgesmukte maar elegante kleedij der heeren; deze wufte maar bevallige en vroolijke menschen kon men niet afbeelden in een park van Le Nôtre, in eene omgeving gevormd naar het beginsel van regelmaat en strakheid van lijnen.

Ook bij ons streefden de schilders, onder den invloed der Fransche school, naar eene meer verfijnde en geïdealiseerde voorstelling van het landschap. De teekening van A. Rademaker (1675—1725), voorstellende een arcadisch landschap (Afb. 50), is hiervan een goed voorbeeld.

En ook de dichtkunst trachtte eene hooge vlucht te nemen; de idyllen der ouden nam men tot voorbeeld. Bezongen Westerhovius en van Gijsen „het vermaaklijk Buitenleven”, anderen brachten het buitenleven op het tooneel. In 1772 werd in den Haag eene Fransche vertaling uitgegeven van het boek van Gesner: „Idylles champêtres de Mr. Gesner, traduit de l'Allemand par M. Huber”; enz.

Uit de gedichten van dien tijd, de herderszangen, de idyllen, de arcadia's, blijkt welke opvatting men had van het natuurlijke. Wie heeft nog het geduld om die hof-, tuin-, veld-, stroom- of duinzangen te lezen?

Onder dezen drang ontstond de natuurstijl in de tuinkunst, de landschapstijl. Het wiskunstig regelmatige, maar al te dikwijls vervallende tot stijfheid, de overlading met snoeiwerk, ornamenten en beeldwerk, de overdreven beperking van het vrije en natuurlijke begon men onuitstaanbaar te vinden.

Deze nieuwe richting in de tuin-architectuur zegevierde in Engeland, waar zij ontstaan was, door den steun van veel mannen van aanzien. Van daar breidde de nieuwe stijl zich over het vasteland uit en vond veel bijval in Frankrijk en Duitschland.

In de Nederlanden daarentegen bleef alles nog voorloopig bij het oude; hier kwam men er niet zoo spoedig toe om een stijl over te nemen, waarvan de toepassing de vernietiging van het bestaande medebracht. De stijl van Le Nôtre was hier al laat, eerst in de 18de eeuw, aangenomen en de met zoo groote kosten en moeiten aangelegde tuinen gaf men niet dadelijk weer prijs omdat de mode anders geworden was in Europa. Men dweeptte met de schilders en dichters die den natuurstijl verheerlijkten, maar in de praktijk bleef men kalm behouden wat men had. En toen ook hier de nieuwe ideeën volkomen doorgedrongen waren, toen waren de tijden er niet naar om kostbare werken te ondernemen. Op de tijden van welvaart en weelde toch volgden andere van ellende en verarming; eerst de binnenlandsche oneenigheden, toen de Revolutie, zoo spoedig gevolgd door de komst van de Fransche legers; de latere inlijving bij Frank-

rijk; het Continentale Stelsel en de daardoor vernietigde handel; de verarming van zoovele vroeger rijke familiën; dit alles moest wel terugslaan op het weelderige buitenleven. De lustplaatsen konden toen niet meer bewoond worden als vroeger; het kostbare van het onderhoud van al die snoeiwerken, van die reusachtige hagen en van de ingewikkelde parterres, drukte de eigenaars nu te zwaar. De tuinen werden

49. Idyllisch landschap.

verwaarloosd en kwamen in verval; toen nu later weer rustiger tijden aanbraken en men de vervallen tuinen weer ging herstellen, geschiedde dit in den modestijl, den Engelschen landschapsstijl. Deze behoort dus bij ons in de 19de eeuw thuis.

In Frankrijk waren de toestanden voor de invoering van den landschapsstijl gunstig. Voorbereid en reeds in hunne werken verheerlijkt door de schilders en dichters, was de overgang tot de practische toepassing gemakkelijk. Delille vertelt ons dat de eerste onregelmatige tuinen in Frankrijk die van

Tivoli waren, door Boutin aangelegd, en die van de Hertogin de Boufflers; maar de belangrijkste en meest bekende zijn wel die van het „Petit Trianon” geweest. Met dezen aanleg, waardoor een wensch werd vervuld van Marie Antoinette, werd in 1774 een begin gemaakt; de plannen werden echter herhaaldelijk gewijzigd. De aanleg van Monceau, van den Hertog van Chartres, had de Koningin op het denkbeeld gebracht om ook iets dergelijks te maken. Ermenonville, Morfontaine, Méréville, waar het oude mooie park alleen veranderd werd naar teekeningen van Claude Joseph Vernet en Hubert Robert; Bagatelle, Maupertuis van den markies de Montesquiou, nu het Elysée, beide aangelegd door Thomas Blaikie, een Schot, tuinman van den Graaf d'Artois, die ook veranderingen gemaakt had in de tuinen van Monceau (nu het parc Monceaux), dat eerst aangelegd was door Carmontelle; dit waren de voornaamste voorbeelden van den landschapsstijl in Frankrijk.

Enkele schrijvers hebben het nog over een Louis XVI stijl in de tuinarchitectuur, die echter eigenlijk nooit heeft bestaan, evenmin als een Louis XV stijl. Wel zijn er teekeningen gemaakt en uitgevoerd, die volkomen in dien stijl gehouden zijn (o. a. door Jean François de Neufforge), maar iets nieuws in de tuinarchitectuur, principieel afwijkend van de opvattingen van Le Nôtre, brachten zij niet. Het was alleen eene wijziging in de lijnen en de détails der ornamentversiering. De stijl van het beeldwerk toch varieerde wel met de mode; in de architectuur had de opvolging van stijlen belangrijke veranderingen gebracht; dit alles was natuurlijk wel zichtbaar in de tuinen, maar van eenige ingrijpende verandering in de inrichting was hierbij geen sprake; het stelsel was er niet door aangetast. Evenzoo was het toen de landschapsstijl in Frankrijk doordrong; toen maakte men natuurlijk de nieuwe versieringen en ornamenten als koepels, bruggen, gebouwen, vazen en beelden naar den smaak van den dag, dus naar den stijl van Louis XVI; maar de stijl van den tuinaanleg was die van den landschapsstijl. Men trachtte nog eenigen tijd te

transigeeren en behield nog eerst de moeilijk te veranderen gedeelten, als de bloementuinen met hunne bewerkelijke parterres; men verhoogde de lijnen eenigszins in Louis XVI stijl, men bleef de bedden enz. gebruiken, en veranderde de omgeving, het park, het bosch, naar den landschapsstijl. Dit was inderdaad transigeeren, een overgang maken tusschen de tuinen van Le Nôtre en die van den nieuwen Engelschen stijl. Maar van een tussehnstijl was hier geen sprake; er was niets in dit overgangstijdperk van de tuinarchitectuur, dat aanleiding kon geven om van een afzonderlijken Louis XVI stijl te spreken.

De Franschen spreken dan ook niet van een Louis XVI stijl in de tuinarchitectuur, wel van de „époque de Louis XVI”, natuurlijk om een tijd aan te geven.

Georges Riat in zijn „l'Art des jardins” spreekt er niet van. Hij laat in Frankrijk den Engelschen stijl onmiddellijk volgen op dien van Le Nôtre. „Aussi bien les idées de Le Nôtre ne convenaient plus à cette civilisation si différente de celle du XVIIième siècle. Pour les moeurs décadentes de Louis XV et de sa cour; pour les frivolités de Marie Antoinette; pour les manières précieuses de ces jolies femmes, vêtues d'élégances, qui se jouent dans les tableaux de Pater, de Lancret et de Fragonard; pour les songeries des poètes, des romanciers, même des savants, qui demandent désormais à la nature autre chose que d'être une figurante dans un décor solennel, il convenait que le jardin anglais fut introduit en France. Toute une conjuration latente y inclinait les esprits et amena son triomphe vers 1770. La part principale a été prise par la littérature. L'encyclopédie parut de 1750 à 1781, répandant parmi le public le goût de l'observation naturelle; de 1760 est la traduction des Saisons de Thompson; la Nouvelle Héloïse de Rousseau, avec la description du jardin paysager de Clarens est de 1761”; enz. De schrijver geeft eene lijst van de voornaamste werken op dit gebied, tot het einde der eeuw; o. a. „en 1787 Paul et Virginie, dont les descriptions de nature ont eu un succès considérable.”

Het is dan ook wel curieus dat sommige, niet Fransche

schrijvers, niet alleen van een Franschen Louis XVI stijl in de tuinarchitectuur spreken, dien de Franschen zelf niet kennen, maar dien stijl zelfs, zooals Lothar Abel in zijne „Garten Architectur”, aanbevelen als een ideaalstijl. Hij schrijft op bladz. 17: „Architect Bellanger hat z. B. in dem Pavillon de Bagatelle und seinen Anlagen dieses streben in so ausgezeichnete, künstlerischer Weise bethätigt, dass wir eine derartige Bauweise auf das Wärmste der heutigen anwendung und dem studium angehender Garten-architecten empfehlen müssen.”

Het mooiste is echter dat de tuinen van Bagatelle niet door Bellanger maar door den Schot Thomas Blaickie, reeds genoemd, aangelegd zijn. Geen wonder dat Abel, doorredenevende, al dadelijk in de war raakt: „Der Charakter dieser Anlagen ist die Natürliche (!) Schönheit, durch einen künstlichen Culturgrad gehoben. Fig. 19 und 20 sind in diesem Styl angelegte Gärten.” En hij geeft in die twee afbeeldingen twee allerzonderlingste combinaties, waar met den besten wil niets van den Louis XVI stijl in te vinden is en die eenvoudig eene vermenging zijn van geheel symetrische gedeelten met een als park in den landschapsstijl aangelegd terrein.

Waarschijnlijk heeft hij dit ten slotte zelf ook ingezien en waar hij begint te bemerken dat hij toch in den landschapsstijl verdwaald is, tracht hij er zich nog uit te redden: „Nur verrathen die Anlagen dieser Epoche immer noch die deutliche Nachhilfe der Menschenhand, was den Lantschaftgärtnern so peinlich ist.” En daarmee erkent hij feitelijk toch zelf dat die tuinwerken in den landschapsstijl gemaakt zijn met overblijfsels van vroegeren symetrischen aanleg.

Men kan van een Louis XVI tijdperk spreken om daarvoor wat nauwkeuriger het tijdstip te bepalen waarop een aanleg gemaakt is, evengoed als men van een tijdperk van Louis XV, van de Régence of van Louis XIV kan spreken. Doch evenals deze laatste alle drie in de geschiedenis der tuinarchitectuur vallen onder de richting van Le Nôtre, zoo heerschte gedurende het tijdperk van Louis XVI de Engelsche landschapsstijl in Frankrijk.

In Engeland zelf bleven de toestanden, zooals die zich op het einde der 17de eeuw ontwikkeld hadden onder den invloed en het voorbeeld van Koning Willem III, vrijwel dezelfde gedurende een groot gedeelte der 18de eeuw. De stijl van Le Nôtre werd in Engeland wel bewonderd, doch vond alleen toepassing in de groote parken.

Ook de oude Hollandsche stijl was in de 18de eeuw in Engeland in verval geraakt; de liefhebberij voor gesnoeide

50. Arcadisch landschap.

boompjes was een ware manie geworden; alle mogelijke voorwerpen en dieren werden in enorme hoeveelheden in snoeiwerk voorgesteld. Dit was natuurlijk smakeloos en stijf; toch heeft misschien juist daardoor de landschapstijl met zijn mooi principe van terugkeeren tot de natuur, zoo grooten opgang gemaakt. Ten tijde van Walpole begon men reeds genoeg te krijgen van die overdrijvingen en werd langzamerhand de weg gebaad voor de mannen die al het bestaande omver zouden werpen met de goede bedoeling van hervorming, maar die op hunne beurt ook weer tot overdrijving vervielen; toen dit echter ingezien werd, waren de oude tuinen verwoest.

Hazlitt die een groot voorstander is van den landschapsstijl, is over het werk der Hollanders uit de 17de eeuw niet best te spreken. „But it was to the Hollanders that London and his partner were indebted for that preposterous plan of deforming nature by making her statuesque and reducing her irregular and luxuriant lines to a dead and prosaic level through the medium of the shears. Gods, animals and other subjects were no longer carved out of stone; but the trees, shrubs and hedges were made to do double service as a body of verdure and a sculpture gallery. The free growth of the box, the yew and the holy was sacrificed to the mania for the quaint and grotesque in art, and from the occasional survivals of this bastard style one gets some imperfect conception of what it must have been when it was in its full glory.”

Hij veroordeelt de overdrijving, maar hij vergeet dat die in Engeland niet door de Hollanders werd ingevoerd doch dat de Engelschen zelf waren gaan overdrijven. Ten tijde van London en Wise werd in dit opzicht in de Nederlanden in het geheel niet overdreven. Ook R. Blomfield erkent dit: „and the formal school had indoubtedly run riot with their pleaching and statuary; but this was not so much due to the system as to the fact that garden design had slipped out of the hands of cultivated designers and been monopolised by the nursery gardener.”

Zelfs Hazlitt erkent onwillekeurig zelf dat de Hollandsche invloed ten tijde van Bacon Engeland slechts ten goede was gekomen. „In the opinions and ideas which prevailed in Bacon's time on horticulture, the management of flowers and the arrangement of ornamental grounds, the intervening years had wrought momentous changes. The Dutch and Italian influences had operated, and on the whole, no doubt, beneficially on English taste and had enlarged the resources as well as the views of our countrymen.”

Bij het opkomen van den landschapsstijl waren er dan ook velen die er in den aanvang niets van wilden hooren. Hazlitt bevestigt dit. „Of course even when a few sensible men (daar

rekent hij „capability” Brown onder!) tried to supersede the stiff, tasteless manner introduced from the Low Countries, there was far from being a general rally round them; and Walpole himself remarks that many foreigners had seen our gardens (in den nieuwen landschapsstijl), and still preferred their own artificial ingenuity.”

Maar de tijd van de regelmatige, symetrische tuinen was voorbij; de beurt was thans aan Engeland om de leiding te nemen in de tuinarchitectuur; de landschapsstijl had zijn intrede gedaan.

Waarin moet de oorsprong van den landschapsstijl gezocht worden? Heeft hij uitsluitend aan de zucht om de regelmatige tuinen door meer natuurlijke te vervangen zijn ontstaan te danken, of is hij misschien uit China tot ons gekomen?

Een tijdlang nl. was omstreeks het midden der 18de eeuw al wat Chineesch was zeer in de mode in Engeland. Men maakte meubels naar Chineesche modellen, zoo o. a. de beroemde Chippendale, die zelf zulke modellen phantaseerde.

Sir William Chambers gaf van 1757—1772 eenige beschrijvingen van Chineesche woningen en tuinen uit, waarmede hij dweept. Hij bewondert het streven van de Chineezzen om in hunne tuinen de natuur tot voorbeeld te nemen, hoewel zij ook de kunst er onmisbaar achten. „Though the Chinese artists have nature for their general model, yet they are not so attached to her as to exclude all appearance of art . . . Nature, say they, affords us but few materials to work with.” („A dissertation on Oriental gardening”, 1772.) Deze werken maakten opgang en brachten er veel toe bij de mode van het Chineesch te verbreiden, ook in de tuinen, zoodat sommigen hierin den oorsprong willen zoeken van den landschapsstijl. W. Chambers, die architect des Konings was, legde de tuinen van Kew aan in den Chineeschen stijl.

Zeker is het dat er groote gelijkheid bestaat in de grondgedachte van de Chineesche tuinen en van die in den landschapsstijl. Bij beide wordt er naar gestreefd door verscheidenheid van effecten het terrein uitgestrekter te doen schijnen dan

het in werkelijkheid is en door de afwisseling der constructieve werken en ook van den aanleg, telkens geheel andere uitzichten te verkrijgen en den wandelaar van de eene verrassing naar de andere te voeren. Ook het water wordt bij beiden gelijkelijk aangewend om het effect te verhoogen en in de toepassing er van zooveel mogelijk verscheidenheid te verkrijgen. Met een goed stroomend beekje vormde men nu eens een vijver, dan weer een waterval; nu eens liet men het als breed water kalm langs welige grasoevers stroomen, dan weer bruisde het tusschen de nauwe kunstmatige rotsoevers. Al die nagemaakte natuureffecten, al die kunstmatige, verrassende uitzichten had men in de Chineesche parken en men vindt die in de parken, aangelegd in den landschapsstijl, terug.

Hiermede kan echter niet gezegd worden, dat de Engelsche landschapsstijl aan den Chineeschen tuinstijl ontleend is. Want voordat in Engeland het Chineesche in de mode kwam, waren er daar al voorstanders van den landschapsstijl, al werden er dan ook niet dadelijk werken in dien stijl aangelegd. Nog in het begin der 19de eeuw werden vele Chineesche motieven gebruikt. Het werk van C. van Laar „Magazijn van tuin-sieraaden 1802”, vermeldt nog tal van dergelijke Chineesche „sieraaden”.

Het is hier misschien de plaats om te memoreeren dat Engelbert Kaempfer van 1727—1728 zijne Geschiedenis van Japan uitgaf, waarin hij zich zelf Hollander noemt. In dit werk geeft hij goede beschrijvingen van Japansche tuinen. Kaempfer was in Westphalen geboren, doch kwam in dienst van de O. I. Compagnie en zeilde in 1688 als heelmeester uit naar Batavia en in 1690 naar Japan.

Voorbeelden dat men nog in de 18de eeuw getracht heeft hier tuinen aan te leggen of bestaande tuinen te veranderen in den nieuwen Engelschen stijl, zijn moeilijk te vinden. Op Zorgvliet bij, of liever in Den Haag, dat toen aan graaf Bentinck toebehoorde, schijnt echter zoo iets te hebben plaats gevonden. Een Engelschman, William Beckford, de man die op het einde van zijn leven verklaarde geen uur verveling gekend te hebben,

had als jongmensch van 20 jaar in 1780 ons land en Den Haag bezocht en ook Zorgvliet. Hij dweepte er niet mede. Het merkwaardigste vond hij echter dat men den tuin, die geheel in den ouden stijl was, toch in de open plaatsen met plantengroepen en bloemen gevuld had en hij nu door de Hollanders zelf beschouwd werd als in den nieuwen Engelschen stijl aangelegd te zijn „are imagined to be in the English style. An Englishman ought certainly to behold it with partial eyes, since every possible attempt has been made to twist it into the taste of the country.” Hij vond het dus vleiend voor de Engelschen maar dwaas dat de Hollanders door de bijvoeging van wat bloemen en plantengroepen meenden dat zij den oud-Hollandschen symetrischen aanleg konden veranderen in een aanleg naar den Engelschen landschapsstijl. Doch zijne opmerking was juist en onpartijdig tevens; overigens zegt hij zeer getroffen te zijn geweest, dat men oudtijds op kale zandheuvels zulk een aanleg had kunnen maken. Hij voegt er dan nog bij: „All the way home, I reflected upon the unyielding perseverance of the Dutch, who raise gardens from heaps of sand, and cities out of the bosom of the waters.”

Hoewel de opkomst van den landschapsstijl reeds in de eerste helft der 18de eeuw plaats had, kan men er dus bij ons eigenlijk niet van spreken vóór de 19de eeuw. De pogingen, iets in dien stijl aan te leggen, in het genre van die op Zorgvliet, waren in de 18de eeuw zóó zeldzaam, dat ik meen den landschapsstijl voor ons geheel tot de 19de eeuw te moeten rekenen. Zijn lange duur en de algemeene toepassing die hij in Europa vond hadden ten gevolge, dat wij, hoe laat dan ook, bij de herleving na den Franschen tijd er nog volop van konden profiteren. De landschapsstijl had, zooals wij nader zullen zien, toen al eenige phasen doorloopen; in het begin der 19de eeuw, toen wij mede gingen doen, was de periode der romantiek met al haar fraais reeds ingetreden.

VIERDE AFDEELING
DE LANDSCHAPSTIJL

HOOFDSTUK IX

De negentiende eeuw

De voorstanders van den Engelschen landschapsstijl hebben het steeds doen voorkomen, alsof bij den symetrischen stijl de natuur geheel bijzaak en het kunstmatige een beslist vereischte was. Men zag over het hoofd dat in de oude tuinen, evenzeer als in de parken, wel degelijk steeds boom- en plantengroeperingen voorkwamen die geheel los en natuurlijk waren.

En lag bij het snoeien van boomen in allerlei vormen, daaraan niet dikwijls ten grondslag de gedachte deze een beteren, meer regelmatigen vorm te geven, die ten goede moest komen aan den groei en aan de vrucht of bloemopbrengst der plant? En wat beoogt men met het kweeken in de kweekerijen anders dan het in een gewenschten vorm brengen der boomen? In algemeenen zin geschiedt dit nog steeds zooals men het al voor eeuwen deed, natuurlijk op wetenschappelijker wijze, met meer kennis en ondervinding en meer onderscheiding van de soorten; maar het principe is nog steeds hetzelfde; verreweg de meeste vormen bestonden al voor eeuwen. Niemand zal thans meer beweren dat men om een bosch met mooie boomen te krijgen, het beste doet den grond eenvoudig te bezaaien en daarna alles vrij te laten groeien; het is integendeel veel beter de jonge boomen zorgvuldig op te kweeken en daarna gezond en goed gevormd aan de natuur over te geven.

Ook de hagen bijv., die tot afsluiting of beveiliging moesten dienen, moest men wel snoeien; want hoe kon men een dichte haag krijgen zonder snoeien?

De tegenzin in snoeiwerk was vooral opgewekt door de overdrijving waarin men in Engeland vervallen was, toen men alles wat maar gesnoeid kon worden een fantasievorm ging geven en de producten van dat werk overal en in groote menigte aanbracht; toen men in alles de natuur aan banden wilde leggen. Hiertegen begonnen velen zich te verzetten; het werd een strijd tegen den klassieken, regelmatigen stijl, waaraan men toeschreef, wat door het misbruiken er van was ontstaan. Wanneer het er alleen om te doen geweest was de natuur meer tot haar recht te doen komen, dan zou hieruit niets dan voordeel voor de toen bestaande tuinen en parken hebben kunnen voortvloeien. Maar men schreef de fouten der latere overdrijving toe aan het oorspronkelijk stelsel, aan den symetrischen stijl, en trachtte iets te vinden, dat hier geheel tegenover stond, waarbij de kunst slechts moest dienen om de natuur tot haar recht te doen komen. Dit zou op zichzelf goed en logisch zijn geweest, maar men heeft dit geen oogenblik kunnen volhouden en evenmin kunnen toepassen. Eerst ruim een honderdtal jaren later, tegen het einde der 19de eeuw heeft men in Engeland een wijze van aanleg en beplanting van de tuinen gekregen, die het ideaal van den landschapsstijl wel nabij komt; waarbij de zorgvuldig gekweekte, met zorg uitgezochte en bijeengebrachte planten, door losse groepeerings en vrijen stand geheel tot hun recht komen en waar bij wat regelmatigheid in den aanleg een mooi geheel kan verkregen worden.

Tegen het oorspronkelijk beginsel van den landschapsstijl valt dus niet veel in te brengen; het is echter een feit, dat het al dadelijk ontaardde.

Was eerst de principieele eisch de huldiging der natuur, al dadelijk kwam men er onwillekeurig toe de natuur te willen verfraaien. Hierdoor verviel men tot inconsequentie en toen dit streven toenam en in het begin der 19de eeuw zijn toppunt bereikte, verviel men weer in dezelfde fout die den symetrischen stijl in discredit had gebracht, de overdrijving; want de manier om de natuur te verfraaien was geheel afhankelijk van den smaak van den ontwerper, dus geheel willekeurig;

en waar men willekeurig te werk kon gaan, verloor de stijl zijn waarde. De mannen die den landschapsstijl invoerden, vervielen al dadelijk in die fout; en daar zij onmiddelijk veel invloed kregen en medewerking ondervonden, was men ook dadelijk algemeen op den verkeerden weg. Het gevolg was de vernietiging van de meeste en prachtigste Engelsche tuinen; toen deze later betreurd werden, was het te laat, het verlies was onherstelbaar. Want daar de stijl van Le Nôtre geënt was geworden op den klassieken stijl, was door de toepassing daarvan de oude tuin nog niet reddeloos verloren; de landschapsstijl daarentegen stond recht tegenover den klassieken stijl, waarvan derhalve eerst elk spoor uitgeroeid moest worden om den landschapsstijl te kunnen toepassen; transigeeeren was onmogelijk. Men begon met alles te vernietigen wat men niet voor natuurlijk hield. Daarna moest dat door de Natuur vervangen worden en kwam al dadelijk de eerste moeilijkheid. Want op kleine terreinen kon men bezwaarlijk het principe volhouden. De noodzakelijke afscheiding tusschen de verschillende erven vormde een beletsel voor het natuurlijk aanzien van den aanleg. De landschapsstijl was alleen geschikt en bruikbaar voor groote terreinen; maar toen men tot dat inzicht kwam, waren de meeste kleine, symetrische tuinen al omvergehaald.

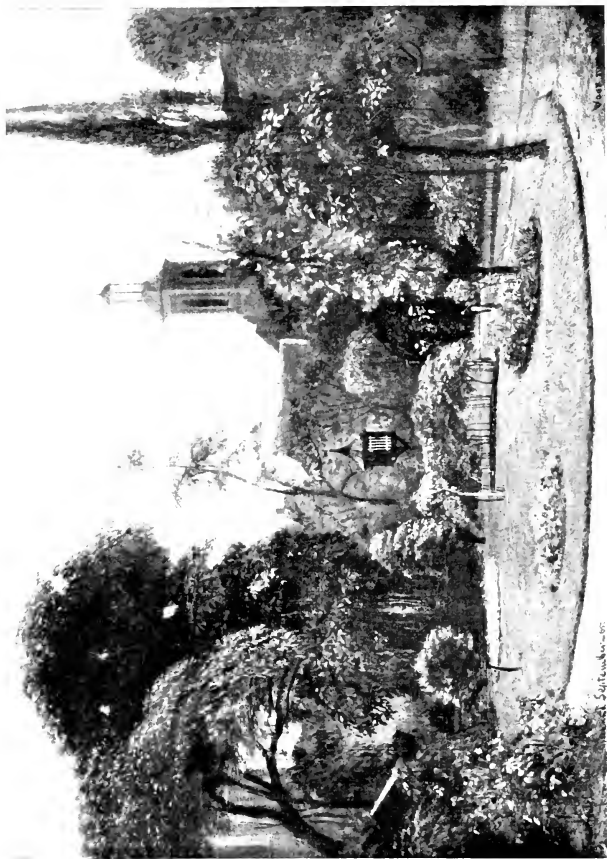
Het is onloochenbaar dat aan den landschapsstijl vele mooie parken in Engeland en ook bij ons te danken zijn; maar deze ontstonden eerst toen men de overdrijving inzag, toen men het denkbeeld de Natuur te willen verfraaien weer losliet, de aanplantingen honderd jaar oud en eerwaardig waren geworden en de kinderachtige versieringswerken vergaan of afgebroken waren.

Met de 18de eeuw was eene *décadence* in de kunst gekomen en de tijden waren vooral op het einde der eeuw niet gunstig voor nieuwen opbloei. De Revolutie bracht een anderen geest onder de menschen; de daarop volgende tijden van oorlog, ellende en armoede waren allerminst geschikt om de kunst weer te doen herleven; ook de geheele eerste helft der 19de eeuw

is nog een tijd geweest van diep verval. Met de tuinkunst in 't bijzonder was het al zeer slecht gesteld. De Engelschen met hun aangeboren gevoel voor kunst, zijn ook de eersten geweest, die dit ingezien hebben en oude nog bewaard gebleven kunstwerken in eere herstelden, terwijl zij tevens de tuinkunst weer wisten te verheffen. De geheele tweede helft der 19de eeuw is Europa dan ook in dit opzicht onder Engelschen invloed geweest en die invloed heeft weer veel goed gemaakt. Des te meer is het te bejammeren, dat men bij de opkomst van den landschapsstijl reeds dadelijk op een dwaalweg was geraakt en het onkruid niet van den trotschen boom heeft weten af te houden. De landschapsstijl was daardoor reeds bij zijn geboorte ter dood veroordeeld.

Maar, zooals gezegd, de oude Hollandsche stijl was in Engeland langzamerhand ontaard; vooral de manie van in alle denkbare vormen geschoren boompjes te willen hebben begon onuitstaanbaar te worden. Pope en Addison waren de eersten die den aanval begonnen. Toch had Bacon zich reeds iets anders voorgesteld en men vindt dat in den „Eden” van Milton terug. Addison trachtte het tot een stelsel uit te werken. In 1712 schreef hij in „The Spectator”: „We may assume that works of nature rise in value according to the degree of their resemblance to works of art. Therefore works of art rise in value according to the degree of their resemblance to nature. Gardens are works of art. Therefore they rise in value according to the degree of their resemblance to nature. Therefore in laying out a garden we are to copy nature as much as possible.” R. Blomfield zegt hiervan: „This is a concise statement of the whole fallacy of the landscape-gardener.”

De eerste grootheid van den landschapsstijl was Kent, een bekwaam architect en kunstenaar, die zich geheel aan den nieuwen stijl wijdde. Reeds Scott zeide van hem: „his style is not simplicity, but affectation, labouring to seem simple” en Walpole zeide, dat hij er in geslaagd was de schilderijen van de grootste meesters (Claude le Lorrain en Nicolas Poussin) uit te voeren.

51. Stadstuin 19de eeuw.

Kent maakte kunstmatige rotsen, plantte doode boomen „to heighten the allusion to natural woods”. Zijn groote werk was de aanleg van de tuinen van Stowe in Buckinghamshire.

Van de fraaiigheden, die hij daar maakte, vinden wij in het werkje „Stowe: A description of the Magnificent House and Gardens. A new edition 1777” o. a. beschreven: de Hermitage, de tempel van Venus, de Egyptische Pyramide en het hol van St. Augustinus; dit laatste was van wortels en mos gemaakt en van binnen versierd met onkuische Latijnsche verzen! Dan nog de tempels van Bacchus, van de oude Deugd, de Gothische en Grieksche tempels, het huis van de heks, de grot van Dido, de Palladische brug enz. enz., behalve de kleine monumenten, terwijl overal opschriften waren die aangaven, wat men behoorde te bewonderen. Dit was Kent's opvatting van natuurlijkheid.

Nog verder ging L. Brown (1715—1783), een man zonder opvoeding en kennis van teekenen, die een ongelooflijk succes wist te behalen en met zijne opvolgers de fraaiste en beroemdste tuinen in Engeland voor goed vernietigde. Na zijn dood in 1783 werden vele van de door hem begonnen werken afgemaakt door de door hem aangestelde opzichters. Deze werden dan natuurlijk geraadpleegd en bij de werken gehouden. Zoo kreeg hij eene geheele reeks opvolgers en werd hem later veel aangerekend wat aan den slechten smaak van zijne opvolgers te wijten was. Dit schreef ten minste Humphry Repton, hiermede trachtende Brown nog te verdedigen. Zelf eerst een groot vereerder van de leer van Brown, zag hij er later de groote fouten van in („Observations on the Theory and Practice of Landscape Gardening 1803”) en heeft in vele geschriften zijne meening bloot gelegd. Zijne werken hebben nog waarde door de goede opmerkingen die er, naast bijzonder dwaze, in voorkomen. Hij werd een populair en geëerd man. Van Brown zeide hij, dat deze beweerd had, dat men de Natuur als eenigst model moest beschouwen en den aanleg zóó moest maken dat hij even lang kon bestaan als de Natuur zelf; maar reeds zijn eigen (Repton's) werk bestond in het herstellen van de dwalingen van Brown! Zoo scheen het wel of de Kunst al evenzeer haar wrake heeft als de Natuur.

Loudon schreef eene voorrede voor Repton's bovengenoemd boek en daarin vinden wij een overzicht van de stijlen in de tuinarchitectuur in Engeland. Hij zegt dat er twee stijlen zijn: de oude Romeinsche, geometrische, architectonische of regelmatige stijl en de Engelsche, onregelmatige, natuurlijke of landschapsstijl. Den eersten, regelmatigen stijl verdeelt hij in de Italiaansche, Fransche en Hollandsche school. Bij den Engelschen of onregelmatigen stijl onderscheidt hij den landschapsstijl (van Kent enz.), de Romantische school van Repton en de daarop volgende richting die hij den specimenstijl noemt, waarbij de hoofdgedachte was om het mooi van de verschillende boomen te doen uitkomen.

Op het einde der 18de eeuw was de landschapsstijl in Engeland reeds algemeen in zwang en kwam ook op het vasteland in de mode, zoodat men daar van den „Jardin à l'anglaise” sprak. In Frankrijk werden overal mooie oude tuinen omvergehaald om die in den Engelschen stijl te hervormen.

Terecht zegt R. Blomfield: Is it not an exhilarating thought that in the one instance in which English taste in a matter of design has taken hold in the continent, it has done so with such disastrous results”.

Maakte de landschapsstijl dadelijk grooten opgang, toch duurde het geruimen tijd eer hij algemeen werd. In Engeland zelf waren heel wat mannen van naam bepaalde tegenstanders. Maar de beweging was niet tegen te houden en het inzicht van het bedreven onheil en het berouw kwamen te laat. Sir Uvedale Price deelt in zijn geschrift over „the decoration near the House” mede, hoe hij zelf zijn eigen ouden tuin vernield had om hem aan te leggen naar de heerschende mode. Hij erkent er in geslaagd te zijn het terrein te maken als dat van anderen, doch voor goed de charme, de distinctie van zijn ouden tuin vernietigd te hebben. Sir Walter Scott wees in 1828 in zijn „Essay on Landscape Gardening” op de onherstelbare dwaasheid van het verwoesten van de mooie, oude tuinen. Hij zegt: „it must be acknowledged that there exist gardens, the work of G. London, Wise and such persons as laid out ground in

the Dutch taste, which would be much better subjects for modification than for absolute destruction. Their rarity now entitles them to some care as a species of antiques and unquestionably they give character to some snug, quiet, and sequestered situations which would otherwise have no marked feature of any kind."

Hij haalt als voorbeeld aan een ouden tuin dien hij vroeger gekend had en later vernield terugzag, en bekend: „that I was glad when I could leave it”.

Met de 19de eeuw kwam de storm ook over ons. Wat nog eenigszins begrijpelijk was in de reusachtige Engelsche parken, was volkomen onzinnig bij ons. In het werk van C. van Laar „Magazijn van tuin-sieraaden, 1802” komen bijv. voor de gekleurde afbeeldingen van geschilderde schotten, die onder meer voorstellen een oude boeren-herberg, eene ruïne in Gothischen smaak, een Dorischen tempel, een oud-Gothisch kasteel dat: „van hout getimmert en in dezen smaak beschilderd” is. Het is voor eene menagerie bestemd! Dan nog eene Gothische Kerk om te schilderen op een schot of in elkaar te zetten en dan in de kleur te verven; dan is: „de toren zeer geschikt voor kippen, duiven en ander gevogelte”!

Maar deze constructies konden gelukkig niet lang stand houden en met hare instorting was dit ziekelijke tijdperk afgesloten.

Een boek door Siegel in het Fransch uitgegeven te Leipzig in 1802, en getiteld: „Descriptions pittoresques de jardins dans le goût le plus moderne,” geeft een goed denkbeeld van de toen gehuldigde begrippen en van den smaak dier tijden. Al dadelijk zegt de schrijver: „Quelles formes séduisantes la Nature et l'Art ne sont-ils pas capables de produire en les réunissant! Quelle richesse de moyens n'a-t-on pas dans l'usage que l'on peut en faire pour captiver l'imagination par l'opposition des contrastes.”

Hoe de kunst de natuur moest helpen laat hij ons zien in 25 kopergravures en in de plattegronden van twee uitvoerig door hem beschreven model-tuinen, die bepaald verdienen

vereeuwigd te worden! Laat ons er eene korte wandeling maken. In den eenen tuin zien wij al dadelijk een Chineesche brug; verder andere bruggen in Gothischen stijl en een kettingbrug; een stroohut waarbij netten gehangen zijn om haar het aanzien van een visschershut te geven; voorts eene moskee, en daar vlak bij „Diana”. Wat verder een grafmonument met opschrift op een denkbeeldigen afgestorven vriend. Dan komt een Amerikaansche aanleg van Canada pijnboomen en eene rotonde; een standbeeld van Flora op een heuvel. Wij gaan over eene brug, en wat voor een brug! en komen aan den tempel der Gastvrijheid in Jonischen stijl. Weer een grafmonument; wij zien eene ijzeren balustrade langs een vijver en een „pavillon élégant”, dat aldus beschreven wordt: „cette place délicieuse, consacrée au repos, a une ouverture au milieu dans lequel (sic) deux colonnes d'ordre Ionique supportent la toiture; et offre de chaque côté de l'ouverture un petit cabinet avec des sofas”. Op het meer zijn gondels.

Wat merken wij in den tweeden tuin op? Vooreerst de ruïnes van een Grieksch gebouw „qui font ici un très bon effet et contrastent de la manière la plus agréable avec la simplicité du paysage que l'on a devant soi”. Zulke ruïnes zegt hij „n'exigent que quelques pans de murailles, d'après la nécessité où l'on s'est mis de les faire voir d'un lieu, ou de plusieurs points de vue à la fois”. Moet men ze aan alle kanten kunnen zien, dan wordt het lastiger, dan dient men vier muren te hebben; maar binnen deze ruïnemuren kan men een nieuw gebouwtje verbergen, dat voor alles geschikt is. Zoo deed de schrijver met de ruïnes van den Dorischen tempel, waarbinnen hij eene herberg plaatste.

Verder gaande komen wij aan een prachtigen tempel. Dan bij een gebouw voor den tuinman, natuurlijk geheel omringd met bloemen en bloemstruiken en met twee kleine pavillons voor de kinderen. Het Heerenhuis is een gebouw in Dorischen stijl; het heeft eene beeldengalerij met de prachtigste beelden (van gips), waartusschen voor de gelegenheid gemaakte schilderijen uit de geschiedenis van Keizer Hendrik IV. Over-

weldigd door deze grootheid gaan wij maar weer liever den tuin in. „Le bosquet s'ouvre, un bois de bouleaux se déploie devant nous . . . quand nous apercevons . . . une petite cabane obscure qui attire toute notre attention”. Het is het huisje van een heremiet, van boomstronken gemaakt, met zijwanden van stroo. In den hoek staat het borstbeeld der Madonna; op de muren zijn opschriften uit den Tasso (van Göthe). Wij vervolgen onzen tocht over eene rustieke brug en zien een heuvel met het beeld van Apollo in een tempel die tot opschrift heeft: „Aan Apollo gewijd”. Zeker om den heremiet te plagen! Wat verder vinden wij een „bâtiment élégant”, steken over eene „lieve” steenen brug nogmaals eene rivier over en staan voor de ruïnes van een versterkt kasteel. Daarna komen wij aan een boomgaard waarvan al de boomen kris en kras door elkander staan: „pour les laisser croître avec toute la liberté d'une plante de la nature”. Vruchten schijnen er dan ook niet aan te zitten. De hoogste zijn aan de buitenzijde geplaatst en de kleine in het midden; daar zijn o. a. abrikozen en perzikken en op de kale plekken zijn rozen. Wij gaan verder en vertoeven een oogenblik aan een Chineesch paviljoen; van daar ziet men een heuvel waarop een Belvédère. Maar men moet eerst het water over. Geen nood; in een Chineesche gondel varen wij over. Van daar wandelen wij naar een Turksch paviljoen omringd door Canada populieren. Een houten brug is ons te min, maar wij vinden wat verder een draaibrug: „par le moyen duquel nous nous trouvons tout-à-coup de l'autre côté de l'eau”. Deze onbetaalbare brug staat helaas niet afgebeeld, zoodat deze merkwaardige uitvinding waarschijnlijk verloren is gegaan.

Maar nog is onze wandeling niet ten einde; na de draaibrug ontmoeten wij de liggende Venus: „qui s'offre à nos regards dans cette place”. Wij gaan verder: „en traversant toujours les plantations, d'où nous venons de sortir”, een waar kunststuk; wij vinden een rustplaats en daarna een tempel, die gewijd is aan de Muzen en de Gratiën. De laatste zijn niet: „toutes nues comme on a coutume de les représenter,

mais légèrement drapées". Wij hebben dus geen scrupules om te naderen. De tempel zelf is van buiten in den Ionischen stijl en van binnen in dien van Herculanium. Weer gaan we over eene steenen brug, hoewel er ook gondels tot onze beschikking zijn: „nous voyons venir à nous la cabane élégante du pêcheur (!)", hier van boomstronken gemaakt. Maar dan is het ook tijd om huiswaarts te gaan.

Deze parkbeschrijvingen worden bovendien nog afgewisseld door poëtische verhalen die de schrijver aan die gebouwen en monumenten weet vast te knopen. De geschiedenis van Philemon en Baucis wisselt af met die van den verdrinken man en verhalen uit de riddertijden.

Die gebouwen en tempels waren dus grootendeels van schotwerk gemaakt, dat beschilderd werd en zóó door boomen en struiken omgeven, dat men er niet dicht bij kon komen, in de hoop dat men ze op een afstand voor echte gebouwen zou aanzien.

Curieus is, dat deze gedachte om het natuurlijke te verhoo-gen (!) door bijvoeging van geschilderde vergezichten, ruïnes enz. oorspronkelijk juist afkomstig is uit den bloeitijd der symetrische tuinen. Erasmus (1467–1536) spreekt er reeds van. In zijn: „Colloquium: Convivium religiosum" laat hij Timotheus aan Eusebius vragen waarom deze nog niet tevreden is met zijn zoo mooien werkelijken tuin en hij er nog geschilderde tuinen bij moet hebben. Eusebius antwoordt hem dat hij op één stuk grond niet alle soorten planten zou kunnen hebben. En dan is het ook een dubbel genoeg om geschilderde bloemen met de levende te kunnen vergelijken en ten laatste... blijft het geschilderde den geheelen winter frisch en groen als de bloemen dood en verdord zijn. Zoo had die vriend een bosch in fresco geschilderd met boomen die alle verschillend in soort waren; ook de vogels waren geschilderd.

André Mollet die in zijn „Ornements de jardins de plaisirs" voorschriften geeft om een tuin bij het huis aan te leggen, raadde aan om aan het einde der lanen beelden of fon-

teinen te plaatsen en daarachter geschilderde perspectives; „et aux extrémités d'icelles allées y poser de belles perspectives peintes sur toiles, afin de les pouvoir ôter des injures des temps quand on voudra. Et pour perfectionner l'oeuvre, soient placées des statues sur leurs piédestaux et les grottes bâties en leurs lieux convenables.” Zelfs kunstmatige grotten had de ongelukkige al bedacht.

Hoe ijverig hebben de voorvechters van den landschapsstijl onbewust hiervan, zijn raad opgevolgd; zij hadden moeten weten dat deze fraaiigheden van de grootmeesters van den klassieken stijl afkomstig waren! In allen gevalle hebben zij er ontelbare variaties op gemaakt.

Ook met kleinere versieringen ging dit op dezelfde wijze. In het bosch werden houten herten tusschen het hout gezet; kaboutermannetjes, honden, hazen en dergelijke moesten het park verlevendigen en poëtisch maken. Alles was in de natuurlijke kleuren beschilderd. Deze meest Deutsche producten, in den regel van gebakken aarde, ziet men nog een enkele maal gebruikt en zij zijn nog steeds verkrijgbaar.

De beste typeering van den landschapsstijl geeft wellicht R. Blomfield, waar hij schrijft: „It is not easy to state his principles (van den landscape-gardener), for his system consists in the absence of any. A great deal is said about nature and her beauty, and fidelity to nature, and so on; but as the landscape-gardener never takes the trouble to state precisely what he means by nature, and indeed prefers to use the word in half a dozen different senses, we are not very much the wiser so far as principles are concerned. The axiom on which the system rests is this: „What ever nature does is right; therefore let us go and copy her” en even verder: „His first ambition is to make his interference with nature look „natural-like”; his second, to produce a false impression on the spectator and make him think the grounds to be twice as big as they are.”

Hij haalt de woorden aan van Sir Uvedale Price: „While Mr. Brown was removing old pieces of formality, he was

establishing new ones of a more extensive and mischievous consequence"; en zegt verder: „our landscape gardeners take themselves too seriously; as the late Charles Blanc pointed out, their pretensions to be natural have landed them in the worst of all vices — le faux naturel.”

Uit de mooie verzen, die de abt Delille aan den landschapsstijl wijdde, blijkt duidelijk dat de valsche smaak in dezen stijl niet te vermijden was. Want Delille die er zelf voor waarschuwt:

„..... gardez-vous bien,
D'imiter le faux goût qui mêle à son ouvrage,
L'inculte, l'élégant, le peigné, le sauvage”,

kon er zich toch niet geheel aan onttrekken, en hij komt als van zelf er ook toe om de smakelooze fraaiigheden te verheerlijken, die men toen allerwege toepaste. Had hij zich hiervan vrij kunnen houden, dan zou zijn gedicht: „Les Jardins. Poème par Jacques Delille. Paris an IX, 1801. Nouvelle édition” misschien wel een der beste beschrijvingen geweest zijn en tevens de dichterlijkste, van een idealen natuurstijl. Maar ook hij kon den algemeenen geest niet weerstaan. Dit neemt niet weg, dat zijn werk menige juiste opmerking bevat. Zoo vinden wij al dadelijk een goed voorschrift in de volgende regels:

„J'ai dit les lieux charmants que l'art peut imiter;
Mais il est des écueils que l'art doit éviter.
L'esprit imitateur trop souvent nous abuse,
Ne prêtez point au sol des beautés qu'il refuse” (bladz. 13).

Ook veroordeelt hij de veelvuldige bijvoeging van allerlei bouwwerken waaraan geen romantische gedachte kan verbonden worden:

„Bannissez des jardins tout cet amas confus,
D'édifices divers, prodigués par la mode,
.....
Chaos d'architecture et sans but et sans choix” (bladz. 57).

Mooi zijn zeker de verzen waarin hij zijn ideaal van den natuurstijl beschrijft:

„Pour embellir les champs, simples dans leurs attraits,
 Gardez-vous d'insulter la nature à grands frais;
 Ce noble emploi demande un artiste qui pense,
 Prodigue de génie et non pas de dépense,
 Moins pompeux qu'élégant, moins décoré que beau,
 Un jardin à mes yeux, est un vaste tableau.
 Soyez peintre. Les champs, leurs nuances sans nombre
 Les jets de la lumière et les masses de l'ombre,
 Les heures, les saisons, variant tour-à-tour
 Le cercle de l'année et le cercle du jour,
 Et des prés émaillés les riches broderies,
 Et des rians coteaux les vertes draperies,
 Les arbres, les rochers, et les eaux, et les fleurs,
 Ce sont là vos pinceaux, vos toiles, vos couleurs;
 La Nature est à vous; et votre main féconde
 Dispose, pour créer, des éléments du monde” (bladz. 3).

Op de titelprent van deze uitgave ziet men een parkgezicht; op den voorgrond geeft een tuinarchitect aan een werkman aanwijzingen over . . . . . het snoeien van zeer hooge stijve hagen! Een ander werkman is er al mede bezig. En van dit prentje uit de uitgave van 1801 zal Delille toch wel afgeweten hebben, want hij overleed eerst in 1813!

Het curieuste is voor ons zeker dat in dit gedicht over tuinen, niets over de eigenlijke tuinen voorkomt, maar alleen de uitgebreide parken den dichter voor oogen stonden. Trouwens de landschapsstijl had dit met den stijl van Le Nôtre gemeen dat hij oorspronkelijk meer bedoeld was voor grooten parkaanleg; de mode bracht beide stijlen in de tuinen met ten minste voor ons heel wat gunstiger resultaat voor den stijl van Le Nôtre dan voor den landschapsstijl.

De landschapsstijl kwam eerst bij ons in de mode toen hij reeds door gansch Europa verbreid was en bleef hier ook niet lang in trek. Ons volk heeft te veel natuurlijke goeden smaak en gevoel voor Schoonheid en Kunst dan dat zulk een wansmaak als in het begin der 19de eeuw heerschte, lang kon

duren. En daarna kon men de vernielde mooie tuinen be-
treuren; maar evenals in Engeland kwam het berouw ook

52. Stadstuin 19de eeuw.

hier te laat; van de oude fraaie en kostbare tuinen was vrij-
wel niets meer over.

Na het optreden van den landschapsstijl is er van een eigen
Nederlandschen stijl in de tuinarchitectuur geen sprake meer.

Gelukkig bleef men zich echter op den tuinbouw toeleggen en konden zoowel de Nederlanden als België in de 19de eeuw hun ouden roem op dit gebied nog vermeerderen. Wij mogen erkentelijk zijn voor het vleierend getuigenis van E. André. Hij zegt toch in „l'Art des Jardins”, sprekende van de tuinwerken der 18de eeuw: „Ces décorations ont depuis longtems disparu. La Hollande et la Belgique ont suivi d'autres errements, et nous verrons ces provinces (!!), au siècle suivant, prendre le rang le plus élevé dans l'horticulture Européenne” (bladz. 53—54).

Ook Delille gewaagt van de liefde voor den tuinbouw in de Nederlanden, vooral in de omstreken van Haarlem, doch hij begrijpt niet dat men er zóó in kan opgaan dat het eene manie wordt en men er schatten aan besteedt:

„Je sais que dans Harlem plus d'un triste amateur
 Au fond de son jardin s'enferme avec sa fleur,
 Pour voir sa renoncule avant l'aube s'éveille
 D'une anémone unique adore la merveille,
 Ou, d'un rival heureux enviant le secret,
 Achète au poids de l'or les taches d'un oeillet” (bladz. 69).

Maar wel bewondert hij de energie waarmede men op onzen ongeschikten bodem toch zooveel wist tot stand te brengen:

„Le Batave à son tour par un art courageux
 Sut changer en jardins son sol marécageux,”

doch hij eindigt met deze woorden:

„Ses fermes, ses hameaux, voilà ses vrais jardins” (bladz. 6 en 7).

Het tijdperk der romantiek in de Kunst, zooals zich dat in het begin der 19de eeuw ontwikkelde, heeft nog lang genoeg geduurd. Wel trachtte men zich er aan te ontworstelen, doch het gelukte niet. Uit wanhoop wierp men zich gedurende de 19de eeuw weer op allerlei oude stijlen; de stijl van Louis XV beleefde twee nieuwe fasen, de Gothiek bloeide weer hoog op, maar was een ziekelijke plant. De meeste oude stijlen kwamen weer eens in de mode; het beste gevolg hiervan was

het beter inzicht dat men van deze oude stijlen kreeg en van de kunstwerken van vroeger.

In de tweede helft der 19de eeuw ontstond in Engeland eene nieuwe richting in de tuinkunst, waarbij de bloemen in een regelmatig en aanleg hoofdzaak waren. Hiervan zegt K. L. Davidson: „It was the outcome of that other style of geometric garden which came much into vogue with the squares and oblongs and quinquencial planting of the Stuart period and earlier, by some called Italian, by others Dutch, which was usually sunk at a lower level than its surroundings.” Dus alweer gebaseerd op den 16de eeuwischen Hollandschen stijl.

Deze mode werd vrij algemeen, doch moest op hare beurt weer plaats maken voor die van mozaïekwerk.

De buitenplaatsen, eenmaal aangelegd of veranderd in den landschapsstijl, bleven zooals zij waren; alleen zijn de meeste versieringen er uit verdwenen. Het kan niet ontkend worden dat vele van die buitens, die nu met honderdjarig hout prijken, zeer mooi zijn geworden; maar dat is alleen te danken aan het mooie geboomte. Het gemis aan afwisseling en verscheidenheid, het vele struikgewas geven aan deze plaatsen iets eentonigs en droevigs.

Evenzoo hebben ook de tuinen in de 19de eeuw allen stijl verloren. De vraag, hoe die nu aan te leggen, bleef onopgelost; de tuinman zorgde voor bloemperken met vooral veel bloemen en bladplanten; hoe groot en voller, hoe mooier; daarmede was men dan in den regel tevreden.

Over het algemeen bestond zoo'n tuin uit eenige ongelijke grasvelden, door kronkelpaden gescheiden; in het gras waren een of meer ronde of ovale bloemperken. De buitenzijden van den tuin waren voorzien van dicht aaneengeplante bloemen andere struiken; dit alles onregelmatig en toch stijf.

Hierop kwam het in het algemeen neer; door de buiging der lijnen te veranderen kon men dezen aanleg in het oneindige varieeren.

De afbeeldingen 51 en 52 zijn goede voorbeelden van de tuinen uit het midden der eeuw.

In den laatsten tijd worden weer heel wat regelmatige tuinen aangelegd. Hierbij worden de motieven uit verschillende tijdperken en uit verschillende landen met treffende onpartijdigheid doorengemengd. De woning past echter in den regel niet bij den tuin of de tuin niet bij de woning, al naar men 't neemt.

De beoefenaars van den nieuwsten of Engelschen stijl in de kunst, die waarlijk bij veel overdrijving wel wat goeds heeft gebracht, bouwen huizen die ten minste eens wat anders zijn dan de 19de eeuwse huizenrijen. Mochten zij er zich ook eens op gaan toeleggen tuinen bij de woningen te maken die er bij behooren, die door eenheid van lijnen met het huis samenwerken; zij zouden daarmee een goed werk verrichten. Tot nu toe ziet men niet veel anders dan heel of half regelmatigen aanleg, waarvan de motieven aan verschillende oude stijlen zijn ontleend.

De laatste mode is nu een regelmatige aanleg en plantenschikking, afgewisseld door losse boom- en struikengroepen. Ook deze nieuwe mode kwam uit Engeland tot ons (zie ook hoofdstuk XI).

VIJFDE AFDEELING
DE WERKEN IN DEN TUIN

HOOFDSTUK X

A. Koepels

53. Koepel in gebeeldhouwd zandsteen.

AL kan men de hoektorentjes aan de muren van de buitenwerken, b.v. aan die van den boomgaard, niet bepaald als de eerste vormen van de koepels beschouwen, toch mogen zij er de voorloopers van genoemd worden. Zij dienden in vredestijd tot schuilplaatsen bij

opkomend slecht weer en tot berging van tuinbenodigdheden.

Op miniaturen uit het begin der 15de eeuw vinden wij ook reeds steenen of houten gebouwtjes, die of op zich zelf staan of tegen de muren zijn aangebouwd. Vele zijn afgebeeld in een manuscript-bijbel in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, bekend als de „Tweede Historiebijbel”, de zoogenaamde bijbel van 1360, die echter van ongeveer 1430 is (Y. 401). De meeste zijn aan eene zijde open en hebben dan nog ramen aan de korte zijden, zoodat zij duidelijk blijken voor zomergebruik bestemd te zijn geweest, evenals de in dit manuscript voorkomende tenten. Een voorbeeld

van zulk een fraai zomerhuisje komt voor op een miniatuur, op plaat 16 afgebeeld.

In een „liefdetuin” van den „Meister der Liebesgärten”, een werk van omstreeks 1450 van een onbekenden Vlaamschen kunstenaar, nu erkend als de eerste die in koper graveerde, zien wij meerdere tenten van verschillenden vorm (Afb. 54). Ook is daar reeds een loofkoepel afgebeeld, gevormd door boomen waarvan de takken tot een loofdak zijn ineengegroeid.

Met de 16de eeuw worden de loofkoepels algemeen; meestal zijn zij nu van latwerk, waartegen planten geleid zijn. We zien een groote verscheidenheid in de vormen komen.

Toen met de Renaissance de inrichting der tuinen zooveel kostbaarder werd, ging men ook fraaiere koepels maken. Wederom komt steen voor den bouw in aanmerking, nu echter liefst natuursteen. J. Vredeman de Vries geeft ons fraaie modellen zoowel in hout als in steen. Zijn koepels waren meestal rond, somtijds vierkant en bestonden in het eerste geval uit een ronden voet van steen of hout, die een of meer treden boven den grond uitstak. Hierop verhieven zich vijf à zes kolommen die het koepeldak droegen. Dit laatste was dan dikwijls begroeid en vormde een looverdak. Soms ook stond op den voet een laag muurtje of houten borstwering, naar gelang de koepel van steen of van hout was; hiertegenover stond een bank. Op deze borstwering rustten dan de kolommen. Wanneer zulke koepels vierkant of langwerpig vierkant waren, hadden zij dikwijls vierzijdige, al of niet met caryatiden versierde kolommen. In de ronde koepels was meestal in 't midden een paal, waarop het dak steunde en die boven het dak uitkwam en bekroond werd met een of ander ornament, beeld, bol, kegel of iets dergelijks; rondom die paal was een ronde bank. Die paal werd ook wel vervangen door een jongen boom; de kruin vormde dan het dak, bedekte dit, of stak boven het dak uit en was dan in étages gesnoeid (Afb. 55).

Maakten de koepels deel uit van eene galerij, hetgeen het geval was wanneer die gedeelten van de galerij die de ingangen

vormden, wat hooger waren dan de galerij zelf en daardoor den koepelvorm verkregen hadden, en was de galerij begroeid, dan was dit ook met de koepels het geval. Een voorbeeld daarvan ziet men op eene teekening van Hans Bol uit 1568 in het Rijks-Prentenkabinet (Afb. 32). Ook losstaande koepels waren soms begroeid. In deze gevallen waren de koepels van begroeid latwerk.

Zulke koepels waren dikwijls zeer groot, men vond er zelfs van twee verdiepingen. Zoo konden zij voor meerdere doeleinden gebezigd worden. Op eene prent van 1570 door P. J. Furnius naar Joh. Stradanus, uit de reeks, voorstellende

54. Liefdetuin.

de heldendaden van zes Romeinsche vrouwen, welke heldendaden in zuiver Hollandsche landschappen en kleederdrachten worden uitgevoerd, komt een groote koepel voor, waarin het middagmaal wordt gebruikt (Afb. 63).

Dikwijls stonden de koepels dicht aan het water der grachten, zooals o. a. Vredeman de Vries die herhaaldelijk afbeeldt. Op eene ets van P. van der Borcht van ongeveer 1550 staan twee koepels; de eene staat in het water (Afb. 73). Het doel waarmede zij aan of in het water gezet werden was dat men dan op gemakkelijke wijze kon visschen of in de roeibootjes stappen.

In de 17de eeuw werd het aantal koepels er niet minder op. De gezeten burgers waren al in de 16de eeuw begonnen er tuinen op na te houden buiten de wallen der stad, waar zij

des zomers kwamen genieten van de vrije lucht en hunne bloemen en vruchten kwamen bewonderen. Hier hadden zij dan ook een meestal dichten koepel, een onontbeerlijk gebouwtje, want het gaf beschutting bij onverwacht slecht weer; hier kon men ook de buren en de vrienden uit de stad ontvangen en onthalen op geurige thee of een glas onversneden wijn; hier werden ook het theegoed en de glazen opgeborgen. Ik heb zelf nog wel koepels gezien waaronder een wijnkelder was; de toegang was door een luik in den vloer.

Waren deze dichte koepels eerst eenvoudige gebouwtjes, in de 17de eeuw werd dit anders; er kwam meer weelde en men spaarde dikwijls geene kosten om den koepel luxueus in te richten; er waren er dan ook, die door artiesten met schilderwerk en beeldhouwwerk waren versierd en waarbij het verguldsel niet gespaard was.

Ook bestonden er koepels geheel van schelpen gemaakt en soms met een beschilderden zolder of plafond. Het buitenland beschouwde dit schelpwerk als een Hollandsche uitvinding (zie ook hoofdstuk VII). Bekend was een dergelijke koepel op Rosendael, waar de toegang door verborgen waterwerken kon bemoeilijkt worden. J. d'Outrein zegt hiervan in zijn boek „De Roosendaalsche vermakelijkheden. Met een Geestelijk oog Beschouwd. Amsterdam 1700”:

„Dogh naeder ik de Grot; wat komt daar uit de steenen
Een felle waterbuij, die de afgrond als uitbraakt
Uit koop're buisen en de Grot onnaakbaar maakt.”

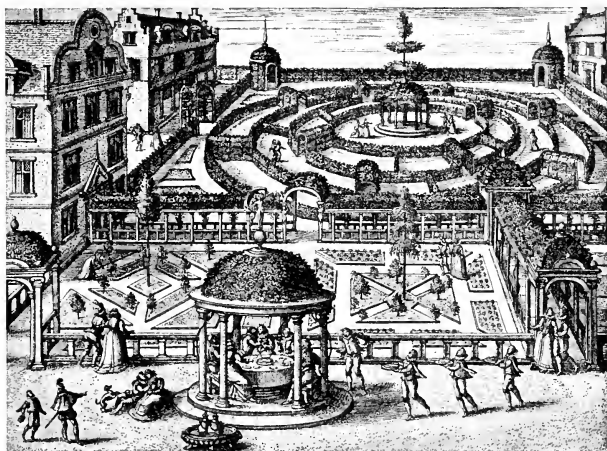
Binnenkomende roept hij uit:

„Waar ben ik? Op het land of een der zeespelonken?
Soo zie ik het alom met zeegewassen pronken,
Met schelpen, paarlemoer, zeehorens en koraal.
't Lijkt alles naar de zee, dogh vol van konst en praal.
Mij dunkt ik ben hier in het eêlst der kabinetten
Van Thetys en Neptuin, en souw 'k op alles letten
Op de gekeyde vloer en wanden en gewelf
Op 't helder spiegelglas, 'k vergat bijna mijn self.”

Langzamerhand verdwenen de eenvoudige maar sierlijke

koepeltjes uit de 16de en 17de eeuw en werden vervangen door veel grootere gebouwtjes, die dikwijls zeer rijk waren ingericht maar moeilijk op ééne lijn kunnen gesteld worden met die uit de 16de eeuw.

De koepels behoorden bij den stijl van Le Nôtre en kwamen in de 18de eeuw algemeen in de parken voor. Op de buitenplaatsen langs de rivieren en breede vaarwaters vond men

55. Tuin 16e eeuw, door J. Vredeman de Vries.

toen eene groote menigte koepels, vooral langs de Vecht en het Spaarne. Zij gaven frissche rustplaatsen, vanwaar het een genot was naar de drukke scheepvaart te kijken; ook kon men hier op gemakkelijke wijze in eigen bootje stappen en de rivier bevaren, of van het balcon af den hengel hanteeren zonder vermoeienis of gevaar voor natte voeten. Plaat 56 ver-
toont zoo'n eenvoudigen koepel langs de Vecht.

Een koepel die eenmaal bij Haarlem aan het Spaarne ge-
staan heeft (Afb. 53), had een driezijdigen, geheel van zand-
steen gebeeldhouwden gevel. Door mij aangekocht en aan het

Rijks-Museum ten geschenke gegeven, zal hij daar binnenkort in den tuin worden opgesteld.

Ten tijde van den landschapstijl waren de koepels zoo van karakter veranderd, dat zij nauwelijks meer er toe gerekend kunnen worden. De vormen werden zoo afwisselend en uiteenlopend mogelijk. Want waar de een bij het streven naar het natuurlijke, een hut van boomstammen en plaggen maakte, vond een ander dat ter verfraaiing van de natuur grootsch bedoelde tempels, ter eere van allerlei Godheden, niet konden gemist worden. Zoo wisselden Grieksche en Gothische tempels, Chineesche koepels en visschershutten, kluizenaars-huisjes, enz. enz. elkander af. Maar de natuurlijkste van alle, de loofkoepels bestonden niet meer. De koepeltjes in den Chineeschen stijl, in Engeland zoo in de mode bij het opkomen van den landschapstijl, waren zeker nog wel de fraaiste. In het werk van C. van Laar, „Magazijn van tuin-sieraaden, 1802”, vindt men eenige modellen die lang niet onaardig zijn.

Nu zijn die koepels bijna allen verdwenen; wel vindt men er nog op enkele buitenplaatsen, maar daar zij niet meer kunnen voldoen aan de nieuwe eischen van mode en gebruik, zijn zij vrijwel nutteloos geworden.

Nog moeten de priëlen vermeld worden zooals wij die kennen. In hoofdstuk V is reeds aangetoond dat het woord oorspronkelijk heel iets anders beteekende dan thans en wel een grasveld. Zulke grasvelden vond men in de middeleeuwen vooral in den boomgaard; hier kwam men bijeen onder de schaduw der vruchtboomen. Later vond men meer schaduw door het planten van dicht ineengegroeide boomen of treurboomen en zoo ging de benaming priëel langzamerhand van het grasveld waarop men zat, over op den loofkoepel waarin men zat. Zeker is het dat het woord priëel al in de 16de eeuw voor zulke loofkoepels, wat zij eigenlijk waren, gebruikt werd. Kaerle Stevens in zijn „Lantwinninghe ende Hoeve” van 1582 schrijft: „met sommige platanusboomen ofte linden, waer tacken geleyt syn en ghemaectt gelyck een prieel, onder set met ribben ende sparren”.

56. Gezicht op de rivier de Vecht.

In Frankrijk noemde men ze niet préaux dat hetzelfde beteekent als ons oude woord prieel, maar „berceaux” en „cabinets de verdure”; ook wel „tonnelles”.

B. Galerijen en berceaux

Het schijnt dat in oude tijden de galerijen vooral met vruchtboomen begroeid zijn geweest, voornamelijk met druiven. Zij waren al bij de Romeinen in gebruik en men vindt er op de schilderwerken van Pompeji afgebeeld. Zij zijn dan van latwerk dat overdekt is met het loof en de vruchten der druivenboomen. In het midden staat een marmeren kolom of beeld met zetels er om heen.

In de middeleeuwen waren de galerijen vrij gelijkvormig. Zij waren van houtwerk gemaakt en beschilderd in heldere kleuren en van boven afgerond. Het houtwerk bestond uit palen, door dwarsregels verbonden, waartusschen latten kruiselings over elkaar liepen. In de plaats van deze latten gebruikte men ook ijzerdraad, waartegen dan de vruchtboomen of bloemplanten werden geleid. Van de vruchten kwamen vooral de appelen en druiven in aanmerking. Trouwens de druivenplant is altijd voor dit doel zeer gezocht geweest; in Frankrijk waren de galerijen in den regel met druivenboomen begroeid; men noemde ze „treilles” en met de uitdrukking „le jus de la treille” bedoelde men dan ook den wijn. Maar ook in deze landen blijkt de cultuur van den druif van ouds beoefend te zijn geweest, al waren het geen wijndruiven die men kweekte.

Onder de bloemplanten waren het weer de rozen die de eerste plaats innamen; galerijen met rozen begroeid komen meermalen op miniaturen en schilderijen voor (Afb. 57 en 78).

Waren de galerijen al in de middeleeuwen vrij algemeen, met de Renaissance werden zij een der voornaamste werken in den tuin. Geen mooie tuin zonder galerij. De vormen blijven vrijwel dezelfde; zij zijn van boven afgerond, wat trouwens gemakkelijk was voor het omleiden der twijgen; echter worden zij meer open, vooral aan de voorzijde en zijn daar dan versierd met gebeeldhouwde caryatiden bij de ingangen; ook plaatste men nu wel eenig ornament of beeld op de koepelvormige en dikwijls eenigszins verhoogde gedeelten waar zich de ingangen bevonden.

Op eene teekening van Hans Bol, van 1568 (Afb. 33) zien we eene galerij waarvan het middengedeelte een groote begroeide koepel vormt. Ook op een prent van P. J. Furnius naar Joh. Stradanus uit ongeveer denzelfden tijd (1570) is een tuin met galerijen afgebeeld (Afb. 63). J. Vredeman de Vries geeft in zijn: „Hortorum viridariumque . . . formae 1583”, vele fraaie voorbeelden. Ook op het schilderij N°. 2601 a in het Rijks-Museum, van ongeveer 1580, waarschijnlijk van denzelfden schilder (Afb. 35).

De galerijen op de prenten van Vr. de Vries vertoonen een groote afwisseling van vormen. De ingangen aan de uiteinden en in het midden zijn meer monumentaal als koe-pels geteekend en zijn altijd begroeid. Het is moeilijk om op de oude prenten te onderscheiden welke planten men gebruikte, doch het ligt voor de hand dat genomen werd wat men had en wat geschikt was voor het doel. In verschillende tuinboeken worden deze dan ook opgenoemd.

Wat de plaatsing aangaat blijft men gedurende de 16de eeuw de galerijen nog geheel beschouwen als een ornament in den tuin, dat geplaatst werd waar men dit mooi of doelmatig achtte. Toch zien we ze al eens gebruikt tot afsluiting van een tuin-gedeelte.

In de 17de eeuw worden zij echter voornamelijk aangewend als afsluiting of omsluiting der tuinen. Vele tuinen zijn nu aan de vier zijden met galerijen omgeven (Afb. 58). Ook nemen zij nieuwe vormen aan, doch vooral de geslo-tene, doordat men de voorzijde meer liet begroeien.

Crispijn de Passe geeft in zijn „Hortus Floridus” 1614 een paar mooie voorbeelden van aan de voorzijden open galerijen met caryatiden tegen elken paal (Afb. 109).

Zulke galerijen waren dan, wanneer zij rondom den tuin stonden, dikwijls aan de achterzijde geheel dicht, hetzij dat zij tegen den muur aanstonden of met planken betimmerd waren. Van boven waren zij altijd begroeid.

Niet minder fraai zijn de af-beeldingen van Adriaan van de Venne. Deze hebben te meer waarde daar zij tuinen uitbeelden die werkelijk hebben bestaan; zoo bijv. die bij zijn eigen woning, den „Lauwerenhof” te Middel-burg in 1623 (Afb. 58).

Men zou de galerijen in drie soorten kunnen indeelen: 1°. die aan alle zijden open en alleen

57. Tuin met rozen-galerij.

van boven begroeid waren, terwijl dan de planten zich langs de palen slingerden en over het dak groeiden; 2°. die alleen van voren open waren; deze hadden dan aan de voorzijde nog wel balustrades of zeer lage afsluitingen van schotwerk, waarachter dan banken konden staan, evenals wel bij de koepels het geval was; en 3°. die waarvan alle zijden begroeid waren, met openingen of regelmatige afstanden voor de toegangen en de vensters.

De galerijen die als omlijsting van een tuin dienden waren of gelijkvormig doorlopend of op regelmatige afstanden bij de ingangen afgewisseld door eenigszins hoogere koepelvormige gedeelten die soms zelfs bepaald koepels waren. Zulke gedeelten staken dikwijls in den tuin uit en waren rijker van constructie dan het overige; voornamelijk werden de palen vervangen door caryatiden of hermeszuilen, terwijl in het midden van het koepelvormige dak zich dan eenig ornament of een beeld verhief. Bij de soms vrij groote uitgestrektheid dier galerijen werd zoo de eenvormigheid wat gebroken.

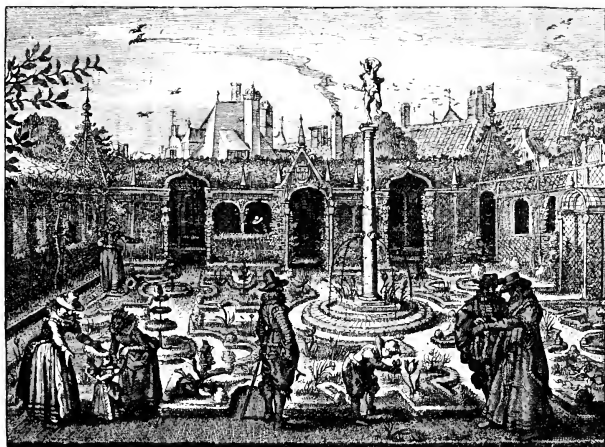
In het Museum te Madrid is een Vlaamsche tapisserie uit de 17de eeuw, waarop een mooie galerij voorkomt. De voorzijde heeft eene rij caryatiden; de achterzijde wordt alleen afgesloten door eene lage balustrade van uitgezaagd houtwerk. Het dak is begroeid met het loof van appelboomen. De galerij schijnt een boomgaard af te sluiten.

In den tuin van het huis van Rubens te Antwerpen „Hilwerue”, was een galerij met grooten ronden koepel van latwerk (Afb. 42).

Zeer ingewikkelde galerijen waren die van „De Nieuwe Hoff van den Doorluchten Prince van Orange te 's-Gravenhage”, zooals die in 1604 door Hondius zijn gegraveerd. Deze „Hoff” had den vorm van een parallelogram en was ommuurd. Bijna de geheele beschikbare ruimte werd ingenomen door twee cirkelvormige galerijen, gescheiden door een andere, die loodrecht op de lange zijde van den hof stond en in het midden een grooten vierkanten koepel had,

die de twee cirkelvormige galerijen verbond. Aan elk der beide uiteinden dezer rechte galerij waren twee ronde koepels, die tegen de galerij aanstonden. In de vier hoeken van den hof stonden in de ruimte, die het beloop der ronde galerijen overliet, nog vierkante koepels, die evenals de vijf genoemde koepels en de galerijen van latwerk gemaakt waren, dat geheel begroeid was, met openingen of regel-

58. „De Lauwerhof” te Middelburg.

matige afstanden. De koepels hadden allen spitse daken. Op het terrein binnen de cirkelvormige galerijen waren parterres met figuurwerk van buxus; in het midden stonden fonteinen.

Schijnbaar eenvoudiger waren de galerijen in den tuin van het Huis te Zeist. Deze bestonden uit een loofdak, dat op eenvoudige palen rustte. Maar welk een moeite moet het gekost hebben om dat snoeiwerk zoo strak te krijgen en in stand te houden (Afb. 59).

Op het einde der 17de eeuw, toen de tuinen al in den stijl

van Le Nôtre werden aangelegd, werden de werken steeds kostbaarder. Nu bouwde men galerijen van natuursteen, al of niet met beeldhouwwerk versierd. Zoo bijv. die, welke voorkomen op de gereproduceerde teekening van J. van Call (Afb. 97).

In het algemeen verminderde op het einde der 17de en gedurende de 18de eeuw de liefhebberij om galerijen in de tuinen te maken. Nu het kostbaar bouwwerk ging worden, was dit waarschijnlijk velen te machtig; trouwens, de loofgalerijen waren ook al veel kostbaarder geworden door het samengestelde latwerk en de noodzakelijkheid om dit keurig in de verf te houden.

De galerijen hebben ontegenzeggelijk behoord tot de fraaiste en beste versieringen van de oude tuinen.

Berceaux zijn feitelijk niets anders dan begroeide galerijen; alleen noemen wij gewoonlijk berceaux in het park, wat we in den tuin galerijen heeten. Men verstond er onder meer natuurlijke, begroeide galerijen, waarbij de boomen zelf meer de zijden afsluiten en waarbij geen latwerk voorkwam.

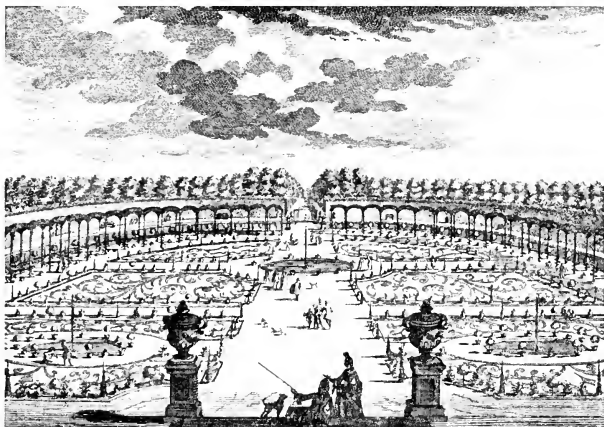
In de 16de eeuw en ook nog in de 17de bestonden zulke berceaux gewoonlijk uit boomen, die ongeveer 1 Meter van elkander waren geplant; de gesnoeide stammen vormden als het ware pilaren en tusschen deze stond aan beide zijden een lage haag van ongeveer 1 Meter hoogte; meestal was deze van linden, iepen of haagbeuk. Bij den aanleg werden de boomtakken dan geleid op een raamwerk van hout, dat later weggenomen werd.

Ook had men berceaux waarbij de stammen tot onderaan toe begroeid waren; dikwijls waren het eiken; altijd vormden de boomtakken een dicht loofdak.

Eigenlijk waren de berceaux dus niets anders dan loofgalerijen, loofgangen. Maar in het gewone spraakgebruik maakte men bij ons toch onderscheid.

In Engeland kwamen de galerijen eerst in de 17de eeuw. De eerste bekende aanwijzingen en afbeeldingen komen daar voor in Mountaine's „The Gardener's Labyrinth", van 1577.

Lady Amherst zegt dat er geene aanwijzingen zijn dat er voor dien tijd berceaux bestonden en dat de beste afbeeldingen voorkomen in den „Hortus Floridus” van Crispijn de Passe, welk boek in 1615 uit het Hollandsch vertaald werd. „And it is also much to be regretted that few if any examples are to be found in English illuminated books, although plenty of pictures occur in foreign MSS. of this period, especially French and Flemish.”

59. De generale tuin van het Huis te Zeist.

De maten van dergelijke galerijen en berceaux vond ik in geen enkel Hollandsch werk opgegeven, doch zij zijn gemakkelijk uit de verhoudingen op te maken. London en Wise geven in „The retired Gard'ner” deze als volgt op: voor de breedte 8 à 10 feet, d. i. 2.40 à 3 M. De hoogte was dan 12 à 15 feet = 3.60 à 4.50 M. Daar deze schrijvers den Hollandschen stijl waren toegedaan en juist de galerijen in de 17de eeuw hier algemeen waren, terwijl zij in Engeland eerst kort geleden waren ingevoerd, kan men aannemen dat dit ook de bij ons gebruikelijke maten zijn geweest.

C. Labyrinthen en doolhoven

In het mythologische verhaal van het door Daedalus voor den Minotaurus gemaakte Labyrinth van Creta, waar men niet meer uit kon komen als men er eenmaal in was, zal wel de oorsprong van de middeleeuwsche labyrinthen gezocht moeten worden. De voorstelling van dit onontwarbaar samenstel van gangen, waarbij men het einddoel, de bevrijding, steeds voor ooggen had, doch dit slechts na de grootste inspanning kon bereiken, leende zich bijzonder goed tot eene vergelijking met het menschelijk leven. Zoo maakte men labyrinthen om te dienen tot een zwaren gang van boete voor de geloovigen. Symbolisch dacht men zich, aan het einde van zulk een labyrinth, de poort van het Hemelsche Jerusalem, zoo moeilijk te bereiken, doch die men bij goed volbrachten gang door het leven mocht verwachten te zullen vinden.

Ten tijde der kruistochten maakte men zulke labyrinthen van tegels in de katedralen vóór het koor; de eerste teekeningen hiervoor werden waarschijnlijk uit het Oosten door de kruisvaarders medegebracht. Men noemde ze Jerusalemwegen en ze stonden in hooge vereering. Viollet le Duc beweert dat er vóór de 12de eeuw in Frankrijk geen voorkomen. Toen verstond men er al niet meer een dwaalweg onder, maar een moeilijke weg, dien men naar willekeur kon verlengen, naar mate van de boetedoening die men zich wilde opleggen of zich zag opgelegd.

De geloovigen volgden dien weg op hunne knieën, en deden aldus als het ware ook pelgrimstochten, terwijl hunne verwanten streden in het Heilige Land.

Zij die in een oogenblik van gevaar de gelofte hadden afgelegd om een pelgrimstocht te doen naar Jerusalem, doch, als het gevaar geweken was, wel wat tegen de vervulling opzagen, deden het dan maar op deze minder periculouse wijze in de kerk.

Ook heeft men de veronderstelling gemaakt, dat deze labyrinthen werden gemaakt als symbool van den weg dien Jezus

moest afleggen om van Jerusalem naar den Calvarieënberg te gaan.

Op het pleintje vóór de St. Jacobskerk in de Parkstraat te 's-Gravenhage heeft men in mozaiekwerk zulk een labyrinth nagebootst. Deze nieuwe toepassing buiten de kerk heeft haar teruggebracht tot eenvoudig versieringsmotief voor bestrating.

De beteekenis die de labyrinthen in de katedralen hadden, namelijk die van een moeitevollen, zwaren weg, dien men naar believen kon verlengen of verkorten, sloot de gedachte aan een dwaalweg uit. Integendeel deze weg moest juist altijd onfeilbaar tot het doel leiden en symboliseerde het Geloof dat den mensch tot de Zaligheid zou brengen. Het is zeer begrijpelijk dat men er niet de mythologische beteekenis aan gegeven had.

Er bestaat geen zekerheid omtrent het tijdstip waarop de labyrinthen het eerst in de tuinen werden aangelegd. Waarschijnlijk zal dit het eerst hebben plaats gevonden in de groote kloostertuinen, met dezelfde bedoeling waarmee dit in de katedralen geschiedde.

Later verviel het godsdienstig gebruik van de labyrinthen en behield men de bestaande of legde nieuwe aan alleen als versiering in de tuinen. Ten tijde der Hervorming was men de oorspronkelijke kerkelijke beteekenis vergeten en in de 16de eeuw maakten de labyrinthen geregeld deel uit van den aanleg van groote tuinen, zoowel hier als in Frankrijk.

Oorspronkelijk werden zij gemaakt van lage hagen, zoodat men een overzicht had van het geheele labyrinth en het einddoel voor oogen had. Op eene prent van H. Cock uit het midden der 16de eeuw, beeldt de graveur het Labyrinth van Creta af zooals hij de toen bestaande labyrinthen zag, met lage hagen. Wanneer Daedalus zijn Labyrinth werkelijk aldus had gemaakt, dan had hij zich geen vleugels behoeven te maken om er uit te ontluchten, toen hij en zijn zoon Icarus er later zelf in opgesloten waren. Het Labyrinth van Creta was echter geen tuin, geen hof, doch een gebouw.

Op alle teekeningen en prenten uit de 16de eeuw worden

de labyrinthen afgebeeld als een samenstel van wegen, op verschillende wijzen leidende naar het middelpunt, het einddoel, waarbij echter van dolen geen sprake is. J. Vredeman de Vries gaf ons verschillende modellen, in den regel gevormd door lage hagen, doch ook door bloembedden (Afb. 60).

Toen over het algemeen in de 17de eeuw de hagen hooger werden, belemmerden deze van zelf het uitzicht en kon men zich in het vinden van den juisten weg vergissen. Men begon er nu vermaak in te scheppen om het zoeken van het einddoel te bemoeilijken. Toch bleven de hagen van deze doolhoven over het algemeen vrij laag, o.a. die van den beroemden doolhof, door Jacob Cats (gest. 1660) op Zorgvliet bij den Haag aangelegd (Afb. 94). Maar toch kon men niet meer over het terrein heen zien en moest men op goed geluk rond loopen.

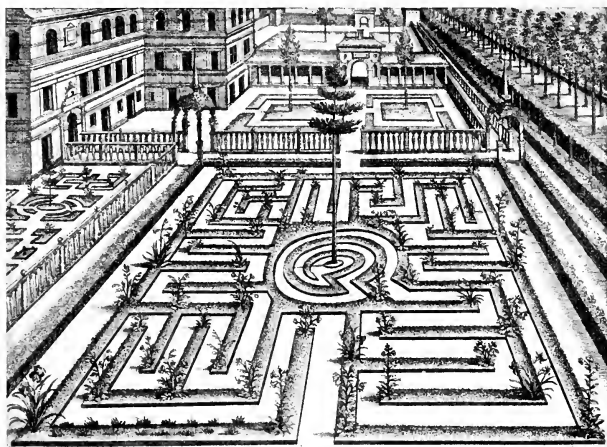
Hoezeer eerst de labyrinthen en later de doolhoven in den smaak vielen blijkt voldoende uit de vele afbeeldingen die van beide ons zijn bewaard gebleven. Zoo komen vele modellen voor in „De Nederlandse Hovenier, van J. v. d. Groen 1721”.

Met de 18de eeuw worden de hagen hoog, ook die om de doolhoven.

Er werd nu vooral naar gestreefd ze zóó ingewikkeld te maken, dat men er moeilijk den weg in kon vinden; de paden kruisten zich op allerlei manieren en door alle soorten van middeltjes werd het bereiken van het einddoel bemoeilijkt en werden de wandelaars op een dwaalspoor gebracht. Het zogenoemde Labyrinth van Versailles, door Le Nôtre aangelegd, was een doolhof met zeer hooge hagen; op elk kruispunt stond een of ander fraai ornament, fontein, beeldengroep of marmere vaas. Trouwens het plaats en van beeldwerk in de doolhoven was volstrekt geen oorspronkelijke gedachte van Le Nôtre; reeds in de 16de eeuw kwam dat herhaaldelijk in de labyrinthen voor.

Deze doolhoven waren uiteraard te omvangrijk om plaatsing te kunnen vinden in de tuinen. Wel was dit het geval geweest met de labyrinthen, die men op elke grootte kon maken en waarbij de lage hagen veel minder plaats innamen dan

de hooge en daardoor zwaardere van de doolhoven. In de 18de eeuw vormen deze heele wandelingen in de parken. De labyrinthen, die een vrij uitzicht lieten, hadden een sieraad der tuinen uitgemaakt; later toen de hooge hagen alle uitzicht benamen en de doolhoven niet altijd als die te Versailles met allerlei kunstwerken konden versierd worden, droegen zij ook niet meer bij tot verfraaiing der parken.

60. Tuin met labyrinth door J. Vredeman de Vries.

In de doolhoven in den smaak van Le Nôtre waren de hooge en breede hagen ook wel alleen van onderen geschoren, terwijl men de boomen van boven ongeschoren liet; hiervoor werden dan dikwijls conifeeren gebruikt. Bij deze behandeling waren zeer breede wegen een vereischte, teneinde licht en zon in de paden te krijgen, zonder welke de hagen niet van onderen gesloten zouden blijven. Deze concessie aan de Natuur heeft echter noch de hagen, noch de doolhoven kunnen redden van den ondergang. De landschapsstijl schrapte beide meedoogenloos van de lijst: *la mort sans phrases!*

D. Hagen

De hagen behooren tot de oudste afsluitingen of versieringen van de tuinen. De Romeinen, met hunne voorliefde voor geschoren boomen, hadden ook hunne hagen.

In de middeleeuwen spelen zij een voorname rol; met de wallen en grachten en tunen (vlechtwerken) behooren zij tot de eerste en voornaamste verdedigingswerken der burchten. Men zorgde er voor dat zij zwaar en goed inééngegroeid waren en bezigde bij voorkeur doornstruiken en dergelijke. Bovendien waren zij dan soms nog met houtwerk versterkt.

Er moet onderscheid gemaakt worden tusschen de hagen die dienden tot bescherming van een terrein en die welke tot versiering langs de paden of terreingedeelten waren aangelegd. Als in de middeleeuwen een haag tot verdediging moest dienen, dan maakte men haar breed en zwaar, zoodat zij krachtig ineengegroeid was. De hoogte was meestal niet hooger dan borsthoogte, om den boogschutter in staat te stellen er overheen aan te leggen. Dat zulke hagen inderdaad goede verdedigingswerken waren, blijkt uit de regels in „die Rose” waar gesproken wordt van een sterken muur die als eene haag in den boomgaard stond:

„Hoge was die muer ende ront
Ende vast besloten, ende stont
om een vergier alse ene hage”. (Rose 453—455)

De hagen die tot versiering van den tuin moesten dienen of dezen in gedeelten moesten verdeelen, waren altijd laag. Zoo konden zij mooier worden en beletten niet het uitzicht. Dit laatste toch was minder gewenscht omdat de tuinen toen nog veelal omsloten waren met hooge muren en bovendien al niet groot waren; daarom was het een eerste eisch om het uitzicht over den geheelen tuin onbelemmerd te behouden.

Als versiering stonden de hagen in hoog aanzien. Rozenhagen ziet men meermalen op miniaturen afgebeeld; zij vielen ten allen tijde, doch vooral in de middeleeuwen, zeer in den smaak (Afb. 61).

Zeer oud was ook de gewoonte om hagen te maken van door elkander geleide takken. Ook werden de takken wel geleid langs paaltjes die onderling niet verbonden waren; echter zóó dat zij, telkens van den paal afgebogen en weer terugkeerend, er als het ware in S vorm omheen groeiden. De planten raakten elkander en vormden aldus een soort afsluiting. Zoo ziet men ze op eene schilderij van Martin Schöngauer: „de Heilige Maagd en het Kind Jezus”. Ook werden wel palen schuin over elkander gekruist en daartegen klimplanten geleid.

Verder waren er nog hagen waarbij de planten tegen latwerk geleid waren, dus een soort espaliers (Afb. 62). Het houtwerk was dan geverfd. Erasmus (1467—1536) laat een zijner personages in zijne „Colloquia” zeggen dat het houtwerk van die hagen groen geverfd was, maar dat anderen verkozen het met rood af te wisselen.

Behalve de rozen kwamen in de middeleeuwen ook andere bloemstruiken voor hagen in aanmerking. Zoo werden de hagen aangelegd van lage vruchtplanten als hazelaars, frambozen, bessen.

In de 16de eeuw sloot men de terreinen wel af met hagen die zoo hoog waren dat men er niet over heen kon zien. Dit geschiedde, wanneer men een tuingedeelte bepaald zoodanig wilde afscheiden van een ander, dat het uitzicht van het eene gedeelte in het andere niet meer mogelijk was. Vredeman de Vries geeft ons daarvan voorbeelden. Zij kwamen echter toen nog niet veel voor; de oude muren die vroeger de terreinen omsloten, bestonden nog meerendeels. Maar waar deze ter verruiming derterreinen gevallen waren, moest men wel hoogere hagen tot afsluiting maken. Toch werden zij in dien tijd nooit hoger gemaakt dan voor het doel noodig was.

Voor de hagen nam men vooral

61 Rozenhaag 15e eeuw.

groene planten als iep, linde, beuk, haagbeuk, hulst, doorns. Een vasten regel bestond niet. Later werd dit anders en geven oude schrijvers ons duidelijke aanwijzingen over de vereischen van een behoorlijke haag. Zoo werd het als een fout beschouwd, als zij uit meerdere soorten planten bestond en meer dan eene kleur had. Een haag moest zoo gelijkvormig en strak mogelijk zijn; de kanten mooi glad, vlak van boven en gelijk van kleur.

De hoven werden door hagen omgeven, wanneer zij niet ommuurd waren, tot breking van den wind. Ook de verschillende afdeelingen der hoven werden van elkander gescheiden door hagen; zoo de warmoes- en kruithof, wanneer die zich op éézelfde terrein bevonden. Deze afscheidingshagen in de hoven werden veeltijds gemaakt van struiken, die nog wat vruchten konden geven. In het boek: „Lantwinninghe ende Hoeve” van 1582, in 1554 echter reeds te Antwerpen in het Latijn uitgegeven, vonden wij eenige aanwijzingen welke planten men toen daarvoor gebruikte. Zoo worden opgenoemd: „haselaers, stekelbesien, aelbesien, plauen, framboosen, eglen-tiers, braembesien, suyghelmammekens, wissen, vlier ghemengt hier en daer met haghedoorne, wilde appelboomen ende paradijsappels, cornoelieboomen, mispelen ende ceelcruydt”.

Voor hagen, die den tuin rondom moeten afsluiten, worden aangeraden: „gelsemijn, roosmarijn, palmen, geneverhout, cypres, savelboom, cederhout, rooselaers”.

Gedurende de geheele Renaissance bleven de hagen in den regel laag en werden er nog veel daarvoor geschikte bloemstruiken voor gebruikt. Gedurende dit tijdperk waren als afscheiding van tuingedeelten en parterres, balustrades echter meer gewild dan hagen; het verdeelen van den geheelen tuin of een groot gedeelte er van in parterres en deze alle te omgeven door hagen, was een zuivere uiting der Italiaansche Renaissance en werd hier niet nagevolgd; in de parterres deed men dit wel met de verschillende vakken boomen, die dan door lage hagen omzet werden.

Bij het algemeen gebruik van hagen ligt het voor de hand,

dat men trachtte afwisseling in de vormen te brengen. Op eene prent van P. J. Furnius A° 1570, gegraveerd naar Joh. Stradanus, komen zware hagen voor, die aan beide zijden omsloten zijn met latwerk. Op regelmatige afstanden heeft men de planten boven de haag uit laten groeien en tot ballen gesnoeid (Afb. 63). Op dezelfde wijze maakte men er allerlei wiskunstige figuren of dieren op; ook werd de haag wel van boven uitgeschulpt, waarbij dan uit de afgeplatte toppunten de boomen omhoog groeiden. Op eene prent van H. Hondius, naar J. Wildens, voorstellende „Aprilis”, de maand April, komt eene haag voor, gevormd door jonge boompjes, wier stammen door-eengestengeld zijn (Afb. 36).

In de 17de en 18de eeuw werden ook hagen gemaakt door rijen platgeleide boomen op eenigen afstand van den grond vlak af te snoeien. Hiervoor nam men meest linden; de stammen werden zorgvuldig alle op ééne hoogte vrij van takken gehouden, zoodat het scheen of een hooge haag een eind boven den grond op palen stond.

Gedurende de 17de eeuw verminderde het gebruik van hagen eenigszins. Bij de uitbreiding der tuinen, door hunne gedeeltelijke samensmelting met de parken en door de uitbreiding daarvan kwamen de hagen minder tot hun recht. Doch als omsluiting van kleinere terreinen bleven zij in trek.

Intusschen wilde men ze steeds hooger hebben. Op eene tekening van P. Blicck van 1669 in het Rijks-Prentenkabinet, voorstellende „Perspective van voren van 't Hof Steen-Hove geboudt door de Heeren Nicolaes en Johan Honigh” ziet men een park dat verdeeld is in regelmatige vakken, waarin de boomen besloten zijn tusschen hooge hagen, die op hunne beurt de lanen begrenzen (Afb. 93).

Op het einde der 17de eeuw moesten de hagen zelfs zeer hoog

62. Rozenhaag 15e eeuw.

zijn. De tijd van Le Nôtre was het tijdperk van de hooge hagen. Nu maakte men er allerlei ingewikkelde constructies van. De doolhoven werden, in plaats van zooals vroeger de labyrinthen van lage, nu van zeer hooge hagen gemaakt. Deze werden ook wel alleen van onderen geschoren, tot op vrij aanzienlijke hoogte, terwijl men het bovengedeelte ongeschorren, vrij liet groeien. Tempels, gebouwen, galerijen, ruïnes, alles maakte men van hagen.

De tuinen in den stijl van Le Nôtre, zooals die in de 18de eeuw in de Nederlanden aangelegd werden, waren in den regel afgezet door hooge hagen, die de afscheiding vormden van den tuin. Deze hagen waren op verschillende wijzen geplaatst; strak langs de tuinzijden, in gebogen vorm of „en coulisse”, zooals zij o. a. voorkomen op eene teekening in kleuren van D. A. Clemens (Afb. 64).

Om een goede haag te verkrijgen is het in het algemeen een eerste vereischte om er goeden grond voor te hebben. Maar de Hollanders hadden hunne mooie hagen letterlijk op iederen grond. Dan is het vormen van eene haag en haar onderhoud een tijdroovende zaak die veel geduld en overleg vereischt wanneer men haar in allerlei buigingen wil leiden en haar bij het opgroeien den eens gegeven vorm wil doen behouden. Men heeft er dan ook al bij den aanleg rekening mee te houden hoe zij later worden moet. In ons land nu vond men overal mooie en kunstige hagen en uit de plaatwerken uit de 18de eeuw blijkt duidelijk hoezeer men deze kunst hier meester was.

Ook om hunne hagen waren de Nederlandsche tuinen in het buitenland bekend. Horace Walpole deelt ons mede dat zelfs geheele hagen naar Engeland werden uitgevoerd. Zoo schrijft hij dat nog in 1763 op Drayton House in Northants een geschoren haag was „just as Sir John Germain brought it from Holland.”

Bij het opkomen van den landschapsstijl verdwenen de hagen. Met de vormboomen waren zij wel wat den „landscapists” de meeste ergernis had gegeven. Van de hooge hagen uit onze Le Nôtre periode zijn er dan ook maar enkele als bij

ongeluk overgebleven. Over de ingewikkelde en kolossale hagen die veel zorg vereischten en kostbaar waren in het onderhoud, werd het doodvonnis geveld toen men meer ging gevoelen voor den nieuwen Engelschen stijl; werd de tuin dan niet in den landschapsstijl veranderd dan liet men de uit de mode geraakte hagen maar doorgroeien of hakte ze om.

Met de kleinere hagen, de hagen om de oude Hollandsche tuintjes, die zich niet door de nieuwe mode van den Le Nôtre

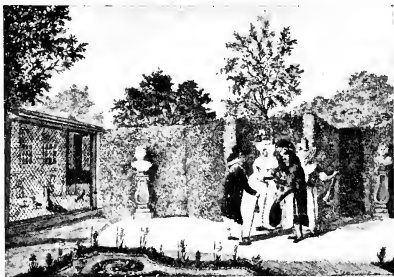

63. Tuin 16e eeuw.

stijl hadden laten verdringen, was het iets anders. Zij weken slechts noode voor den landschapsstijl; daarvoor waren de Nederlanders te veel aan hunne oude traditiën gehecht. Dit ging goed voor de tuinen der aanzienlijken die met de mode wel konden en soms wel moesten meegaan; op het platteland en bij de kleine burgers begreep men niets van den landschapsstijl. Bovendien, die hagen waren vrijwel onontbeerlijk; zij vormden de afscheiding van hunne erven en waren daar veelal gemeenschappelijk eigendom. Ook waren het dikwijls werkstukken waarop de kinderen, die er hunne ouders jaar in

jaar uit aan bezig hadden gezien en die hun trots hadden uitgemaakt, zwak hadden. Eerst langzamerhand veranderde dit; als de bezitting in vreemde handen overging, hadden de nieuwe eigenaren geen reden om het oude te sparen en veranderden den tuin naar de nieuwe mode; maar meer dan eene eeuw later vond men nog tuintjes die met piëteit in hun ouden vorm waren behouden.

Aan de hagen hebben wij het boven alles te danken, dat wij ons nog hier en daar een begrip kunnen vormen van den oud-Hollandschen tuin. Want in sommige afgelegen plaatsen, waar de toestanden eeuwen lang vrijwel gelijk bleven; waar elk opkomend geslacht den tuin bleef verzorgen en onderhouden, zooals ook de ouders dat steeds gedaan hadden; bij oude pastorieën en op kerkhoven, daar vindt men nog oude tuintjes. En hunne voornaamste versiering, tevens afsluiting, zijn dan de hagen; zij geven den vorm aan den tuin. Het planten, verzorgen, snoeien, vereischt eenige handigheid en kennis en men is er trots op, een mooie, bekende haag te hebben. De grootere en zware hagen om de tuintjes en de kleine haagjes van randpalm langs de paden en om de perken, zijn het geweest die de oude tuintjes hebben doen voortleven. Een enkele keurig gevormde hulst of taxus hier en daar; losse bloemplanten in de perkjes, een paar geschoren linden vóór het huis; dat alles herinnert en verduidelijkt ons hoe het drie eeuwen geleden moet geweest zijn in de tuinen der eenvoudigen (Afb. 41). En dankbaar dat wij ten minste dat nog hebben, betreuren wij maar niet te veel den ondergang van de kostbare tuinen en parken der rijken.

64. Hollandsche Le Nôtre-tuin.

Alles is vergankelijk en de trotsche boom heeft meer van de stormen te lijden dan het zwakke riet. Toch kunnen we de verzuchting niet terughouden: ware er maar één van die rijke 17de eeuwse tuinen, maar één zoo'n 18de eeuwse aanleg ongeschonden bewaard gebleven!

E. Vormboomen

De liefhebberij voor het snoeien van boomen en struiken zat den Nederlanders in het bloed. Reeds in de middeleeuwen vinden wij daarvan de bewijzen. Toch was het idee niet in de Nederlanden ontstaan; reeds bij de Romeinen was het vrij algemeen. Deze noemden het „opus topiarii” en den tuinman die met dit werk speciaal belast was „topiarius”. Volgens Martialis was de uitvinder een zekere Cneius Martius, een aanzienlijk man uit den ridderstand ten tijde van Augustus en een boezemvriend van Caesar, die ook door Plinius genoemd wordt. (Lib. XII cap. 2).

De topiarius was een persoon van beteekenis wegens de groote waarde die aan zulk ingewikkeld snoeiwerk werd gehecht.

Wel nergens is deze liefhebberij eerder en met meer toewijding nagevolgd dan in de Nederlanden. Wij vinden op de primitieve Hollandsche en Vlaamsche schilderijen en miniaturen daarvan telkens voorbeelden. En zij is blijven voortbestaan totdat ook bij ons de Engelsche landschapstijl doordrong. En zelfs toen was, in weerwil van de vrij wel totale omverwerping van al het vroegere, van al het formeele en symetrische, van alles wat men later onnatuurlijk noemde, de liefde voor de vormboompjes nog niet geheel uitgeroeid. Ten platten lande vond men ze altijd nog op afgelegen rustige plekjes als erfstukken van vroegere geslachten; ja nog heden treft men ze meermalen aan.

In de latere jaren is dat snoeiwerk weer wat in de mode gekomen, vooral in Amerika, dat gaarne Oud-Hollandsche zaken overneemt en dit, zeer terecht, als iets speciaal Hol-

landsch beschouwt. De vormboompjes doen niet alleen weer hunne intrede in de tuinen, maar worden opnieuw voor den handel gekweekt en vooral naar Amerika, doch verder ook naar vele landen van Europa uitgevoerd. Voor het kweken van deze boompjes is noodig dat de samenstelling van den grond het vormen van eene goede kluit toelaat, zoodat de planten die bij de verzending houden. Vooral Aalsmeer is bekend voor de kweekerij van die boompjes.

In de middeleeuwen had men het ver in deze kunst gebracht. Toen schijnt men zich echter voornamelijk toegelegd te hebben op het vormen van kleine boompjes en planten; maar men leidde en snoeide deze dan ook zoo kunstig dat zij als pronkstukken in mooie vazen op den rug der rustbank, op den muur, of op andere in het oog vallende plaatsen gezet werden (Afb. 16).

In het algemeen kan men zeggen dat vormboomen in de middeleeuwen en ook nog tot in de 16de eeuw in de Nederlanden vooral gebruikt werden als op zich zelf staande versieringsstukken. Zij vormden als het ware losse ornamenten in den tuin en werden op eene lijn gesteld met de zeldzame planten. Het volplanten van vakken of rijen, het op groote schaal toepassen viel in de middeleeuwen niet in den smaak. Wel had men al gesnoeide hagen, maar de uitvinding om uit die haag allerlei dieren en ornamenten te doen opgroeien is uit de 16de eeuw en dit komt maar een enkele maal voor.

Vele middeleeuwsche vormen zijn steeds nagevolgd geworden. Een die men het meest in die vroege tijden aantreft is wel de vorm waarbij door op regelmatige afstanden gemaakte insnijdingen in de loofmassa, vlakken ontstaan uit wier midden dan de stam omhoog rijst. De vlakken worden dan natuurlijk steeds kleiner, dus wat wij étages zouden noemen. De top was dan gevormd tot eenig ornament, een vogel of iets dergelijks (Afb. 65). Ook vielen zeer in den smaak de vormen waarbij door het buigen van den jongen stam al dadelijk iets vreemds verkregen werd, dat men door het snoeien vervolmaakte.

De planten, die men hiervoor bezigde, waren in de eerste

plaats de buxus en de taxus, doch naar de nog bestaande schilderijen en teekeningen te oordeelen, werden ook andere daarvoor geschikte planten genomen. Blijkbaar stelde men er prijs op iets nieuws of zeldzaams te bedenken. Ook vruchtboomen kwamen er zeer voor in aanmerking, want het mag als zeker aangenomen worden, dat men reeds in de middeleeuwen ontdekt had, welke goede uitwerking het snoeien meestal had

65. „De lente”.

op de vruchtdraging. En daar de kunst van het enten der boomen ook bekend was, lag het voor de hand om de vruchtboomen, die er beter vruchtdragend door werden, zóó te snoeien en te kweeken, dat zij een sieraad werden van den tuin en tevens veel vruchten gaven. Hiervan zijn dan vele voorbeelden. Zoo maakte men ook gaarne hagen of afscheidingen van vruchtboomen, die door regelmatige buiging van de jonge stammen, allen een gelijken, vreemden vorm hadden verkregen.

Gedurende de 16de en 17de eeuw bleef het gebruik van vorm-

boomen gestadig toenemen, zonder dat van overlading sprake was. Vóór het einde der 18de of het begin der 19de eeuw is dit dan ook niet bij ons het geval geweest; integendeel, zij zijn hier altijd toegepast als motieven van versiering, als aanvulling van de perken; op de vele oude prenten komt dit telkens duidelijk uit. En zelfs in de 18de eeuw was dit nog het geval, hoewel het aantal zeer toegenomen was. Op eene gravure door P. v. d. Heyde (à Merica), naar Brueghel, 1570, voorstellende een tuin bij een kasteel, ziet men verscheidene vormboomen, zoowel in den vollen grond als in kuipen (Afb. 65).

Ook in Frankrijk blijkt het vormen en snoeien van boompjes in de middeleeuwen te zijn toegepast; tot een algemeene toepassing kwam men daar eerst veel later dan bij ons; ten minste uit de 17de eeuw wordt in den „Jardinier solitaire” gezegd, dat het gebruik van buxus voorheen onbekend was.

Ook in Engeland ontstond deze liefhebberij eerst veel later dan hier. Volgens eene mededeeling in het „Archaeological Journal”, vol. V, werd de kunst om boompjes in allerlei vormen te snoeien, eerst in het begin der 16de eeuw in Engeland beoefend. John Leland in zijn „Itinerary”, 1540, zegt van Wreschall Castle: „In the orchardes were mountes opere topiarii”. In de Nederlanden daarentegen komen zij, blijkens schilderijen en miniaturen reeds in de 15de eeuw in gewoon gebruik herhaaldelijk voor.

In Engeland werd het ten tijde van Hendrik VIII beschouwd als iets specifiek Hollandsch, dat met de kennis van den tuinbouw in de 16de eeuw uit de Nederlanden in Engeland kwam.

Tijdens de regeering van Koning Willem III schijnt alles wat Hollandsch was, in Engeland sterk in trek geweest te zijn. De Koning stelde veel belang in tuinarchitectuur; dit werd dus algemeen nagevolgd. Dat men hierbij de bekende liefhebberij der Nederlanders voor vormboompjes niet over het hoofd zag, ligt voor de hand. R. Blomfield zegt, dat dit in Engeland tot overdrijving kwam: „that the habit of clipping yew and box trees was carried to an excess. The Dutch were fond of queer little trifles, and used to cut their trees into every conceivable

shape". Maar de Hollanders plaatsten deze slechts, waar er eene goede plaats voor was; ze verloren nooit het beginsel van symetrie uit het oog.

Hoewel men op prenten uit de 17de eeuw Nederlandsche tuinen afgebeeld vindt waar veel vormboomen in voorkomen, ziet men toch nooit dat deze als het ware doelloos, zonder symetrisch verband, er in geplant zijn. Ook in de 18de eeuw bleef dit zoo. Uit eene teekening van Daniël Marot van omstreeks 1700 (Afb. 45) blijkt o. a. duidelijk het streven

66. Parterres van het Huis ten Bosch.

om vormboomen als motieven van versiering alleen daar te plaatsen, waar zij mooi uitkwamen.

Ditzelfde streven ziet men ook op eene teekening van lateren tijd, door J. van Call, voorstellende Clingendaal bij 's-Gravenhage. Hier staan vormboomen van allerlei soort, alle regelmatig en zonder overlading geplaatst (Afb. 47). Op eene prent die een parterre weergeeft met vorm- en oranjeboomen, waarschijnlijk in de tuinen bij het Huis ten Bosch (Afb. 66) komen ze in nog veel grooter aantal voor; maar ook hier staan ze volmaakt regelmatig, in verband met de symetrische indeeling van den tuin.

Op het laatst der 18de en in het begin der 19de eeuw geraakte men hier echter van den rechten weg af en kwam tot overdrijving. Dit was geheel in tegenstelling met andere landen en eischt eenige verklaring. Want de symetrische tuinen waren toen overal al geheel uit de mode; de landschapsstijl had ze verdrongen. De kleine burgers die nog oude regelmatige tuintjes hadden met mooie vormboomen, wilden ook wel met de nieuwe mode mededoen, maar het moest natuurlijk niet te veel kosten; van het geheele omwerken van den tuin mocht geen sprake zijn. En de mooie, met zooveel zorg gekweekte vormboompjes weggooiden, dat nooit! Men meende dat deze toch wel op wat lossere wijze opnieuw geplant zouden kunnen worden, in meer natuurlijke schikking. Zoo kreeg men de dwaze tuintjes die vol stonden met allerlei gezochte snoeisels, zonder doel, zonder regelmatigheid en die men verheerlijkt vindt in enkele romans uit dien tijd.

Het zou niet noodig zijn geweest melding te maken van dit smakeloos gedoe, wanneer het niet een betreuenswaardig gevolg had gehad. Want doordat de liefhebberij voor gesnoeide boompjes hier nog bleef bestaan toen zij overal elders verdwenen was en het gebruik van vormboomen van ouds bekend was als echt Hollandsch, werd deze bekendheid natuurlijk nog sterker toen men die snoeiwerken nergens anders meer aantrof dan hier. En de vreemdelingen die ze in de Hollandsche tuintjes zagen, meenden echte overblijfselen van de oude beroemde Hollandsche tuinen vóór zich te hebben en . . . . waren zeer teleurgesteld. Zoo kregen, door deze burgerlijke liefhebberij en wansmaak uit het begin der 19de eeuw, velen den indruk dat de eertijds zoo beroemde Hollandsche tuinen eigenlijk niet veel bijzonders waren!

Het spreekt echter van zelf dat sommigen wel beter wisten; in Engeland heeft men altijd wel geweten wat de oude Hollandsche tuinen betekenden; de aanhalingen van Engelsche schrijvers in dit boek toonen dit zeker wel voldoende aan. In het geïllustreerde tijdschrift „The Sphere”, 1910, 42ste jaargang,

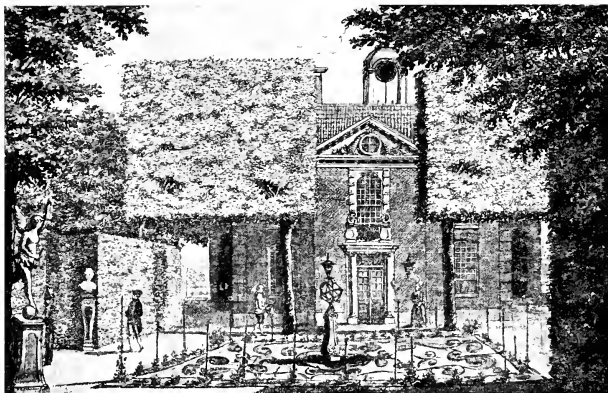
N°. 555, komen twee platen voor waarop is afgebeeld de onlangs gemaakte vergrooting van den „Dutch garden” in de Kensington Gardens, met vier vijvers. In het onderschrift wordt gezegd dat deze „Dutch garden” met zijn eigenaardigheden en ornamenten een nieuw treffend toevoegsel vormt bij de reeds bestaande mooie plekjes in Londen: „ . . . this old-world garden forms another striking addition to London’s beauty spots”.

In de tweede helft der 17de eeuw was men in Engeland reeds in dezelfde overdrijving vervallen, die men zooveel later hier beging. De liefhebberij voor geschoren boompjes was langzamerhand een manie geworden; men snoeide ze in allerlei phantastische vormen en plaatste ze in zóó groote menigte, dat er van den oorspronkelijken aanleg van den tuin nauwelijks meer iets te bespeuren viel.

De overdrijving voerde in de 18de eeuw tot reactie en uit deze reactie ontstond de landschapsstijl. Men verlangde naar wat anders en meende dit gevonden te hebben in een terugkeeren tot de Natuur. Zij die toch nog de vormboomen wilden behouden, gingen deze op onregelmatige wijze planten en men is daarmee in Engeland doorgegaan tot op dezen tijd. Uit de platen in „Country Life” en andere tijdschriften en boekwerken blijkt dit duidelijk genoeg.

Le Nôtre die als nieuw zooveel gaf dat hier al lang inheemsch was, nam ook van ons de manier over om vormboomen regelmatig en in groote hoeveelheden te planten.

Sommige vormen van gesnoeide boomen zijn hier altijd in zwang gebleven. Nog kan men in de provinciestedjes en in de meeste dorpen, zelfs in die, welke langzamerhand rijke villa-plaatsen geworden zijn, huisjes vinden waarvóór op nauwelijks eenige meters afstand eenige zware platgesnoeide lindeboomen staan, die natuurlijk veel licht benemen en niet veel meer doen dan de zon uit het huis houden (Afb. 67). Was er plaats en waren de boomen oud, dan liet men onder uit den stam de loten vrij uitkomen, wat bij lindeboomen in sterke mate plaats heeft en deze loten werden dan weer in

67. Stadstuin 18de eeuw.

bolvorm gesnoeid, zoodat het scheen of de boom midden in een bol stond. Ook werden zulke gesnoeide linden wel op rijen geplant; meestal als achtergrond van een terrein (Afb. 4).

Het lijkt onbegrijpelijk dat na het optreden van den landschapsstijl in zoo korten tijd vrijwel alle mooie oude tuinen konden verdwijnen, dat van al die kostbare 18de eeuwsche werken, van al die met zooveel zorg gekweekte boomen, zoo goed als niets overbleef. Wat de vormboomen betreft is dit verklaarbaar, wanneer men in aanmerking neemt, dat zonder voortdurend onderhoud deze boomen al heel spoedig hunnen vorm verliezen. In één enkel jaar tijds kan een zuiver gesnoeide plant vergroeien tot een onherkenbare struik. Toen het met de liefhebberij voor snoeiwerken gedaan was en men er de groote kosten van onderhoud niet meer aan kon of wilde besteden, deed de natuur weer spoedig genoeg haar werk.

Zij die den landschapsstijl wilden toepassen hadden niet veel moeite met de vormboomen; maar wat zij gemakkelijk konden verwerpen op eigen terrein was daarom nog niet

algemeen verworpen. In Engeland is de liefhebberij voor vormboomen nooit geheel verdwenen, evenmin als in de Nederlanden. Maar hier heeft hun standhouden hen geen roem bezorgd en onze oud-Hollandsche tuinen in discredit gebracht.

In de oogen van de bewonderaars van den landschapstijl waren de vormboomen een gruwel; zij gingen er dan ook verwoed tegen te keer. Pope parodieerde de in Engeland heerschende overdrijving bij dit snoeiwerk o. a. door de modellen die hij opgaf in „The Guardian”, waarvan o. m. deze: Adam en Eva in taxus, Adam wat beschadigd door den val van den boom van Kennis in den zwaren storm; Eva en de slang zeer bloeiend. Dan, de toren van Babel, nog niet gereed. St. George in palm, zijn arm ternauwernood lang genoeg, maar hij zal in staat zijn om met April den draak te steken; enz.

Op het platteland, in de oude stadjes en dorpen, bleven de oude vormboomen in eere en stoorde men er zich niet aan dat er een nieuwen stijl was gekomen waarbij zij niet meer behoorden. Daar kon men ze vinden en zijn ze nog wel, de groote taxusboomen en hulsten, de kleine palmboompjes, getuigende van jarenlange zorgvuldige verzorging. De taxus op plaat 68 afgebeeld is niet minder dan 2.65 M. hoog en de bol heeft een middellijn van 2.60 M.

En wat nu? Moeten

68. *Taxus baccata* te Nieuw-Loosdrecht.

wij nu het snoeien van boomen en planten veroordeelen of aanbevelen? Een zuiver geschoren haag acht ik mooi; mooi door de zuiverheid en strakheid der lijnen, mooi waar ze in sierlijke buiging de kromming volgt van het pad, mooi door de lichteffecten op de groene geschoren vlakken. Mooi vind ik ook een in zuiveren vorm gesnoeiden boom wanneer hij als sieraad goed geplaatst is in den tuin en voldoet aan de eischen van grootte en stijl die de tuin hem stelt. En is het vormen en snoeien van boomen eigenlijk onlogisch? Waarom vinden wij een boom met goed gevormden kroon mooi; waarom bewonderen wij een boomgaard met goed gevormde kroon-boomen; waarom leiboomen met prachtige vruchten? Omdat het menschelijk vernuft ontdekt heeft dat wij tot ons nut en gebruik de natuur kunnen helpen en leiden en verbeteren. En wanneer men zulk vervormen van vruchtboomen goedkeurt en wie zal dit niet doen, waar is dan de grens van het geoorloofde? Is het dan alleen maar mooi om van den boom zooveel mogelijk vruchten te plukken of wat meer geld te maken van den eveneens door kunstmiddelen goed gegroeiden stam?

Wil men van inmenging in de Natuur niets weten uit een oogpunt van natuurschoon, waarom plant men dan bijv. geen ongeënte appelboomen? Bestaat er een mooier boom dan de vrij gegroeide appelboom? Eenvoudig omdat men de kwaliteit van de appels op den voorgrond stelt. Doch dan is men toch inconsequent in hooge mate.

Wat de mensch voortbrengt behoeft niet minder mooi te zijn dan wat de natuur scheidt, waar hij trouwens zelf ook deel van uitmaakt; de kwestie voor den man van beschaving en smaak is slechts waar en hoe hij zijne producten plaatst. Wie zou eigenlijk een echten natuurtuin bewonderen die toch zoo gemakkelijk in enkele maanden te krijgen is op wat vruchtbaren grond? De proef is zeer gemakkelijk te nemen; men zende slechts den tuinman weg en late de natuur haar gang gaan. Zoodra men echter weer in gaat grijpen is het met de natuurlijkheid gedaan.

F. De palissaden en balustrades, hekwerken en bruggen.

69. Tuin 15de eeuw.

DE oudste afsluitingen van den tuin waren, behalve de grachten en muren, de tunen, de palissaden, de hagen en de hekwerken.

In hoofdstuk II is reeds iets over de „tunen” gezegd. Men verstond hieronder vlechtwerk van teenen of wilgen takken, die om sterke palen geslingerd waren en deze onderling verbonden.

Afb. 9 geeft eene omtuning, die geheel uit vlechtwerk om palen bestaat; op Afb. 11 daarentegen bestaat de omheining gedeeltelijk uit eene palissade, gedeeltelijk uit tunen.

Beide vormen waren eenvoudig en konden door den landman zelf gemaakt worden. Zoo bleven zij op het land dan ook lang in gebruik. Een aardig voorbeeld hebben wij in eene teekening van H. van Avercamp van 't jaar 1634, in het Rijks Prentenkabinet. Hierop is afgebeeld een oud kasteel, dat er vrij vervallen uitziet; een gedeelte van het er bij liggende terrein is omzet met „tunen” (Afb. 70).

Ook zien wij eene curieuse toepassing op eene houtsnede van Albrecht Altdorfer (1488—1538), „de onthoofding van Johannes den Dooper” (B. 52). Hier loopt, blijkbaar langs een pad, een lang vlechtwerk van teenen, dat als het ware samenverbonden en ineengevlochten korven vormt, waarin kleine boompjes staan.

Maar met de tuinen kan een kunstenaar niet veel eer inleggen; mooi waren zij nu eenmaal niet; met de Renaissance geraakten zij in de meer weelderig ingerichte tuinen dan ook in onbruik.

De palissaden bestonden uit dicht tegen elkander geplaatste palen, diep in den grond geplant en stevig onderling

bevestigd. Deze palen waren van boven min of meer aangepunt. Oorspronkelijk behoorden zij tot de verdedigingswerken en waren somtijds zóó zwaar, dat zij meer weerstand boden dan muren. Toen het Huis Eerde bij Ommen in 1380 belegerd werd door den Bisschop van Utrecht en de Heeren van Egmond, van Arkel en van Ysselsteyn, bood het hout nog meer weerstand dan de steen. Het beleg duurde vijf weken en toen de Bisschop na de overgave het kasteel liet slechten, bevond men: „dat houtwerc was so starc, dat mens met geenre conste ontsloepen mochte. Ende doe stac men den brant daer in, ende 't bernde een gantse maent lang”.

Toen de palissaden niet meer uitsluitend tot verdediging behoeften te dienen, doch alleen tot afsluiting, werden zij lager en lichter; men begon toen ook vlakke platen in plaats van palen te nemen; ook deze stonden nog zeer dicht bij elkander. Eerst later werd de tusschenruimte wat grooter. In dezen laatsten vorm zijn zij nog tot op onzen tijd hier en daar behouden gebleven, hoewel toch zeldzaam; over 't algemeen echter zijn ze vervangen door de zooveel goedkoopere hekwerken van gegoten ijzer en gevlochten draad.

Toen de palissaden lager werden en meer tot versiering dienden, werden het meer wat we balustrades noemen. Hierbij staan de palen veel verder van elkander af en zijn meestal bewerkt, hetzij door schaaf of draaibank. Zij zijn dan van boven verbonden door een zwaren regel.

Het onderscheid tusschen palissaden en balustrades bestaat nog hierin, dat bij de eerste de dwarsregels, die de palen tegenhielden, aan de binnenzijde werden gemaakt, omdat het overklimmen te gemakkelijk zou zijn, wanneer ze aan de buitenzijde werden aangebracht. Daar kwam nog bij, dat die dwarsregels ook niet mooi stonden en daarom onttrok men ze zooveel mogelijk aan het gezicht. Met de balustrades was het een ander geval. Hier lag de verbandregel boven op de palen en maakte dus een belangrijk, in 't oog vallend deel van het werk uit.

De balustrades werden dikwijls zeer fraai bewerkt. In de

werken van J. Vredeman de Vries komen vele voorbeelden voor. Zij werden onmisbaar aan de buitenzijden der terrassen, op de bruggen, op de balcon, enz. Hieruit volgt van zelf, dat zij hier te lande niet zoo veelvuldig aangetroffen werden als in Italië, Frankrijk en Engeland. Terrassen en balcon zijn hier nooit inheemsch geweest en fraaie bruggen waren zeldzaam.

Op eene Vlaamsche tapisserie in het Museum te Madrid, uit de 17de eeuw, komt eene balustrade voor van uitgezaagd paneelwerk. Maar meestal waren het eenvoudig gekruiste latten in allerlei combinaties.

Hekwerken tot afsluiting van terreinen komen in alle tijden voor. In de middeleeuwen had men lichte houten afsluitingen, om de deelen van een grooten tuin of boomgaard van elkander te scheiden. Deze bestonden meestal uit posten, door dwarsregels verbonden, waartusschen gekruiste latten of ijzerdraad. Het houtwerk was dan in lichte kleuren geschilderd en het lat- of draadwerk somtijds verguld. Dergelijk hekwerk ziet men herhaaldelijk afgebeeld in het Vlaamsche manuscript van den Roman van de Roos in het British Museum (Afb. 69) en in het Breviarium Grimani.

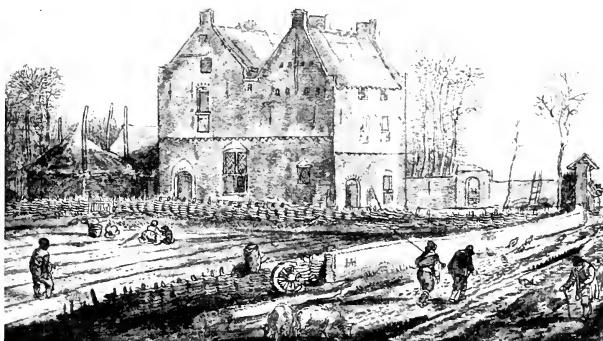
De kleuren van het schilderwerk waren dikwijls die van den eigenaar van den tuin; op schilderijen van Holbein ziet men zulk houtwerk op Hampton-Court in de kleuren der Tudor's geschilderd, en ook wel in enkel rood.

Het gewone hekwerk was of in ééne teekening doorlopend of samengesteld. Dit laatste was het geval wanneer er koeplijes, inhammen, enz. door gevormd werden. Soms waren ze begroeid met bloemplanten, die er langs geleid werden, of met vruchtenstruiken als frambozen, enz. Aldus begroeid kunnen zij als een tusschenvorm van hekwerk en hagen beschouwd worden. Zoowel in de middeleeuwen als in de 16de en 17de eeuw waren al die houten afsluitingen in trek en werden nog al eens op vrij gezochte wijze toegepast. In de middeleeuwen plaatste men trouwens reeds hekjes om boompjes of ronde parterres van bloemen of van gras met bloempjes bezet.

Werden zulke hekwerken als sieraad om groote perken gemaakt, dan bleven de toegangen tot de paden open zonder eenige afsluiting. Dienden zij echter tot bepaalde omsluiting van een tuin of tuingedeelte, dan bevond zich op de toegangsplaatsen een poortje of deur. De eenvoudigste vorm was dan wanneer een tusschen zwaardere stijlen opgesloten deel van het hekwerk op hengsels draaide. Een houten toegangspoortje met deur van stijlen uit de 15de eeuw is afgebeeld op plaat 30. Waar men een opengewerkt hek tusschen muren had was het meestal van ijzer, vooral na het midden der 17de eeuw. Daarvóór had men tusschen muren meest gesloten houten deuren. Op middeleeuwsche afbeeldingen komt ijzeren hekwerk voor afsluiting van tuinen en huizen enkele malen voor. De oudste mij bekende vermelding er van geeft H. Havard uit eene Rekening van 1350: „mettre esditz fosséz et asseoir grails (grilles) de fer”, en uit een „lettre de rémission de 1421” „Quant ce vint à passer le greil au guichet d'icelle ville . . . par la grant multitude de gens qui se hastaient repasser le dit grail . . . etc.”

De groote ijzeren afsluithekken waren al in de middel-eeuwen in de groote kerken en kathedralen in gebruik, waar zij dienst deden tot afsluiting van gedeelten der kerken.

De eerste die men in de tuinen gebruikte waren zoo kolossaal niet, niet grooter dan voor de behoefte noodig was. Oorspronkelijk waren zij eenvoudig en zwaar, doch al spoedig werden zij veel rijker bewerkt en reeds op het einde der 16de eeuw had men zeer fraaie en kunstig gesmeede hekken in den tuin. In het begin der 17de eeuw waren hier al groote en fraaie inrijhekken; Koning Willem III bracht deze in Engeland in de mode. Ook A. Forbes Sieveking in: „The praise of gardens” London 1899 vermeldt dat Koning Willem de eerste was die in Engeland de steenen muren verving door gesmeed ijzeren hekken, die men daar met den Franschen naam „claires-voies” betitelde, omdat zij het vrije uitzicht lieten op den weg. Zeker is het dat men hier veelvuldig ijzeren hekken [gebruikte, toen dit in de aangren-

70. Vervallen kasteel.

zende landen nog maar zeldzaam het geval was. C. Huyghens vertelt ons in zijn „Hofwijck” (1653) van het inrijhek voor het huis:

„Noch staen wij voor mijn Poort ('t is onbedacht gesproken,
Mijn Poorten most'er staen, of 't waer mijn woord gebroken)
Noch staen wij niet daer voor, ons' ooghen zijnder in;
T'zijn Heckens, Vreemdeling, en dat heeft oock sijn sin;
'T is open-deuren werck.”

En ook:

„'T en is niet door een' deur, 't is door twee open deuren:
Den ruymen ingangh thoont wat binnen sal gebeuren.”

(Hofwijck bladz. 42 en 43.)

Misschien hebben de Hollanders het gebruik van monumentale inrijhekken wel van de Spanjaarden overgenomen. Want in Spanje kwamen ze al vroeg voor en van deze zijn er nog over, die rijk en kunstvol bewerkt, de bewondering van den vreemdeling wekken. Zoo bijv. die in de Casa de Pilatos in Sevilla. Afbeeldingen van zoo oude monumen-

tale ingangen in bewerkt ijzer in andere landen heb ik niet kunnen vinden. Het is niet onwaarschijnlijk dat het gebruik van ijzeren hekken hier nagevolgd werd. Dat er van zulke toegangshekken uit de 16de eeuw en het begin der 17de eeuw niet veel overbleven, behoeft geen verwondering te wekken; opmerkelijker is het dat er van het einde der 17de eeuw en uit de 18de eeuw nog zooveel zijn. Menige boerderij prijkt nog met een inrijhek dat herinnert aan den tijd toen daar een fraaie buitenplaats lag.

In den lateren tijd zijn vele van de fraaiste hekken uit ons land naar Engeland overgebracht en prijken daar maar al te dikwijls als oude Engelsche werkstukken, terwijl zij toch van zuiver Hollandschen oorsprong zijn en dikwijls nog van vóór den tijd dateeren dat Koning Willem aan Engeland het mooie van de groote ijzeren inrij- en afsluithekken deed inzien.

In Frankrijk bereikte de kunst in deze materie een hoogen trap; de prachtigste hekken zijn daar op het einde der 17de en gedurende de 18de eeuw vervaardigd. Hierin heeft Frankrijk eene eerste plaats ingenomen. Hugues Brisville gaf in 1663 een belangrijk werk met modellen uit. Hij maakte de ontwerpen voor de beroemde hekken van het Kasteel Maison-sur-Seine, het meesterwerk van den architect François Mansart, waarover men heeft gebouwd van 1642 tot 1651. Deze hekken zijn nu in het Louvre-Museum. Jean en Daniel Marot maakten ontwerpen; Jean Lepautre gaf zijn „Livre de Serrurerie” uit en nog vele andere niet minder groote kunstenaars hebben op dit gebied uitgeblonken. Jean Bérain, die reeds vroeger platen voor het werk van Brisville had gegraveerd, heeft een invloed uitgeoefend die voor langen tijd zelfs overwegend is geweest in Duitschland en ook bij ons zich sterk heeft doen gelden. Maar vooral moet genoemd worden Jean Lamour; van hem zijn o. a. de prachtige hekken op de Place Royale (Place Stanislas) te Nancy. Hij gaf in 1767 uit zijn „Recueil des ouvrages de Serrurerie” en van hem zijn gelukkig nog vele kunstwerken bewaard gebleven.

In Engeland kwam eerst onder de regeering van Willem III de smeedkunst tot haren hoogsten bloei; de Koning was de eerste die de steenen muren verving door gesmeed ijzeren hekken, waarvan een mooi voorbeeld op Hampton Court, waar Jean Tyou van 1689—1700 arbeidde en aan wien meerdere prachtige hekken in Engeland te danken zijn.

Celia Fiennes verhaalt in haar dagboek: „Through England on a side-saddle in the Time of William and Mary”, dat dergelijke hekken gewoonlijk blauw en goud geschilderd waren. En zoo was het hier ook. Want Dr. Walter Harris maakt melding van hekken op het Loo die gedeeltelijk verguld, gedeeltelijk blauw waren. Ook vond ik op hekken uit de 17de eeuw, onder de verschillende verflagen, meermalen een licht groen-blauwe kleur, die ik eveneens op houten buitenwerk aantrof. Het is niet onwaarschijnlijk dat het oorspronkelijk blauw niet zoo heel zacht van kleur was en onder den invloed van de veranderingen die langzamerhand in olie en vernis plaats grepen en deze meer geel deden worden, het blauw meer groenachtig geworden is; doch stellig is het vroeger blauw geweest, waarschijnlijk cobalt.

De mededeeling van Celia Fiennes dat de hekken in Engeland gewoonlijk blauw en goud geschilderd waren, maakt het bovendien al waarschijnlijk dat dit bij ons ook het geval was; men zal in Engeland met de hekken tevens wel de bij ons gebruikelijke kleur hebben overgenomen.

In Duitschland werden ook prachtige hekken vervaardigd, zooals de terecht beroemde voor het paleis te Würzburg.

De hoofdtoegang tot de bij het kasteel liggende terreinen was oudtijds door eene poort op den binnenhof. Wegens het praktische nut heeft men dergelijke toegangspoorten lang behouden. Zij maakten dan ook geen deel uit van de tuinen, noch van den boomgaard, het park of bosch. Zij stonden op zich zelf bij den ingang van den voorhof; zoo hadden zij dan ook niet te lijden van de invloeden van mode of stijl die de veranderingen der terreinen met zich brachten.

Op den binnenhof stond de poort meestal aan een der

zijden, dus niet recht tegenover den ingang tot het kasteel zelf, hoewel dit ook voorkwam. In de middeleeuwen waren deze toegangspoorten versterkt en zwaar van bouw en sloten zij zich aan bij de wallen of muren van het voorplein. Werden zij in de 16de eeuw of later vernieuwd, dan was de constructie veel lichter; hare bestemming was nu niet meer om te verdedigen, doch om te beveiligen door eenvoudige afsluiting.

Toen in de 17de eeuw de groote ijzeren inrijhekken steeds meer gewild werden, vervingen deze langzamerhand de toegangspoorten; in Engeland vindt men zelfs zulke oude poortgebouwen waarbij de houten deuren door ijzeren hekken vervangen zijn.

Lag oudtijds het park achter of terzijde van het huis en altijd achter of terzijde van de tuinen, in de 18de eeuw, toen men zoovele geheel nieuwe werken maakte, veranderde dit. En met den landschapsstijl kwam het huis feitelijk in het park te liggen, toen men alles door elkander haspelde en er geen bepaalde plaats voor iedere afdeeling meer bestond. Toen kwam men door den toegang direct op de buitenplaats, volgde den oprijweg en kwam zoo aan het huis, dat dus feitelijk in het park lag. De toegang werd dan gevormd door een groot ijzeren inrijhek (Afb. 71).

Die groote ijzeren inrijhekken staan wel mooi langs de wegen; zij komen goed uit tusschen het geboomte en al zijn de mooiste uit vroegere eeuwen verdwenen, zoo'n hek dat een kijkje gunt op eene mooie laan of boschpartij doet toch, al is het op zich zelf niet zoo kunstig, de voorbijgangers aangenaam aan.

Oudtijds stonden die groote inrijhekken tusschen zware pilaren, meest van gehouwen zand- of hardsteen; zij waren dan weer bekroond met een of ander ornament van dezelfde steensoort.

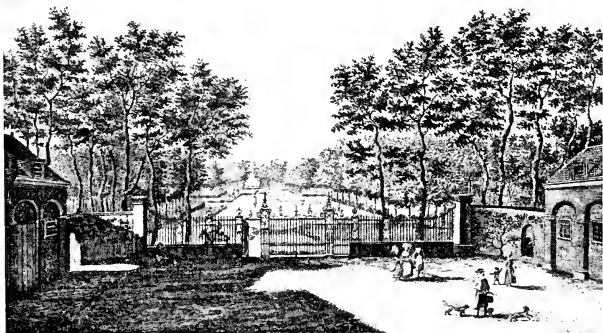
Soms werden zulke pilaren op minder kostbare wijze van gewoon metselwerk opgetrokken, en dit geschiedde vooral in de 16de en in de eerste helft der 17de eeuw.

De bekroningsstukken waren meestal vazen of ballen; ook

wel was het een geornamenteerd stuk waarin de wapens of de monogrammen der bezitters waren gehouwen. Een zeer gewild soort waren zittende leeuwen die een wapenschild voor zich hielden. Deze komen reeds in de 16de eeuw veel voor.

Wapens en monogrammen vond men ook dikwijls in het smeedwerk van het hek, in den regel in een bekroningsstuk boven de deuren. Die monogrammen en wapens werden

71. De hofstede „Brittenrust” bij Alphen.

dikwijls veranderd bij verandering van de eigenaren van het goed of bij verplaatsing der hekken. Zij zijn dan ook geen al te betrouwbare gidsen bij het nasporen der oorspronkelijke eigenaars of om den tijd van de vervaardiging nauwkeurig te bepalen.

De bruggen vormen een zeer belangrijk détail van de tuinen of parken. Al behoort hunne constructie meer tot de bouwkunde, toch behooren zij weer bij den aanleg, wanneer grachten of breede slooten de terreingedeelten scheiden. En omdat zij in den regel door hunne plaatsing zelf sterk in het oog vallen, leenen zij zich bijzonder tot verfraaiing van

de omgeving, wanneer zij zich daar goed bij aanpassen en de teekening als het ware aanvullen. Men zou denken dat zij in ons waterrijke land eene allereerste plaats zouden hebben ingenomen.

Integendeel, de bruggen nemen in de geschiedenis der tuinarchitectuur in deze landen slechts een zeer bescheiden plaats in.

In de middeleeuwen waren de bruggen eenvoudig; houten ophaalbruggen waren het meest algemeen bij de kasteelen, als die er het recht toe bezaten; was de gracht breed, dan was men genoodzaakt de brug behalve uit het gedeelte dat opgehaald kon worden, ook nog uit vaste gedeelten te doen bestaan; deze waren oorspronkelijk ook van hout. Later werden deze vaste gedeelten van steen gemaakt, hetzij gemetseld met bogen, hetzij pijlers waarop een houten plankier werd gelegd. Dit laatste was veel goedkooper en bovendien kon de brug in tijd van nood, door het wegnemen van het plankier, spoedig onbruikbaar gemaakt worden.

Werden in de 17de eeuw en later oude kasteelen vernieuwd of nieuwe in de plaats van de oude opgebouwd, dan maakte men gemakkelijke en stevige steenen bruggen, die, hoewel degelijk geconstrueerd, in den regel geen aanspraak konden maken op groote artistieke waarde en ook niet rijk versierd werden. In dit opzicht zijn wij ver achter gebleven bij Engeland, waar reeds vroeg prachtige steenen bruggen zijn gemaakt, die nog de bewondering opwekken.

Van de bruggen in de parken bij ons valt echter niets bijzonders te zeggen. De in de 16de, 17de en 18de eeuw bij ons gemaakte bruggen waren echter stijlvol en in overeenstemming met de andere bouwwerken; doch zij waren eenvoudig. In den tuin dienden zij in den regel natuurlijk om over de omringende nog bestaande grachten te kunnen komen, zooals in de 17de eeuw nog veel het geval was. Waren nu de zijkanten van den tuin, tenminste de zijkant waar de brug zich bevond, met galerijen omzet, dan werd de brug ook meestal als galerij gebouwd, als het ware een uit-

looper vormende van de galerijen. Men liet haar dan begroeien evenals de galerijen zelf, of voorzag haar van dezelfde versierselen als caryatiden, enz. Op de prenten uit de 16de eeuw, bijv. van J. Vredeman de Vries, ziet men herhaaldelijk dergelijke versierde en begroeide bruggen.

Was het pad breeder dan de brug, dan liet men de balustraden van de brug omloopen voor dat gedeelte van het pad, dat niet voor de brug kwam.

Met den landschapsstijl kwamen, door het zoeken naar natuurlijkheid, allerlei onnatuurlijke vormen in gebruik; bruggen van boomstammen, bruggen met leuning van doode takken en dergelijke werden mooi en natuurlijk gevonden. Die rustieke bruggen werden later geperfectionneerd, verfijnd, gevernist, evenals tegenwoordig nog wel geschiedt.

In C. van Laar, „Magazijn van tuin-sieraaden”, Amsterdam 1802, vindt men een menigte modellen van bruggetjes waaronder werkelijk zeer aardige en bruikbare; ook zijn er verscheidene in chineeschen trant. De mode voor al wat chineesch was, van zoo grooten invloed bij het opkomen van den landschapsstijl (zie ook hoofdstuk 18de eeuw) was toen wel al lang voorbij, doch die chineesche versieringen waren nu eenmaal in den landschapsstijl opgenomen en bleven lang in den smaak. Hetzelfde boek geeft ook allerlei modellen van hekwerk.

G. Fonteinen en waterwerken

De oorsprong van de bron verliest zich in den nacht der tijden. De bron bij de woning voorzag in de behoefte aan goed drinkwater. Zij diende niet uitsluitend voor de bewoners van eene bepaalde woning, maar oudtijds veeleer voor die van een complex van woningen, zooals bijv. de bron op het voorplein van een kasteel, of wel voor algemeen gebruik van de dorpelingen en stond dan op het dorpsplein. In dat geval werd ze van zelf de plaats waar de burens elkander geregeld

ontmoetten; men moest op elkander wachten en besprak onderwijl het dorpsnieuws. Zoo ontstond al vroeg de behoefte aan zitplaatsen bij de bron en aan wat schaduw; een bank en boomen waren dus vrijwel hare eerste versieringen.

Boomen bij de bron worden herhaaldelijk vermeld. In „die Rose” wordt gesproken van een vergier waar eene fontein stond met een pijnboom er naast (1316). Van deze fontein wordt verder gezegd:

„Si was diepe ende claer
Ende stont in enen marbre daer
Geset bi meesterien groet.” (Rose 1321—1323.)

Hieruit blijkt dat men er in de 13de eeuw al kunstwerken van maakte.

De gewoonte van rondom de bron te gaan zitten onder de schaduw der boomen, is overoud; uit de middel-nederlandsche literatuur blijkt dit duidelijk:

„in enen sconen beemt ene fonteine,
die overscone was ende claer
onder die scade van twee sicamoren”. (Lancelot II. 11891 vgl.)

Onze afbeelding, ontleend aan het boekske: „Van die gheestelike Kintscheyt Jhesu, anno 1487”, geeft eene fontein weer, waar naast een boom staat (Afb. 72).

72. Fontein 15de eeuw.

De bron of put was onontbeerlijk op het dorp, op den burcht der Heeren en bij de woning der armen. Men hechte er zich aan omdat de dorpingen elkander daar dagelijks zagen; zij werd een voorwerp van zorg en vereering. In de middel-eeuwen vinden wij dan

ook steeds de bron voorgesteld als het middelpunt van tuin of boomgaard.

Waar men stroomend water had, verving een fontein de bron. In den Lancelot wordt van een marmeren fontein met zilveren leiding gesproken.

„..... ene fonteine
die dore een silveren conduit sprane,
ende nam in enen sconen steen haren ganc
van merberine.” (Lancelot 13496—13499)

Zeker zullen zulke mooie fonteinen en er worden nog veel kostbaarder vermeld, met goud en edelgesteenten versierd, wel alleen in de verbeelding van den dichter hebben bestaan; maar het bewijst toch dat men toen al rijk versierde fonteinen had. Toen de beschaving toenam en aan het uiterlijke meer zorg werd besteed, maakte men van de bron of fontein, als hoofdornament van den tuin of boomgaard, gaarne iets fraais. Zij kregen een min of meer rijken bovenbouw van metaal of steen die tevens het verkrijgen van het water vergemakkelijkte. Doch of er werkelijk marmeren fonteinen met zilveren leiding hebben bestaan, mogen wij met reden betwijfelen. Laat niet D. Erasmus (1407—1536) in zijn Colloquia: „Convivium religiosum”, Eusebius aan Timotheus antwoorden op de vraag of de bron in zijn huis van marmer was: „Hoe zoude marmer hier komen? 't Is alleen paste dat kunstig beschilderd is!”

Dat er echter in de middeleeuwen reeds monumentale fonteinen waren, moet men opmaken uit het feit dat er zoo dikwijls melding van gemaakt wordt. Het water kwam uit opzettelijk daarvoor gemaakte leidingen. In „die Rose” wordt gesproken van fonteinen die men naar verkiezing al of niet kon laten werken. In een wondervollen vergier laat Deduut naar zijn wensch de fonteinen springen:

„Van dien fontainen, die daer Deduut
Met condute dede springen uut.” (Rose 1293—1294)

En verder lezen wij:

„Also also behagede Dedude,
So gaven die fontainen claer
Verscheit dien bornen hier ende daer.” (Rose 1296—1298).

Uit de 15de eeuw zijn ons heel wat afbeeldingen van fonteinen overgebleven. Verscheidene prachtige miniaturen komen voor in het reeds genoemde Nederlandsche manuscript van den Roman van de roos, in het British Museum en hierop zien wij ook fonteinen. Zoo is er een waarop, midden in een afgescheiden gedeelte van een boomgaard, een groote koperen fontein voorkomt, die in een ronde kom met platten steenen of marmeren rand staat; het water stroomt door een gemetseld kanaaltje af naar de gracht (Afb. 30). Op een ander miniatuur in hetzelfde manuscript zien wij eene fontein midden in een boomgaard.

In het Breviarium Grimani is een „hortus conclusus” afgebeeld waarin een fontein het water in een vierlobbigen steenen bak laat stroomen.

Met de Renaissance kwam de fontein, ten minste in de Nederlanden, eenigszins op de tweede plaats. De Gothische fontein paste niet meer in de nieuwe kunstrichting en bij het wegbreken werd zij niet altijd door eene nieuwe vervangen. Dit wil niet zeggen dat er geene fonteinen meer waren, integendeel; maar zij namen niet dadelijk weer de eerste plaats in den tuin in. J. Vredeman de Vries geeft aan de koepels den eersten rang; zijne fonteinen, wel zeer fraaie, zet hij meer buiten de eigenlijke tuinschikking; doch het duurde niet lang of zij hadden hare oude plaats weer ingenomen.

Op het einde der 16de eeuw en in het begin der 17de ziet men weer monumentale fonteinen, die het middelpunt vormen van den tuin.

Merkwaardig is het beeldje dat men afgebeeld ziet op de fontein, die voorkomt op de reeds genoemde teekening van Hans Bol, 1568 (Afb. 32). Dit beeldje toch vertoont onmiskenbare gelijkennis met niemand minder dan de beroemde oudste burger van Brussel, die ook in zijne stad eene fontein ... onderhoudt.

Gedurende de 17de eeuw bleven de fonteinen eveneens in groot aanzien; in den tuin van Adriaan van de Venne te Middelburg, 1628, vormde een hooge fontein het middelpunt van den tuin (Afb. 58).

73. Kasteeltuin 16de eeuw.

Plaat n°. 74 is genomen naar eene teekening van Josua de Grave, 1689.

Reeds in de 16de eeuw plaatste men fonteinen midden in vijvers, wat ook later Le Nôtre veel deed. In zijn stijl behoorden de fonteinen geheel thuis; de parken die in de Nederlanden op het einde der 17de en het begin der 18de eeuw in dien stijl werden aangelegd, waren er dan ook ruimschoots van voorzien, zooals wel blijkt uit de beschrijvingen van het Loo, Rosendael, enz. enz.

Het is te begrijpen dat men later bij den aanleg van kleinere terreinen, van onze Le Nôtre-tuinen uit de 18de eeuw, vooral ook trachtte er fonteinen in te plaatsen, als er maar eenigszins plaats voor was en men stroomend water had.

Met den landschapsstijl was het weer heel anders; toen zag men liever eene quasi-natuurlijken waterval dan eene kunstvolle fontein. In de 19de eeuw kwamen zij echter weer in eere; als goedkoop gietwerk zonder eenige kunstwaarde trachtten zij de villa-terreinen te verfraaien.

Behalve de fonteinen had men nog andere waterwerken in de tuinen, die meestal bestonden uit combinaties van fonteinen van verschillende aard en grootte, watervallen enz. Verscheiden schrijvers roemen de waterwerken die zij in Holland zagen. De aardigheid van verborgen fonteintjes, die in werking kwamen als de argelooze wandelaar zich er te midden van bevond, was vrij algemeen en schijnt bepaald iets specifiek Hollandsch geweest te zijn, al vond men zulke waterwerken ook wel in het buitenland. Die van het kasteel Rosendael zijn nog bekend.

Lady Amherst deelt ons het volgende mede. „In 1621 Lord Cornewallis in his diary remarks in the „verie fyne gardens surrounding the house of the Infante Isabelle in Brussels, wherein are ye most varietie of the best waterworks of ye world.” En over de waterwerken ten tijde van Koning William en Mary schrijft zij: „these waterworks, introduced as we have already seen in Tudor times, were now very much in vogue. The ideas for these came from abroad, both from France and Holland.”

De groote waterwerken van Frankrijk zijn genoeg bekend zegt zij. „But waterworks of quaint form and surprise-arrangements were typical of Dutch gardens, and William of Orange brought them into popular favour in the Country, together with many other Dutch fashions.”

De tuinen van Broughton en Northamptonshire, werden in dien tijd meer in de Fransche manier aangelegd, maar met allerlei Hollandsche aardigheden van deze soort.

Albrecht Haller beschrijft in de „Tagebücher seiner Reisen nach Deutschland, Holland und England 1723—1727”, de waterwerken die hij zag in den fraaien tuin van den Heer Alançon te Leiden. Overal waren bedriegertjes, verborgen waterwerkjes; zelfs in de deur en de pilasters waren buizen; hij zelf werd aardig nat gespoten.

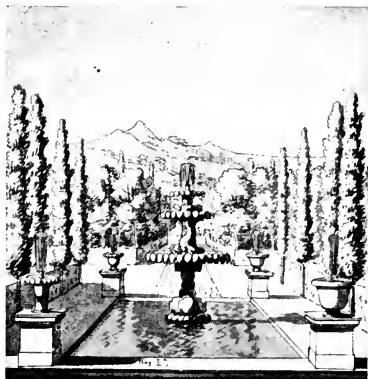
Als bewijs van de kosten die aan zulke werken wel werden besteed moge dienen de mededeeling van den Zweedschen astronoom en hoogleeraar Ferner, dat de fontein die voor het

huis Driemondt in het Gein stond 20.000 gulden had gekost.

Watervallen kwamen hier in gebruik met den stijl van Le Nôtre. In ons land waren deze bijna zonder uitzondering kunstwerken; natuurlijke watervallen trof men maar zelden aan en dan waren zij nog te onbeduidend om er veel effect mede te kunnen bereiken. De gewone manier van handelen was dan ook dat men het water oppompte en langs leidingen naar de verschillende werken voerde. Het einde der leiding kwam dan uit in eene fontein.

De rotsen waar de waterval over heen stroomde waren natuurlijk eveneens kunstmatig aangebracht; die van den reeds vermelden waterval op Roosenburg waren uit zandsteen gebeiteld.

74. Fontein 17de eeuw.

HOOFDSTUK XI

De bloembedden, perken, enz.

75. Tuintje 15de eeuw.

HET is niet gemakkelijk zich een goed denkbeeld te vormen van de bedden en perken uit vroegere tijden. Het beste bewijs hiervoor is de verwarring in de uitleggingen der verschillende schrijvers. Ik heb dan ook gemeend nauwkeurig te moeten nagaan hoe het in de praktijk was en hoe ze in verschillende tijdperken door tijdgenooten beschreven of afgebeeld werden.

De meest primitieve wijze om bloemen in den tuin te hebben was zeker om ze maar ergens zonder veel regelmaat of systeem bijeen te zetten (Afb. 20, 22, 23) of ze te zaaien of te planten tusschen de gewone bloempjes in het gras. Toen men de eischen wat hooger ging stellen, plantte men op bedden of in perken.

Bedden en perken waren kleinere stukjes grond, afgescheiden van elkander en van het omliggende terrein en die met gras, bloemen of planten werden beplant. Perken werden aangelegd op gelijke hoogte d. w. z. waterpas met den omliggenden grond. Van gelijke beteekenis is het woord „parterre” dat duidelijk de gelijkheid van niveau uitdrukt. Later hechte men er meer de beteekenis aan van een enkelvoudig of samengesteld perk, dat in den tuin op zich zelf een geheel vormde. Het woord perk duidt op eene beperking, omzetting of iets

dergelijks. De oudste perken waren dan ook altijd omzet met hekwerk of dicht ineengroeïende en bijeengeplaatste planten, die een soort haag tot afscheiding vormden.

Een goed Hollandsch woord is het woord bed. Dit wijst meer op afscheiding door verhooging. De oude bedden waren dan ook steeds opgehoogd. De grond werd dan tegen gehouden of door metselwerk of door planken, meest door de laatste. In het Fransch noemt men een bed met tulpen „une planche de tulipes”, een bed met aardbeziën heet „une couche of carreau de fraises”. Een bloembed heet „un lit de fleurs”, ook wel „planche of carreau de fleurs”. Het woord „carreau” wijst weer op den vierkanten vorm die de oudste en gebruikelijkste was, al komen ook ronde voor.

In de middeleeuwen plantte men op losse, vrijstaande bedden. Waren er meerdere, dan kwamen die meestal regelmatig naast elkander te liggen. Samengestelde bedden, op de wijze als later de samengestelde perken, komen weinig voor. Wij zien zulke afgebeeld in het Breviarium Grimani in den „hortus conclusus” (Afb. 25), op het schilderij van Thierry Bouts (Afb. 24) en op N°. 844 van het Breviarium Grimani, waar een tuintje gevormd wordt door een doorloopenden ronden bloemenrand met op regelmatige afstanden boomjes. Binnen dezen rand staat een ronde fontein van steen met koperen kolom met beeld. Om de fontein staan in een cirkel acht langwerpige grasbedden waarin mooie geschoren étageboompjes en planten (Afb. 82).

Dat er wel bedden zullen geweest zijn waarbij zuinigheids-halve de planken weggelaten waren, ligt voor de hand en blijkt trouwens ook uit een prent van P. v. d. Heyde (à Merica) van 1570 naar Brueghel, waarop de tuinlieden met de schop de kanten vast maken (Afb. 65).

Waren er planken, dan plaatste men op regelmatige afstanden en op de hoeken vierkante paaltjes waartegen de planken werden gespijkerd. Deze paaltjes staken somtijds boven de planken uit en waren dan afgewerkt tot eenig ornament. Op een prent van Adriaen Collaert naar Hans Bol „Aprilis”,

ziet men curieuse bedden aan de buitenzijde van den tuin tegen de haag aan. Zij zijn doorlopend en telkens inspringend op regelmatige afstanden (Afb. 36).

Had men de bedden reeds in de middeleeuwen, zij bleven lang in eere. Peter Lauremberg schreef in 1631 nog in zijn werk „Horticultura”, dat men toen twee soorten van bedden of perken had; vooreerst die opgehoogd waren en dus lager liggende tusschenpaden hadden en ten tweede die op den vlakken grond aangelegd waren. Deze waren dan met planten (buxus e.a.) afgezet. De eerste manier werd toen nog algemeen door de vakmannen toegepast. „Prior modus nostratibus hortulanis fere proprius est ac usitatus.”

En nog zijn zulke verhoogde bedden, met planten afgezet, in de moestuinen gebruikelijk (rabatten). De middeleeuwsche grasbanken vormden ook wel bloembedden, doordat het gras als bezaaid was met bloempjes; doch men ziet er ook wel hogere bloeiplanten in, die er blijkbaar met opzet in geplant zijn (Afb. 75). Op een 16de eeuwse prent van A. Collaert naar Io. de Momper, eene voorstelling van de maand April, ziet men zelfs bedden van respectabele hoogte (Afb. 76). De randen gevormd door twee rijen met de smalle zijde voor elkander in den grond gestoken klinkers, waarbij de buitenste lager staat dan de binnenste, zijn nog eene herinnering aan de verhoogde bedden. En zelfs nu nog ziet men in de tuinen van Versailles bedden die een 50 c.M. hooger dan het aangrenzende pad liggen.

Bij de Romeinen vinden wij weer den oorsprong van de perken. Plinius de Jongere vertelt ons in zijne Epistolae V. 6. van zijne „Villa Tusculana” dat daar perken waren van gras en geschoren buxus: „Viae plures intercedentibus buxis dividuntur, alibi pratulum, alibi ipsa buxus intervenit, in formas mille descripta, literis interdum, quae modo nomen domini dicunt, modo artificis, alternis metulae surgunt alternis inserta sunt poma.” Meerdere paden worden gescheiden door de tusschengeplante buxus, waartusschen hier een grasveld, ginds weer buxus zelf komt, in duizend vormen gesnoeid, somtijds

in letters die nu eens den naam van den eigenaar mededeelen, dan weer dien van den kunstenaar; afwisselend rijzen daaruit op kegelvormige figuren of vruchtboomen.

R. Blomfield die dezen zin ook aanhaalt, vertaalde haar niet juist en maakte er van dat op sommige paden obeliskken of appelboomen stonden. Met de „metulae” worden ook zeker wel geschoren boompjes bedoeld; pomai zijn vruchtboomen in het algemeen.

76. „Aprilis”.

In de vroege middeleeuwen kende men dit soort werk slechts bij overlevering. En toch hebben zich later weer vrijwel dezelfde toestanden ontwikkeld.

Op miniaturen in Nederlandsche manuscripten uit de 15de eeuw ziet men dat de paden langs de grasveldjes afgezet zijn met planten (Afb. 77). Ook zien wij reeds randen van bloemen door planten (buxus) afgezet. Dit omzetten met dichte randen van laagblijvende planten of kruiden schijnt in andere landen eerst in de 16de eeuw in gebruik te zijn ge-

komen; er bestaan dan ook geen afbeeldingen van. Trouwens ten tijde van London en Wise (einde der 17de eeuw), gold het gebruik van palm nog als iets specifiek Hollandsch, waarvan het gebruik uit Holland naar Engeland was overgekomen; men noemde die palm (buxus) „Dutch box”. „Formerly it was not then known what was meant by knots, parted with box, which had it been form'd in all the figures Fancy could suggest, would have afforded a pleasure to the Eye, not easie to be expressed. In former Times, the use of Box was unknown.” Dit schreven zij in hun werk „The retir'd Gard'ner 1703”. Doch dit boek was meer eene vertaling van „Le Jardinier solitaire”, waaruit men kan opmaken dat vóór dien ook in Frankrijk het gebruik van buxus nog vrijwel onbekend was.

Elders wordt vermeld dat op Theobalds (na 1560) waren: „In the Great Garden are nine large squares or knotts lying upon a levell in ye middle of ye said Garden, whereof one is sett forth with box borders un ye likeness of ye Kinges armes, another plot is planted with choice flowers, the other 7 knotts are all grasknotts, handsomely turfed in the intervals or little walks.”

Hier wordt dus een enkel perk met buxus-figures (broderie) opgenoemd, dat vóór de anderen uitkwam en het koninklijke wapen weergaf. Dit was eene bepaalde bijzonderheid; want zoowel Didymus Mountaine in „The Gardener's Labyrinth 1577” als John Rea eene eeuw later in zijn „Flora, Ceres and Pomona London 1665”, geven nog uitvoerige beschrijvingen hoe men verhoogde bedden moet maken en met planken omzetten, waarvoor de eerste eene hoogte van 1—2 voet aangaf en Rea 4 inches; maar van het omzetten van perken met randen van palm gewagen zij niet. Wel zette men er hagen om.

Later, te Versailles werden de verhoogde bedden bovendien nog met palm omzet. Dat was een uiting van verval; de randen bij planten en de verhooging met planten hadden toch dezelfde beteekenis. Op de oude (verhoogde) bedden had men nooit randen of hekwerken.

In de 15de eeuw waren de bedden en perken meest rechthoekig, hoewel ook ronde voorkwamen. Een Fransch schrijver, Lecoy de la Marche, noemt zulke ronde perken „roues, c'est à dire des corbeilles ou parterres ronds bordés de clisses de bois”. Wordt hiervan in Frankrijk al vroeg melding gemaakt, nog eerder was dit in de Nederlanden het geval en wij vinden ze al afgebeeld op de munten van Graaf Willem VI, waar zij dienden als type van den „Hollandschen Tuin”, en wel steeds als een rond grasperk met bloemen, dat met vlechtwerk (tunen) of palissaden omringd is.

De oudste perken waren afgezet met hagen, balustrades of hekwerk. De hagen waren meestal van vrij uit elkander geplante bloemplanten; de balustrades bestonden uit een of meer houten regels steunende op palen; de hekwerken waren van gevlochten ijzerdraad of van gekruiste latten.

In Engeland vindt men vóór de 16de eeuw van bloembedden of bloemperken niets vermeld. Het schijnt dat men daar in de 16de eeuw vooral eenvoudige balustrades, bestaande uit een op paaltjes rustenden regel gehad heeft. Deze zijn afgebeeld op eene schilderij van Holbein; op Hampton Court ziet men zulke „railed beds” uit den tijd van Hendrik VIII geschilderd met schuine strepen in twee kleuren, wit en groen. In de Huishoudelijke Rekeningen van Hendrik VIII worden een menigte „railings” opgenoemd die geplaatst werden op Hampton Court, toen de Koning dit na den dood van Wolsey aan zich getrokken had. Blomfield e. a. geven uittreksels uit die Rekeningen, waarin o. a. een post voorkomt voor het schilderen van „965 yards rayles” in wit en groen, de kleuren van de Tudors, voor 4 P. St. 10 Sh. en de 96 posten of paaltjes voor hetzelfde bedrag in dezelfde kleuren.

Bestond de beplanting van de bloembedden en perken in de

77. Tuin 15de eeuw.

middeleeuwen vooral uit losse, vrij van elkander staande planten, dit bleef zoo tot in de 17de eeuw, getuige de prenten van Crispijn de Passe, van de Venne e. a.

Samengestelde bedden of perken, bestaande uit de bijeenvoeging van meerdere tot een geheel, waren, zooals gezegd, in de middeleeuwen zeldzaam. De oudste mij bekende afbeelding komt voor op het reeds genoemde schilderij van Thierry Bouts van vóór 1475. Hierop ziet men vijf vierkante bedden afwisselend 2, 1, 2, waarin boompjes en planten staan. Een doorlopend bed van bloemen gaat om de vijf bedden heen, daarvan gescheiden door het pad. Om het geheel staat nog een balustrade (Afb. 24).

De enkelvoudige bedden en perken bleven echter nog lang in eere, zelfs toen de samengestelde figuurperken al lang in zwang waren. Op het schilderij „Gerard de Rijp staande in zijn hof” (Afb. 5) zijn wel een paar samengestelde perken, maar de meeste zijn eenvoudige rechthoekige perken met palm omzoomd en met vrijstaande bloemplanten. En dit was op het einde der 17de eeuw.

Langzamerhand kwamen de figuurperken meer en meer in trek; de samengestelde werden steeds ingewikkelder en rijker en grooter. Nu vervielen ook de vroegere omsluitingen door balustrades, enz.; de parterres bestonden nu dikwijls uit meerdere perken die elk op zich zelf ook al weer onderverdeeld waren. Zulke complexen werden dan gescheiden door twee zich kruisende, breede paden; bij zeer groote tuinen nog wel door meerdere. Zulke hoofdpaden waren dan van 4 tot 8 voet breed; bij kleinere tuinen 3 à 4 voet; de paadjes die de perken zelf weer verdeelden waren dan plus minus 1 voet breed.

De perken waaruit zoo'n samenstel bestond hielden onderling geen ander verband dan dat zij even groot waren. Hun inhoud, de beplanting, konden verschillen of was bij twee aan twee gelijk, zooals J. Vredeman de Vries ze zoo dikwijls teekende. Bestond een tuin bijv. uit vier, desnoods weer onderverdeelde perken, dan konden die vier perken allen verschil-

lend zijn; maar allen hadden ze denzelfden vorm en dezelfde grootte. Zoo kreeg men zeer samengestelde tuinen van stijlvolle teekening.

De perken met teekening in buxus, de bekende „parterres de broderie” van Le Nôtre, hadden wij al in de middeleeuwen. De figuren, eerst volkomen wiskunstig en symetrisch, werden langzamerhand ook vrijer en vormden allerlei ornament; en toen men eenmaal zoover was en zonnewijzers, initialen enz. gevormd werden, toen was men op dit gebied weer op hetzelfde standpunt gekomen als de Romeinen ten tijde van Plinius den Jongere.

Een ander soort perken waren de smalle en lange, die, wanneer zij om een samengesteld perk geleid werden, dit als het ware tot een geheel bijeenhielden. Zij waren of doorlopend en alleen afgebroken bij de hoofdpaden of waren afgebroken ook bij enkele kleinere paadjes van het samengestelde perk. Van ouds waren zij bij voorkeur voor bloemen bestemd. Toch vulde men zulke randperken ook wel eenvoudig met zwarte aarde, wit of geel zand, gekleurde scherven, schelpen enz. En men zette er dan op regelmatige afstanden mooie of geschoren boompjes in of planten in kuipen, liefst oranjeboomen, laurierboomen enz. Dit alles komt op Nederlandsche afbeeldingen uit de 15de, 16de en 17de eeuw voor. Le Nôtre die deze randperken in zijn stijl opnam en geregeld toepaste, had deze plate-bandes, zooals hij ze noemde, dus waarlijk niet uitgevonden. J. Vredeman de Vries had er een groote voorliefde voor, ja hij maakte er zelfs een eigenaardig gebruik van, door dergelijke lange en smalle perken zoodanig om te laten loopen om kleine samengestelde perken, dat zij met deze als het ware een nieuw figuur uitmaakten; hij vormde zelfs labyrinthen op deze wijze (Afb. 60).

Op Afb. 78 zien wij dat de figuren zich daar aan de vier zijden repeteeren, zoodat één vierde deel de teekening bevat, die men slechts behoeft om te leggen om het geheel te verkrijgen. En dit is weer volmaakt hetzelfde als

de parterres de compartiment die Le Nôtre eene eeuw later „uitvond”.

Een derde soort parterres die evenals de vorige tot de samengestelde behooren, waren de „parterres à pièces coupées”. Zij kregen later dezen naam omdat de teekening de gedachte doet ontstaan aan iets dat aan stukken gesneden is, welke stukken netjes naast elkaar gelegd zijn, met een strookje ruimte, hier kleine paden, er tusschen. Op de prenten van J. Vredeman de Vries ziet men telkens dit soort parterres, die zeer symetrische figuren vormen. Deze waren met palm omzet en bevatten bloemen en geen gras. Meestal staat een mooi boompje in het midden (Afb. 79). In denzelfden geest zijn ook de tuinen van Crispijn de Passe (Afb. 109), al ziet men aan het minder strenge van den stijl zijner teekening reeds duidelijk het begin van een volgend tijdperk.

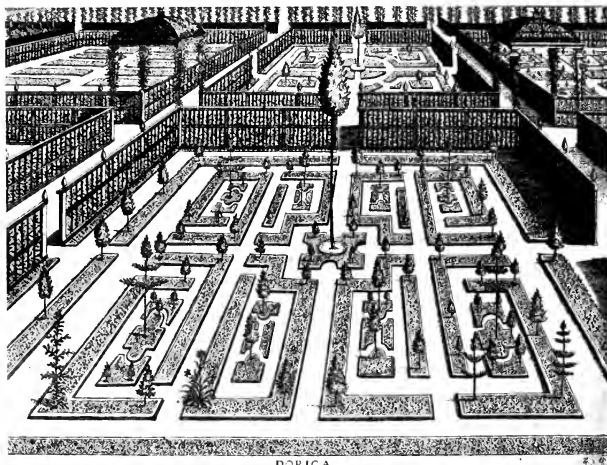
Een vierde soort waren de grasperken; deze kan men als de oudste beschouwen; zij waren het gemakkelijkst en voordeeligst aan te leggen. Le Nôtre noemde ze „parterres à l'anglaise”, geheel ten onrechte zooals wij nader zullen zien; doch hij maakte er iets nieuws van door het in figuren uitsnijden van de grsvelden en de bijvoeging van broderie en bloemen.

Zoo zien wij dat de vier hoofdsoorten der parterres van Le Nôtre, die hij door onderlinge vermenging vermeerderde, dus alle reeds in de 15de, 16de en het begin der 17de eeuw in de Nederlanden geregeld voorkwamen.

E. André (l'Art des jardins) beweert dat het karakteristieke van de oude Hollandsche parterres het afgebroken cirkelornament was dat in de Fransche parterres niet voorkomt; deze zijn toch alle vierkant of gevormd door gebroken veelhoeken. Ook zijn de Fransche parterres meer versierd met arabesken van Oostersch aanzien dan onze zeer samengestelde rechthoekige parterres met kromlijnige, zeer verdeelde afdeelingen: „parterres rectilignes à compartiments curvilignes très divisés”. Ook zegt hij ons dat de teekening van de oud-Hollandsche parterres noch voortkwam uit de Fran-

sche noch uit de Italiaansche parterres; de ineenstrengeling en de uitsnijdingen er van geven voldoende aanwijzingen voor een eigen genre.

Hij meent dat de oorsprong van deze oude Hollandsche parterres, die over geheel Noord-Europa nagevolgd werden: „qui se répandirent dans tout le nord de l'Europe”, te

78. Tuin 16de eeuw.

zoeken is in het gebruik van de tulpen als versiering, die reeds in de 16de eeuw in de Nederlanden in de gunst waren. Hij geeft afbeeldingen van twee Hollandsche parterres uit de 15de eeuw; deze komen echter voor in J. v. d. Groen's „Den Nederlandsen Hovenier” (bladz. 55 en 61). Dit boek zag in 1667 het licht. De stijl van deze en andere parterre-teekeningen is echter van veel vroeger datum dan 1667, zonder daarom nog uit de 15de eeuw te zijn. André heeft zich dus blijkbaar vergist als het ten minste geen drukfouten zijn, toen hij schreef dat zij uit de 15de eeuw waren en heeft

zeker de 16de eeuw bedoeld, wat beter uitkomt, al zijn zij van nog wat lateren datum.

Hoe kwam nu van der Groen aan die teekeningen? Aan het werk van P. Lauremberg, „Horticultura” 1631, zijn zij niet ontleend; want al zijn de modellen in dat werk in denzelfden stijl en geest, geen enkel is in beide werken gelijk. Zeer waarschijnlijk zijn alle gemaakt door een bekend teekenaar, en is deze niet in prent gegeven verzameling zoowel door Lauremberg als van der Groen benut geworden. Dat zij aan Lauremberg bekend waren, behoeft geen verwondering te baren als men in aanmerking neemt dat hij goede relaties in ons land had, bijv. P. Hondius, en dat hij telkens in zijn werk ons land aanhaalt en zijne gegevens over tuinkunst aan ons land ontleende.

Zeker is het ten minste, al kan niet uitgemaakt worden wie die modellen teekende, dat zij een beslist Hollandschen stempel dragen; sommige motieven zijn zuiver aan de Hollandsche Renaissance ontleend.

Ten aanzien van het boek van v. d. Groen zegt E. André de zekerheid verkregen te hebben dat een groot deel van de vele zoogenaamde origineele ontwerpen in Duitschland uitgegeven, slechts copieën zijn uit v. d. Groen.

Hoewel uit het herhaaldelijk herdrukken van „den Nederlandsen Hovenier” o. a. nog in 1721, blijkt hoezeer men aan de oude stijlvormen gehecht bleef, was er toch in het algemeen al sinds de 16de eeuw meer afwisseling gekomen. De eisch bleef echter dat alle perken in symetrisch verband moesten zijn; de vorm werd vrij.

Kwamen dus in de 16de eeuw deze samengestelde perken blijkens de vele bestaande afbeeldingen reeds veel voor in de Nederlanden en op het einde der eeuw in Frankrijk, in Engeland was dit eerst later het geval. Wel nam men deze van ons over toen de Nederlandsche invloed en ook de uitvoerhandel van hieruit overwegend werden, doch de enkelvoudige perken, de „knots” bleven in Engeland lang de overhand behouden. In het werk van Didymus Mountaine „The Gardener’s Laby-

rinth, 1577" worden nog uitsluitend zulke „knots" afgebeeld, evenals in Gervase Markham's „The Expert Gardener, 1640", waarvan Hazlitt zegt dat het aan Fransche en Hollandsche bronnen ontleend is: „purports to be derived from French and Dutch sources". Maar ook bij ons komen die enkelvoudige perken naast de samengestelde nog lang en veel voor, omdat vele terreinen bij ons voor de samengestelde perken te klein waren.

In Frankrijk nemen de samengestelde perken op het laatst der 16de eeuw eene belangrijke plaats in bij de vorstelijke ontwerpen van de Mollet's en du Cerceau. Olivier de Serres gaf de afbeeldingen van zulke prachtige perken uit de koninklijke tuinen, zooals deze ontworpen waren door André Mollet.

In de 17de eeuw omgaf men dikwijls bij ons den tuin (de gezamenlijke perken) door eene hooge haag van buxus. Dit betrof dan echter den geheelen tuin of de gedeelten die men meer bepaald van de andere wilde afscheiden. Daarentegen heeft men hier nooit de Italiaansche wijze gevolgd om de parterres, hetzij enkelvoudige of samengestelde, elk afzonderlijk met hagen te omgeven.

Oorspronkelijk waren de bloembedden en perken niet groot. Een vaste regel was dat zij zoo groot mochten zijn dat de hand van den wieder van het pad af het midden van het perk kon bereiken. En dat dit een algemeen heerschende regel was blijkt wel uit het feit dat Peter Lauremberg in 1631 hem nog als hoofdregel stelt: „Initio generale hoc praeceptum observandum, cum in pulvillos hortus digeritur, ita eos esse formandos, ut runcantium manus ad dimidiam latitudinis partem pertingere commode possint, ne dum herbas inutiles persequantur, laedant aut conculcent tenella germina."

In de „Lantwininghe ende Hoeven" van Kaerle Stevens en J. Libault 1582, wordt de breedte der bedden zoowel voor de warmoes- als voor de „cruydhoven" opgegeven als volgt: „Maer ghy moet gade slaen dat ghy meught overschryden

ende met U armen reycken dweersch over Uwe parcken of bedden, ende als uwe gangen tusschen de bedden twee voet breedt zijn, dat is genoegh; want wat meer is dat is verloren aerde" (Afb. 80).

Ook werden de verschillende hoven van elkander gescheiden; en indien zij niet ommuurd waren, moesten zij afgesloten zijn door dichte hagen. Zoo werd bijvoorbeeld als eisch gesteld dat de warmoeshof steeds van den kruidhof (tot dezen rekenen zij ook de „welrieckende cruyden of bloemen”), gescheiden zij „met eenen grooten doorgangh van achtthien voeten breedt, hebbende in de middel eenen put oft buyse van de fonteyne”.

De bedden moesten zijn „redelycken hooghe van aerde”. Wat de grootte der perken aangaat, zooals die in de „Lantwinninghe ende Hoeven” van 1582 wordt opgegeven, zoo was ze ook nog bij de uitgave van 1622.

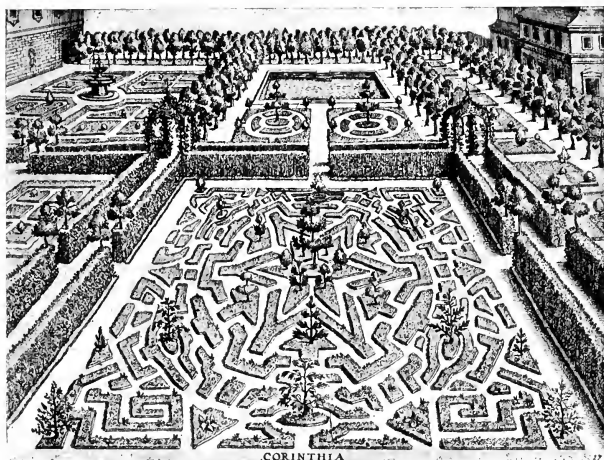
Het planten van bloemen in het gras kwam, zooals gezegd, geregeld voor in de middeleeuwen; ook plaatste men toen reeds vrucht- en sierboomen in het gras. Deze werden ook wel op eene kleine verhooging geplant, zoodat zij een voet boven het omringende terrein lagen. De grond werd dan weer bijeengehouden door planken, aldus een vier of vijfzijdig vlak vormende. Hiervan bestaan verschillende afbeeldingen.

Soms ook werden de boomen niet op een verhooging geplant, doch dan werd rondom den boom een cirkel getrokken, waarbinnen het gras gewied werd, wat trouwens ook bij de vorige methode gedaan werd. Op dezen cirkel werd dan een hekje geplaatst, blijkbaar alleen bedoeld als versiering, daar het toch niet mogelijk zou geweest zijn om vee te laten losloopen in dat gedeelte van den boomgaard dat toch geheel voor het gebruik der bewoners was bestemd; misschien moesten zij de boomen wel beveiligen tegen de huisdieren of de konijnen.

Het plaatsen van bloemperken in grasvelden zonder bepaalde afscheiding door paden is vroeger nooit gebruikelijk geweest. Evenmin het omzoomen van al of niet samengestelde

bloemperken met randen van gras. Beide zijn waarschijnlijk eerst in de 19de eeuw uit Engeland tot ons gekomen.

R. Blomfield schrijft dat de „parterres de broderie” die Claude Mollet in 1600 voor Hendrik IV aanlegde te Fontainebleau, op de Tuilerieën en te St. Germain en Laye, beplant waren met bloemen en omlijst waren met gras. Hij ontleent deze gegevens aan Olivier de Serres „Théâtre d’Agriculture et

79. Tuin 16de eeuw.

mesnage des champs 1603”. Hiervan wordt echter in dit werk niets vermeld en ook de afbeeldingen er in toonen duidelijk aan dat dit niet zoo heeft kunnen zijn. Het misverstand is hierdoor ontstaan dat de Serres spreekt van „herbes” om randen van te maken. Hij geeft eene uitvoerige opsomming van de „herbes” die daarvoor geschikt zijn, maar noemt de „herbe ordinaire”, zooals hij het gewone gras betitelt, er niet bij op. Blomfield heeft voor deze „herbes” gras gelezen, wat zij allerminst zijn, want de Serres geeft als zoodanig op:

myrrhe, lavendel, rosmarijn, truzemande en palm; deze zijn de beste. En voor eenvoudige perken: marjolein, thijm, onze lieve vrouwe bedstroo, hysop, polei, salie, kamille, munt, viooltjes, madelieven en basilicum. En als altijd groen en laagblijvende: zuring, peterselie en ruit. „Ce sont les plantes dont de tout temps l'on s'est servi en ces beaux jardins.”

Ook in onze oude tuinboeken vinden wij die omlijsting met gras niet genoemd; evenmin komen ze op afbeeldingen voor. In Engelsche werken worden zij evenmin vermeld; doch evenals bij ons, wel die met verschillende kruiden. „The Alleys are of a good size, adorn'd with Borders, Three foot deep on each side, edged with several sorts of Aromatic Herbs.” London en Wise maken geen gewag van grasranden om de perken, wel van gras in de plate-bandes. Dit behoorde tot den stijl van Le Nôtre en kwam bij ons veel voor in de 18de eeuw.

In het algemeen kan men zeggen dat het gras op dezelfde wijze gebruikt werd als de bloemen, met dit onderscheid evenwel dat de bloemen altijd omlijst waren met randen van planten, vooral palm, doch het gras niet altijd.

De ronde perken die eerst als op zich zelf staande voorkomen, begonnen reeds in de 16de eeuw deel uit te maken van de samengestelde perken. Hiervan bestaan een menigte voorbeelden. Ook de latere 17de eeuwse handboeken hebben dergelijke voorbeelden. Wat nu de samengestelde grasperken betreft, deze waren in de Nederlanden al in de 15de eeuw in gebruik en zijn het sedert gebleven.

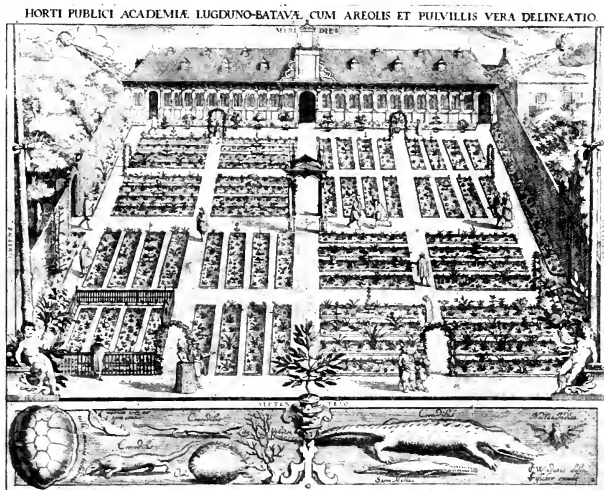
De Engelschen namen ze van ons over; in de 17de eeuw kwamen zij in Engeland algemeen voor. Le Nôtre zag die daar en heeft ze blijkbaar voor iets typisch Engelsch aangezien; want toen hij ze in zijn stijl opnam, noemde hij ze „parterres à l'Anglaise”; geheel ten onrechte derhalve.

Eveneens nam hij van hen over de groote grasvelden in de parken; die waren echt Engelsch, evenals de groote graslanen. Le Nôtre behield ook bij zijne parterres à l'Anglaise den rand van bloemen, van het gras gescheiden door een be-

zand pad; dus feitelijk zooals Dirk van Haarlem die vóór 1475 al bij ons schilderde.

Le Nôtre maakte een nieuw soort grasperken, n.l. de „boulingrins” (bowling green). Deze waren een verdiept stuk van een grooter grasveld dat ook weer deel kon uitmaken van een parterre à l'anglaise; het kon ook in een bosschage liggen en

80. De Leidsche Hortus.

werd soms wel te midden van parterres de broderie gemaakt.

Gedurende de periode van Le Nôtre bleven de tuinen geheel symetrisch. Zijne parterres waren verdeeld in vier hoofdsorten die weer onderling gemengd werden. Deze verdeling vinden we in het werk van zijn leerling d'Argenville.

1°. Parterres de broderie met figuurwerk van palm op een met zand bestrooiden grond; de ruimte tusschen de figuren was van gekleurd zand of zwarte aarde; somtijds waren in deze parterres nog figuren in gras.

2°. Parterres de Compartiment. De teekening herhaalt zich symetrisch zoowel van onderen als van boven en aan de zijden. Ook hierbij kwamen grasstukken voor en broderie. Soms hadden zij wel plate-bandes. Ook hier was de grond om de figuren en het inwendige der figuren, d.w.z. de grond tusschen de figuren zelve verschillend van zand.

3°. Parterres à l'Anglaise. Deze bestonden uit groote grasvelden omringd met plate-bandes van bloemen, er van gescheiden door een pad. De grasvelden waren min of meer uitgesneden in figuren.

4°. Parterres de pièces coupées. Deze waren eigenlijk ten tijde van Le Nôtre uit de mode; toch werden zij in zijn stijl opgenomen. Zij waren symetrisch uitgesneden en hadden gras noch broderie, doch waren omzet met palm en om het geheel liepen plate-bandes van bloemen. De paadjes tusschen de verschillende stukken waren zoo breed dat men er op loopen kon.

De schrijver maakt de opmerking dat men toen de palm niet meer zoo hoog liet groeien als vroeger. Ook liet men de boompjes niet hooger groeien dan drie of vier voet.

De plate-bandes verdeelt hij weer in vier soorten. Zij dienden in het algemeen om het geheele parterre te omsluiten.

1°. Als eerste soort noemt hij die, welke zonder onderbreking om de parterres gaan, al of niet in het midden opgehoogd met een ezelsrug („en dos d'âne") en waarin bloemen, kleine boompjes en kleine taxus staan.

2°. Die op regelmatige afstanden in kleinere deelen verdeeld zijn, gescheiden door paadjes en op dezelfde wijze beplant als de voorgaande op een ezelsrug.

3°. Geheel vlakke met gras in het midden, afgezet door smalle gezande paadjes. Zij zijn somtijds versierd met taxus en andere boompjes, ook wel met vazen met bloemplanten; alles symetrisch verdeeld.

4°. Deze zijn niet beplant en alleen met zand bestrooid. Hierop zet men kuipen met planten, liefst oranjeboomen. Deze plate-bandes grensden dadelijk aan het grasveld, daarvan niet

door palm gescheiden. Aan de buitenzijde liep de rand palm. Tusschen de kuipen plantte men wel taxusboompjes.

Al deze plate-bandes waren omzoomd met randpalm. Wanneer zij langs muren liepen, was de randpalm alleen aan de buitenzijde. Deze nam men wel zeer breed en zij waren dan met zware boomen beplant. Ook kwam het voor dat de plate-bandes den algemeenen omtrek van het parterre volgden en dan gebogen lijnen vertoonden.

Onder plate-bandes isolées verstond men die soort welke of geheel op zich zelf of tegen muren aanstond. Dan waren zij wel met groen geschilderde planken afgezet en waren dus weer eigenlijk bedden; deze werden altijd gebruikt om er zeer zeldzame en mooie bloemen in te planten.

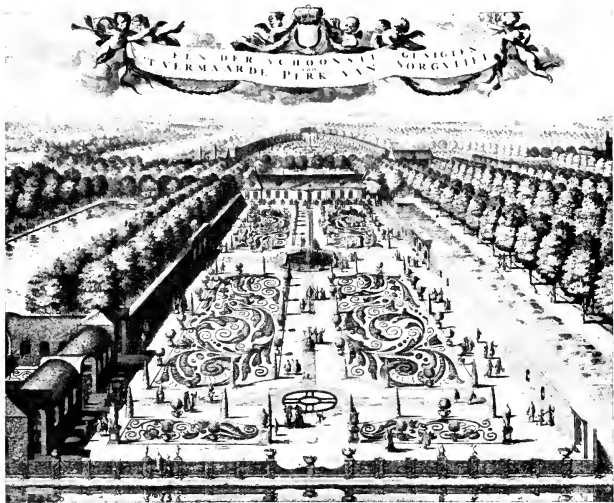
De verschillende vormen van parterres werden wel gecombineerd.

De eenvoudige perken met gras en grasbloempjes of losse bloeiplanten uit de middeleeuwen, waren dus langzamerhand steeds rijker en voller geworden. Onder Le Notre waren de parterres zeer ingewikkeld geworden, al hebben zij die van Mollet zeker niet in fraaiheid overtroffen.

Mooie parterres de compartiment met broderie, geheel in den stijl van Le Nôtre, ziet men op de fraaie prent van Jan van den Aveelen „Een der schoonste gesigten van t' vermaarde Perk van Sorgvliet" (Afb. 81). Deze soort parterres werden evenals de parterres à l'anglaise, bij ons in de 18de eeuw het meest toegepast. Ook J. van Call teekende mooie parterres voor Clingendaal bij 's Gravenhage (Afb. 47).

Met den landschapsstijl hadden de regelmatige parterres afgedaan en werden de bloemen geplant in ronde perken, die meestal in het gras stonden.

De tuinlieden der 19de eeuw hebben zich afgesloofd om mooie perken te maken. De ronde en ovale vormen waren regel geworden. De perken moesten in het gras staan en het voornaamste streven was om ze zoo vol mogelijk te zetten, zoodat zij een geheel vormden, waarin de verschillende bloemen en planten met kleurig blad de teekening uitmaakten.

81. Het park Zorgvliet.

Dit was praktisch om den grooten rijkdom aan bloemen en planten te benutten; daar deze bloemperken de vreugde en den trots van een vorig geslacht uitmaakten, zullen wij maar niet vragen of zij mooi waren.

De richting van den laatsten tijd is meer om, in navolging van Engeland, door een combinatie van regelmatigheid en losse bloemschikking iets van de tuinen te maken dat het oog aangenaam aandoet, terwijl het plaatsnemen van gefigureerde bloemperken in het gras of het omlijsten ervan met grasranden zeer in den smaak valt. Dit kan, wanneer het gras mooi is en uitstekend onderhouden wordt, werkelijk goede resultaten opleveren.

De wijze waarop nu het denkbeeld, om het gras te benutten in verband met de bloemschikking, wordt toegepast is zeker heel wat natuurlijker dan dit in de uiterst kunstige maar dan ook volmaakt onnatuurlijke, gemengde parterres van Le Nôtre

plaats vond. Waar men nu het gras benut als ondergrond voor symetrische bloemperken, doet men niet anders dan wat men gedurende de geheele 19de eeuw, zoo onsymmetrisch mogelijk deed.

Maar waar men nu iets goeds gevonden heeft, waarom dan steeds oude modellen voor de bloemperken genomen? Waarom eene goede nieuwe gedachte te bederven door nog weer terug te gaan met het streven om er toch vooral „iets ouds” van te willen maken? Men moest veel te gelukkig zijn eens iets nieuws bedacht te hebben.

Het streven van het buitenland naar nieuwe artistieke toepassingen moet zeker meer op prijs gesteld worden dan het meestal zonder voldoende kennis gebruik maken van oude prenten, zooals bij ons maar al te veel gedaan wordt. Wel zijn er ook hier enkelen die lofwaardig er naar streven om iets meer oorspronkelijks te maken en den aanleg meer in harmonie met het huis te doen zijn. Doch verreweg het meeste wat aangelegd wordt is combinatie van motieven aan oude prenten uit allerlei tijden en van allerlei stijl, ontleend. Geen tuinman die niet beweert een oud tuintje te kunnen maken. Het armzalige van zulk werk komt vooral uit door het totale negeeren van de omgeving. Welk een verschil met vroeger! Vergelijken wij hiermede bijv. de ontelbare prenten uit de 18de eeuw, dan zien wij steeds hoe, bij het toepassen van den toen nieuwen stijl van Le Nôtre, met de meest angstvallige zorg al het mogelijke gedaan werd om den nieuwen stijl-aanleg te doen harmonieeren met de oude omgeving; hoe men, wanneer dit niet mogelijk was, gedeelten maskeerde door nieuwe bouwwerken of hooge hagen of zelfs den geheelen tuin tusschen hooge hagen isoleerde. Men werkte toen met hart en ziel in zijn tuin en rekende eerst later uit wat het wel gekost had; nu bespreekt men eerst de kosten met den tuinman en stelt als eerste eisch dat het niet duur mag zijn.

Maar er zijn er nog die genoeg liefhebberij hebben en zelf trachten iets te maken wat aangenaam is voor het oog; die eenvoudig vertrouwende op hun goeden smaak en gevoel

voor kleur, planten zoals zij vinden dat bloemen en planten het beste tot hun recht komen. Zouden deze het niet bij het rechte eind hebben? De ware kunstenaar behoeft geen voorbeelden na te volgen; hij moet trachten onafhankelijk van anderen zijn weg te gaan. En alleen bij dit streven bestaat de kans, bij veel falen, iets oorspronkelijks tot stand te brengen. En de man van smaak zal, als hij van de tuinarchitectuur niets afweet, nog altijd wel iets genietbaars maken, als hij zich door de Natuur laat voorlichten en . . . het naäpen van de voorbeelden uit vroegere tijden dan ook aan anderen overlaat.

82. Tuintje 15de eeuw.

HOOFDSTUK XII

A. Beeldhouwwerk

---

83. Terminus.

HET gebruik om beelden in den tuin te plaatsen ter versiering is zeer oud en wij treffen het reeds aan bij de Romeinen. Voor de veronderstelling, dat zij het ook naar deze landen overbrachten, vond ik als eenig bewijs het op plaat 83 afgebeelde Terminusbeeld. Het is het borstbeeld van een grijsaard met langen baard en stelt voor den Romeinschen grensgod Terminus, wiens beeltenis geplaatst werd op de grenzen, zoowel van den Rijks- als van den privaateigendom. Die grenspalen waren door Numa heilig verklaard en telken jare werd het feest der Terminalia gevierd (23 Februari).

Dit beeldje nu werd opgegraven op het Waalplein te Nijmegen. Het is van zandsteen uit den omtrek en dus Romeinsch beeldhouwwerk, in deze streken vervaardigd en daardoor merkwaardig. Vermoedelijk diende het ter aanduiding der grenzen van den privateigendom van een Romeinschen burger te Nijmegen en als zoodanig zal het wel het oudste ons bekende tuinbeeld zijn.

In de middeleeuwen vinden wij van de versiering der tuinen door middel van beelden, geen gewag gemaakt. Waar men die aantrof, behoorden zij tot het huis, versierden muren, poort of brug. In „die Rose” bijv. wordt gesproken van een grooten

boomgaard die met steile en hooge muren was omgeven en

„Wel gehouwen met figuren
Ende met beelden gescreven wale.”

De eenige voorwerpen in den tuin waaraan men toen beeldhouwerk vond waren de steenen tafels en de fonteinen. Dit beeldhouwerk bestond dan nog voornamelijk uit profileeringen of eenvoudige versieringen, niet uit bepaalde figuren.

Dat het beeldhouwerk beschilderd was, blijkt, waar in „die Rose” van beelden in de muren wordt gezegd:

„Dus waren die beelden daer gehouwen,
Ende wel betrocken, bi mire trouwen,
Beide in goude ende in lasur,
Die daer stoeden inden muer.”

Met de Renaissance kwam er meer beeldwerk in de tuinen, maar toch bleef het in hoofdzaak dienen ter versiering van bestaande bouwwerken. Op de prenten van Vredeman de Vries en Crispijn de Passe e.a. ziet men aan den ingang der galerijen caryatiden en Hermeszuilen; soms staan beelden op elk der pilaren. Beeldwerk versiert de fonteinen en de koepels, maar vrijstaande beelden treffen wij nog niet aan. Deze kwamen eerst eenigen tijd later.

Toen de Renaissance in het begin der 16de eeuw hier begon door te dringen, kwam ook het voorbeeld om beelden in de tuinen te plaatsen. In Italië, waar de beeldhouwkunst zooveel hooger stond en meer beoefend werd dan bij ons, waren de tuinen vol marmeren beelden. Dit konden wij niet zoo dadelijk navolgen; hier waren de beelden zeldzaam en het marmer moest ingevoerd worden en was niet geschikt voor ons klimaat. Zoo bleven de beelden zelfs tot in het begin der 17de eeuw vrij schaarsch in de tuinen.

In Engeland, onder den invloed der Nederlanden, was het evenzoo, totdat Hendrik VIII, geheel onder de bekoring van de Italiaansche Renaissance geraakt, op groote schaal overall beelden liet aanbrengen. Op Hampton Court werden, toen de Koning zich deze bezitting na den dood van Kardinaal

Wolsey had toegeëigend, een menigte beelden en dierfiguren, die schilden droegen met de wapens van den Koning of de Koningin, geplaatst. Van deze laatsten waren er zooveel „dat zij hoofdzaak geleken in den tuin en er als gezaaid waren.” Dit blijkt ook uit eene teekening in de „Bodleian Library” van den Vlaamschen schilder Antonius van den Wijngaerde. Deze meester, van wiens werk zoo goed als niets bekend is en van hem zelf niet veel meer dan dat hij naar Spanje verhuisde, heeft dus ook in Engeland gewerkt.

In dien tuin waren ook zestien zonnewijzers van koper. Al het beeldwerk was van hout of steen en in levendige kleuren geschilderd.

Het beschilderen van het beeldwerk was in ons land noodzakelijk en regel, zooals gemakkelijk te constateeren is, wanneer men zulke oude, lang vergeten en nu weer gezochte beelden laat schoonmaken. Want geen enkele steensoort houdt het op den duur in ons klimaat uit, wanneer zij niet door eene verlaag tegen de afwisseling van het weder wordt beschermd. Dit schilderen geschiedde of in kleuren of in enkel wit en werd in het laatste geval telken jare weer met kalk opgefrischt. Marmere beelden werden niet geverfd doch 's winters met een houten kap of kist omgeven.

Plaat 84 geeft de afbeelding van een groepje (hoog 60 cM.) dat hoogst waarschijnlijk het dak van een loofkoepel heeft versierd. Het stelt allegorisch Juno als Godin van het huwelijk voor. Het is van gebakken aarde, terra cotta, en is geboetseerd door Pieter R. Xavery, wiens monogram het draagt. Het is uit het midden der 17de eeuw. Op het beroemde buitenverblijf Zijde-balen bij Utrecht waren vroeger vele van zijne boet-

84. Terra-cotta.

85. Looden tuinbeeld 18e eeuw.

seerwerken, die zich volgens C. Kramm in 1861 nog te Utrecht bevonden. Ook dit groepje had vele verflagen waarvan de onderste menie was, om het beter tegen de inwerking van de buitenlucht bestand te maken.

De oudste tuinbeelden hier te lande waren meest enkele figuren; later toen het beeldwerk het voornaamste sieraad van den tuin was geworden, werd het ook hier belangrijker en maakte men veel groepen.

Een veel gebruikt materiaal voor tuinornamenten was ook het lood. Dit maakte het mogelijk om meerdere exemplaren van een gebeeldhouwd of geboetseerd kunstwerk te verkrijgen en maakte het meer loonend ook voor den voornamen kunstenaar om modellen voor tuinbeelden te ontwerpen. Men vindt dan ook dikwijls prachtige voorwerpen, beelden, vazen, fonteinen, uit lood vervaardigd. Een mooi kunstwerk is zeker het op plaat 85 afgebeelde

levensgroot borstbeeld van een jong meisje van een, helaas, onbekenden meester. Het heeft nog de overblijfselen van de oorspronkelijke verflaag.

Al zulke beelden stonden op steenen voetstukken; borstbeelden in den regel op hooge piedestals die in de 17de eeuw zelfs zeer hoog waren (Afb. 86 en 87). Zulke voetstukken werden dikwijls niet geverfd, om het beeld beter te doen uitkomen; zij moesten dan echter door den aanslag van het weer telkens schoongemaakt worden. Zij waren in den regel van hardsteen of graniet, dat beter tegen het klimaat bestand is en niet, zoals de zandsteen, groen uitslaat.

Maakten piedestal en borstbeeld een geheel uit, zoals bij

caryatiden, dan ging de draperie van het beeld gedeeltelijk over op het voetstuk, dat dan natuurlijk van dezelfde grondstof was.

De vazen kwamen al evenveel voor als de beelden en in allerlei vormen, nu eens uiterst rijk, dan weer zeer eenvoudig. Zij behooren tot de meest decoratieve ornamenten van den tuin.

Er bestaan vele afbeeldingen van zulke vazen door groote kunstenaars geteekend. Zoo graveerde Gerrit Visscher een reeks voorbeelden voor monogrammen die hij alle als op fraaie vazen gebeiteld, voorstelde. De serie heet: „Het tweede deel, Nieuwe t' samengevlogten Naam Letteren gemaakt door Gerrit Visscher tot Amsterdam Op de singel. By de Beulingsluys.”

P. Schijnvoet gaf in 1690 te Amsterdam uit: „Voorbeelden der lusthofcieraden, zijnde piramiden, eerzuylen en andere bijwerken”.

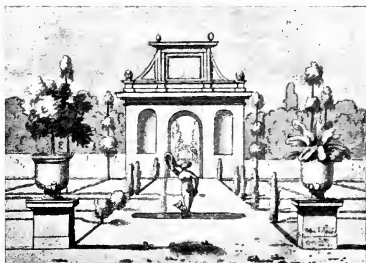
Ook kan nog genoemd worden: „Verscheidene Gesigten en Perspectiven soo na 't Leven als Anders in 't koper gebragt door Siewert van der Meulen. Anno MDCCVII”. Het zijn tuingezichten met veel architectuur.

In de 18de eeuw was er geen tuin van eenig belang zonder beelden of vazen.

Op ééne lijn met de beeldwerken als versieringsvoorwerpen staan de zonnepijlers. Ook deze zijn zeer oud. In Engelsche plaatwerken ziet men er afgebeeld die nog uit de 16de eeuw en vroeger dateeren. Deze zijn dan meestal van gehouwen steen. Zijn er nog zulke in ons land over? Ook die uit de 17de eeuw zijn zeldzaamheden geworden, terwijl er toch zeer veel geweest zijn; uit de 18de eeuw daarentegen zijn vele bewaard gebleven. Men vindt ze in verschillende soorten; verticale die in den muur zijn bevestigd, horizontale

86. „Satur”. Marmereen tuinbeeld.

87. Tuin 1702.

die de uren op eene vlakke plaat aanwijzen en twee- of vierzijdige die op twee of vier platen den zonnetijd aangeven. En dan nog de soort die het meest voorkomt, de ronde, bestaande uit koperen of ijzeren cirkels waarvan een van zwaar koper, waar de uren op staan. Het samenstel der cirkels is dan verguld, het ijzerwerk van den voet in kleuren geschilderd. Het geheel staat op een gebeeldhouwden voet.

Op de eerstgenoemde soorten trof men veeltijds stichtelijke opschriften aan: „Als eene schaduw voorbij gaen 's menschen dagen. Ps. 102 vs. 12”, graveerde Abraham Hoevenaer in 1720 op een horizontalen koperen zonnwijzer.

In den laatsten tijd zijn zonnwijzers weer in de tuinen gewild; de oude worden op prijs gesteld en ijverig nagemaakt.

B. Bloemvazen en plantenkuipen

Fraaie, zeldzame planten te bezitten, zal wel altijd de grootste liefhebberij zijn geweest van hen die er een tuin op na konden houden. Maar de meeste van deze planten waren uit warmer streken ingevoerd en konden ons gure klimaat niet verdragen en moesten, ten minste 's winters, in kassen bewaard worden. En daar ook bij de meeste planten het telkens in voor- en najaar verplanten bij het verlaten van of het inkomen in het vorstvrije winterverblijf niet mogelijk is, was men er al vroeg op bedacht dergelijke planten in vazen of potten te kweken, waardoor zij gemakkelijk en zonder nadeel ten allen tijde verplaatst konden worden.

Trots als men was op mooie of zeldzame planten, kwam men er al dadelijk toe deze dan ook in fraaie vazen te zetten.

Op de middeleeuwsche afbeeldingen ziet men telkens planten in potten of vazen tot versiering dienen van den tuin. Toen waren zij met de gebeeldhouwde fonteinen, tafels enz. vrijwel de eenige kunstornamenten in den tuin of boomgaard. Toch bepaalde hun gebruik zich in den aanvang tot enkele vazen, waarin vooral kleine gesnoeide vormboompjes of curieus gegroeide planten stonden. Hunne plaats was in den regel op den rug der grasbanken. Op een miniatuur in een Fransch (Bourgondisch?) manuscript in de Bibliothèque de l' Arsenal ziet men op den rug der bank waarop twee personen zitten, eene ronde vaas op voet, waarin een in drie étages geschoren boompje. In een lage metalen pot staan bloemplanten. Deze vazen waren veel blauw of wit geschilderd en van metaal of roode gebakken aarde gemaakt, op de wijze zooals nu nog steeds geschiedt. Doch tot versiering worden zulke roode aarden potten weinig meer gebruikt; hierdoor vervielen van zelf de ornamenten, en zijn zij gewone gebruiksvoorwerpen geworden. Men treft nog zulke oudere potten aan die werkelijk van fraaien vorm zijn en aardig en relief versierd. Wellicht heeft men reeds in de 15de of in het begin der 16de eeuw bloemvazen gehad van gedecoreerd en geglazuurd aardewerk in de manier van het Delftsch. Ten minste ik vond in het Breviarium Grimani afbeeldingen van dergelijk aardewerk in blauw en wit, al waren het dan geen bloemvazen.

Ook vindt men soms nog van die waarlijk reusachtige Japanische potten van geglazuurd aardewerk met ornamenten en relief, die waarschijnlijk voor planten hebben gediend; eveneens bestaan er nog groote bloempotten van Japansch en Chineesch porselein. Doch uit de oude afbeeldingen is het meestal niet mogelijk op te maken, waarvan de vazen waren gemaakt.

Met de Renaissance was het gebruik van vazen in de tuinen niet veel toegenomen. J. Vredeman de Vries geeft alleen op het titelblad van zijn werk „Hortorum enz.” wel reeds zes verschillende modellen, doch hij past ze in zijne tuinontwerpen zoo goed als niet toe.

Toch begon men toen, doch vooral in de 17de eeuw, al meer planten in kuipen langs de paden en perken te zetten. Deze

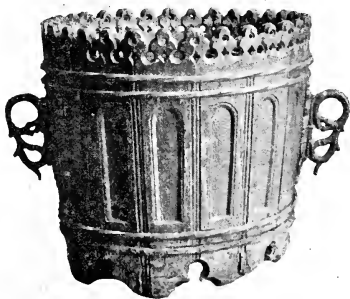
houten kuipen kunnen beschouwd worden als verwant aan de oude verhoogde bedden met houten randen; want oudtijds toch plantte men dikwijls op zichzelf staande boomen, vooral vruchtboomen of sierboompjes op kleine verhoogde bedden, waaromheen planken randen waren. Zoo worden verscheidene door P. Lauremberg in zijn werk „Horticultura”, 1631, bladz. 157, afgebeeld. Feitelijk behoefde men er dus slechts een bodem onder aan te brengen en men had een kuip, die het voordeel had verplaatsbaar te zijn. Verfraaiing volgde vanzelf; zoo ging men de kuipen, die toch met hunne planten tot versiering moesten dienen van den tuin, verfraaien door kunstvol ijzeren of koperen beslag en beeldhouwwerk.

Plaat 88 geeft de afbeelding van eene plantenkuip uit het midden der 16de eeuw, die nog sporen vertoont van de oude kleuren, groen met verguld (?) ijzerwerk. Zij is van eikenhout met Gothisch décor en versierd met gesmeed ijzeren, fraai bewerkte banden en handvatsels en moet afkomstig zijn uit eene kerk. Waarschijnlijk diende zij om met kerkelijke feesten met planten in de kerk gezet te worden. Dit verklaart dat zulke exemplaren bewaard bleven, wat bij geregeld gebruik in den tuin niet het geval zou zijn geweest.

In de 17de eeuw werden vooral oranjeboomen hier veel gekweekt en in zulke kuipen buiten geplaatst. Men vormde er zelfs lanen van en Holland was voor het kweken van oranjeboomen beroemd.

Zulke plantenkuipen, in Engeland „Dutch jar's” genaamd, werden daar algemeen, vooral na de komst van Willem III.

In den stijl van Le Nôtre vonden zij eene ruime toepassing.

88. Plantenkuip 16de eeuw.

C. Tuinmeubels

89. Grasbank in een tuin 15de eeuw.

OP de middeleeuwsche schilderingen en miniaturen ziet men weinig of geen meubelen in de tuinen. De gewone zitplaatsen waren het malsche grastapijt, de vrijstaande zoden- en grasbanken, die ook wel tot leuning dienden als men liever op het grasveld zelf verkoos te zitten, en de grasbank tegen den muur.

Deze grasbanken kan men bezwaarlijk onder de meubels rangschikken. Maar zij deden dienst als zoodanig en waren de voorloopers van de vaste houten banken die men al een enkele maal in de middeleeuwen aantreft en van de latere verplaatsbare zetels. Daarom meende ik ze hier te moeten vermelden.

De grasbanken waren van tweeërlei soort. Sommige van opgestapelde graszoden waren rondom met gras begroeid, anderen rondom gemetseld en opgevuld met aarde waarop gras groeide. Nu eens stonden zij op zich zelf, dan weer tegen den muur aan.

In den boomgaard ziet men dikwijls zulke vrijstaande banken afgebeeld (Afb. 26). In de tuinen daarentegen staan zij dikwijls tegen de muren. De reden hiervan zal wel geweest zijn dat zij eigenlijk loopgangen waren die langs den muur gingen en die de boogschutters gelegenheid gaven om over den muur heen op den vijand aan te leggen; in tijd van vrede konden zij als rustbank dienst doen met den muur als rugleuning (Afb. 20 e. a.). Soms ziet men vazen met bloemplanten of met fijn gevormde boompjes op den rand van den muur prijken.

De banken van enkel graszoden zullen natuurlijk wel ouder zijn dan de gemetselde en in den beginne algemeener zijn geweest; men was zuinig met metselwerk in de vroege middeleeuwen.

Op eene schilderij in het Rijks-Museum N°. 43a uit het begin der 16de eeuw, van een onbekenden Hollandschen meester, voorstellende de begrafenis van een patriarch, ziet men eene groote vrijstaande, driezijdige, gemetselde grasbank in een tuin die tegen een kasteel of klooster aanligt. Iets verder staat een ronde lage gemetselde grasbank om een boom (Afb. 90).

Op een miniatuur in een Bourgondisch (?) manuscript uit de 15de eeuw in de Bibliothèque de l'Arsenal te Parijs ziet men een aardige voorstelling van een tuintje tegen een kasteel aan. Deze tuin ligt blijkbaar aan de achterzijde van het kasteel en is afgesloten door een hoogen muur met poort. Op kleinen afstand van den muur is een hekwerk met vergulde mazen, aan de vierde zijde open. Midden in die ruimte staat een gemetselde driezijdige bank. Op de bank in het gras staan blauwe versierde vazen waarin bloemplanten en een gevormd boompje. Op den grond, steunende tegen de bank, zitten een paar aanzienlijke jongelieden rustig te keuvelen. „Oriande et Maugis se trouvèrent en ung jardin pour eulx esbattre et deviser en passe-temps après ce qu'ils avaient diné, et que l'eure était de prendre un petit repos.”

Als de edele Jonkvrouwe op de grasbank zat, dan zaten natuurlijk de dienstvrouwen of dames van lageren rang op den grond. Een prentje uit het reeds genoemde boekje van 1487, „van die gheestelike kintscheyt Jhesu” laat ons zien hoe het Kindeke Jezus op de eereplaats zit, hier de zodenbank, terwijl de jonkvrouwen die „Penitentia” (boete) en „Gratitudo” (dankbaarheid) heeten, aan zijne voeten op het grasveld zijn gezeten. Maar dikwijls verkozen de groote dames zelf op den grond te zitten.

Dat men in den tuin of in den boomgaard wel op tapijten zat, blijkt uit de bestaande afbeeldingen en ook uit het gedicht, reeds op bladz. 54 aangehaald, waarin gezegd wordt dat Karel de Groote in den boomgaard zat op een gouden zetel en de hem omringende gezanten en hovelingen op witte tapijten op den grond.

Van verplaatsbare zetels in den tuin bestaan weinig voor-

90. Kloosterhof 15de eeuw.

beelden. Deze waren trouwens zelfs in de huizen zeldzame meubels; men zat op banken of op kisten of op kleeden en kussens op den grond. Zeer waarschijnlijk zal de zetel van den Heer in de hooge zaal van den burcht wel meestentijds de eenige zetel in het kasteel zijn geweest, als hij ten minste ook zelf niet op een bank of kist zat. Wellicht werd deze deftige zetel wel bij plechtige gelegenheden of als de Heer krank was, naar den boomgaard overgebracht.

Op een prent van omstreeks 1450 door den Vlaamschen „Meister der Liebesgärten”, komt zulk een zetel in den boomgaard voor. In dit opzicht is deze prent hoogst belangrijk, want behalve dezen zetel ziet men er nog op afgebeeld grasbanken van verschillenden vorm, allerlei tentjes en op den grond uitgespreide tapijten. Eene als voorname dame gekleede vrouw richt pijlen op de harten van twee voor haar geknield liggende mannen, een ridder en een hoorige, beiden even

gevoelig voor hare attentie. Dat de kunstenaar voor deze, de Liefde verpersoonlijkende dame, een vorstelijken zetel in den boomgaard plaatste, is te begrijpen. Maar in het gewone leven kwam dat zoo niet voor. De andere personages op de prent zitten dan ook maar eenvoudig op het gras of op grasbanken (Afb. 92).

In de 16de en 17de eeuw zat men op houten banken, die meestal in de koepels en galerijen geplaatst werden. Het is opmerkelijk zoo zeldzaam als zij op schilderijen, teekeningen of prenten uit dien tijd voorkomen. En dat men nog in de 17de eeuw niet schroomde om eenvoudig op het gras te gaan zitten om het middagmaal te gebruiken, ziet men op plaat 38. Dr. W. Harris schreef dat de banken en ander houtwerk op het Loo groen geverfd waren.

In de 18de eeuw, toen zooveel mogelijk beeldhouwwerk in de parken en tuinen werd toegepast, plaatste men wel fraai gebeeldhouwde steenen banken. In den stijl van Le Nôtre konden zij gebezigd worden. Op terrassen of hoogten, van waar men uitzicht had op den tuin, plaatste men banken; dit waren dan echter geen losse banken, maar zij maakten deel uit van eenig bouwwerk, tempelwand, waterval, fontein enz., waar zij geschikt bij aangebracht konden worden en gewenscht waren. Doch op zich zelfstaande losse banken kwamen ook toen nog maar weinig voor; zij waren dan gebeeldhouwd, meestal met een hoogen rug en van steen of hout.

Ten tijde van den landschapstijl werd het zoo al niet gemakkelijker, dan toch natuurlijker geoordeeld op een dooden boomstam te gaan zitten, of op een plank die op een paar boomstronken was vastgespijkerd. Doch de plaats waar men die banken dan zette maakte alles goed. Bij het poëtische graf van den „onbekende” of van een denkbeeldigen Rousseau, in de grot van den heremiet of in den Tempel van Venus, zag men de geschikste plaatsen om zich neer te zetten en na te denken over de broosheid van het Leven en van de Liefde, enz.

In de tweede helft der 19de eeuw kwam men eerst tot het

juiste inzicht hoe men het zich in een fraaien tuin gemakkelijk kon maken en de vereeniging van Kunst en Natuur niet alleen wandelende maar ook gemakkelijk zittende in een „rocking-chair” of hangmat kon bewonderen.

Wat de tafels in de tuinen aangaat, deze ziet men telkens afgebeeld; in de middeleeuwen waren zij van steen of hout, meestal zes of achtkantig, van zware constructie en niet verplaatsbaar. Op plaat 16 komt een tafel voor, waarvan de zware poot midden in een verhoogd grasperk staat, terwijl de tafel op de Vlaamsche prent van 1450 (Afb. 54) met een smal lang kleedje belegd is, waarop eet- en drinkwaren staan. Ook deze tafel is van steen of marmer. Van een eenvoudige soort waren de tafels die bestonden uit een rond van planken om een boomstam, een soort nog steeds in toepassing.

Van af de 16de eeuw waren de vrijstaande tafels uit den tuin verbannen; tot in de 19de eeuw ziet men ze niet meer en eerst met de komst van de losse, lichte tuinmeubelen van onzen tijd zijn ook de tafels weer in den tuin gekomen.

J. Vredeman de Vries en zijn tijdgenooten plaatsten de tafels en rustbanken in de sierlijke koepels. Ook in de 17de eeuw, toen men in elken tuin of lusthof toch minstens één koepel had, ging men daar zitten om de ronde tafels om uit te rusten of den inwendigen mensch te versterken.

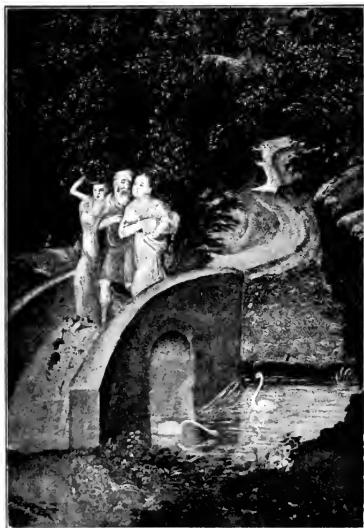
ZESDE AFDEELING

DE PARKEN

HOOFDSTUK XIII

A. Het park en het bosch

91. Gothisch park.

DE naaste omgeving van het middeleeuwse kasteel met de bijgebouwen en buitenwerken, waarbinnen de tuinen en boomgaarden besloten lagen, moet men zich denken als een terrein, vrijwel zonder boomen, zóó dat in tijden van oorlog en bij onverwachten aanval de vijand geene beschutting vond. Daarachter lag dan het bosch. Daar waar een aanval tot de onmogelijkheden kon gerekend worden, of waar het van geen belang

was of de vijand er beschutting vond, zal men het bosch wel dichterbij gehad hebben. Op de oude miniaturen en teekeningen wordt meestal de naaste omgeving afgebeeld als een open terrein met enkele boomgroepen, die wel doen vermoeden dat zij daar met voordacht gepland zijn. Waar men

den boschaanleg dichter bij het huis kon hebben, werd dan een gedeelte meer regelmatig aangelegd en ter meerdere beveiliging omsloten. Dit was dan het park.

Het woord park is zeer oud en beteekent een afgesloten grooter terrein met boombeplanting. Diezelfde beteekenis vinden we terug in het fransche werkwoord „parquer”, in een omsloten ruimte brengen.

Reeds in de middeleeuwen vindt men melding gemaakt van parken. In den Lancelot II 2449—2454 wordt bij de beschrijving van de plaats waar zich het kasteel bevindt, ook het park genoemd:

„Eenen cleinen broec ne bore groet
Dat in den middel van bossen stoet;
Ende te midwege in dat parc
Stont een hoge tor ende starc
Ende was besloten wel tier uren
Beiden met grachten ende met muren.”

Hier stond het kasteel dus in een laag, moerassig terrein, omringd door bosschen, die in de nabijheid van het kasteel tot park gemaakt waren.

Dat men in de middeleeuwen in den omtrek der kasteelen groote bosschen had, spreekt vanzelf. Vooreerst waren de bosschen toen talrijk, maar ook waren ze voor de kasteelbewoners van belang voor de jacht, het hoofdvermaak en de hoofd bezigheid der edelen.

Maar de bosschen waren niet alleen de schuilplaatsen van allerlei wild, zij wemelden ook van roofdieren. Wolven o. a. waren hier te lande zeer talrijk. Maar nog gevaarlijker dan de roofdieren waren de vele boosdoeners die in de ontoegankelijke wouden leefden. In die tijden van armoede, toen de mislukking van den oogst hongersnood beteekende, was het stroopen van wild dikwijls het eenige middel om aan den hongerdood te ontkomen. Doch hierdoor stelde men zich bloot aan een even groot gevaar, daar een betrapte wilddief meedoo-genloos opgehangen werd. Eenmaal als wilddief bekend, was de man een paria en waren de bosschen zijn eenige toevlucht. Hier

vormden deze uit de samenleving gestooten mannen benden, die in hun onderhoud voorzagen door wild stroopen en het berooven en brandschatten van de landelijke bevolking. Herhaaldelijk wordt ook uit de middeleeuwen melding gemaakt van het schaken van schoone jonkvrouwen. Door dit alles waren de gevaren voor deze om in de bosschen te dolen velerlei.

Hierdoor wordt dan ook verklaard dat men in de onmiddelijke nabijheid van het kasteel een gedeelte van het eigenlijke woud afzonderde, dit afsloot door slooten of doornhagen en kwaadwilligen of roofgedierte verhinderde daar schuilplaatsen te vinden.

Men moet zich dus zulk een park voorstellen als een vrij groot, met breede slooten of zware hagen omringd en van het woud afgescheiden terrein.

Van den aanleg dier middeleeuwsche parken kunnen wij ons niet veel meer voorstellen. Dat zij ooit volkomen regelmatig aangelegd zullen zijn geweest is hoogst onwaarschijnlijk; wel echter had men door het beloop der paden, door de teekening van de bruggen, afsluitingen, enz., zij het onwillekeurig, een samenstel van lijnen, dat den stijl van het tijdperk weergaf. Zoo zien wij op een schilderij van omstreeks 1500 van een onbekenden meester met de initialen DTF een Gothisch park. De teekening van de paden toont duidelijk aan dat zij met voordacht zoo aangelegd zijn geworden en de verbinding der lijnen herinnert ons aan den Gothischen stijl. En datzelfde treft men op vele miniaturen en schilderijen aan. Baron Ernouf „l'Art des Jardins, Paris 1772" beweert dat de schuine lanen, van de middeleeuwen af tot den landschapsstijl toe zeer gebruikelijk waren in Holland en Engeland.

In die Gothische parken vond men hetgeen tot nut en genoegen der burchtbewoners kon strekken, doch waarvoor geen plaats was in de tuinen. Zoo de vischkommen, wildbanen enz. en ruime grasvelden, mooie boomen en planten. En dat de bouwlanden er wel voor een deel in of naast

gelegen zullen hebben, blijkt uit den Lancelot, waar men leest van een kasteel:

„Ende an dene side van den castele
Was een foreest ende houts vele
Ende lantwinninghen ter ander siden.”

In een charter van 1314, aanwezig op het kasteel Helmond, wordt vermeld het „park”, een bosch van 31 H. A. (vanouds de wandelplaats der Helmonders, nu bekend als de „Warande”).

Op de reeds vermelde kopergravure van den „Meister der Liebesgärten (zie ook hoofdstuk X) ziet men een terrein afgebeeld dat ongetwijfeld een gedeelte van een park is. Het ligt achter een kasteel of liever achter twee kasteelen, waarmede wel bedoeld zal zijn weer te geven de eendracht en vriendschap tusschen menschen van verschillende huizen. Dat de kunstenaar zijn liefdetuin juist in een park voorstelde, zal wel geweest zijn om er als symboliek ook de verschillende dieren in te kunnen plaatsen, die hij vond dat bij de voorstelling pasten, zooals herten, konijnen, hondjes en ooievaars, die in den boomgaard, ten minste de eerste soorten, gewoonlijk minder gewenscht waren. Op het afgebeelde terrein staan op een open plek tusschen het hooge hout, grasbanken en een zware steenen tafel waarop vruchten, enz. De jongelieden houden zich bezig met kaartspel, muziek, het lezen van minnebrieven, het vlechten van rozenkranzen, eten, drinken en . . . flirten. Met een en ander voldoet het park hier aan de bestemming van een boomgaard. Wij betreuren dat de kunstenaar er zich meer op toegelegd heeft ons al die genoegens duidelijk te maken dan om ons een juist beeld van een Gothisch park te geven; maar toch blijkt duidelijk uit zijne teekening, dat als de boomgaard geen voldoende ruimte aanbood om er groote grasvelden te hebben, het park den boomgaard verving. En als dit weer goed ingesloten en beschermd was, kon daar ook geen bezwaar tegen bestaan (Afb. 92).

In de 16de eeuw, toen men de tuinen uitbreidde door het

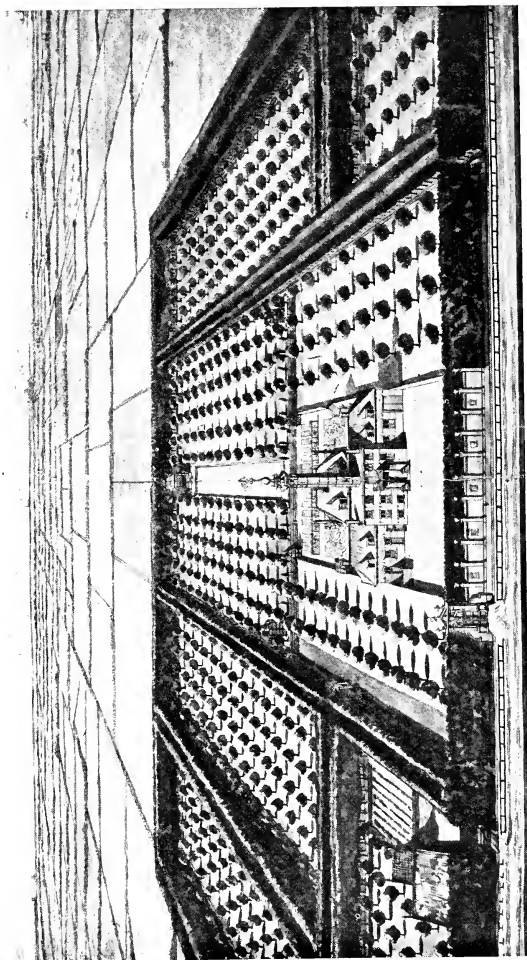
wegbreken der buitenwerken of door het dempen der buitengrachten, kwam de tuin te grenzen aan het park en begon daar later een deel van uit te maken. Doch dit is hier te lande niet algemeen geworden; de afbeeldingen waarop tuin en park ineensmelten tot één geheel zijn zeldzaam. Het aanleggen van groote parken trad in de Nederlanden veel minder op den voorgrond dan de tuinaanleg; waar echter de afscheiding tusschen tuin en park gevormd was geweest

92. Liefdetuin 15de eeuw.

door muren en deze omvergehaald waren, konden park en tuin zich vereenigen. Toch behield men meestal enige afsluiting en afscheiding door hagen of hekken en bleef het begrip tuin in eere.

Een der fraaiste voorbeelden van een park uit de eerste helft der 16de eeuw (1526) zooals het zich aansluit bij den tuin en er zelfs een geheel mede zou uitmaken als niet èn tuin èn park nog hunne afgebakende grenzen hadden, vindt men op

93. t' Hof van Steen-Hoven.

de bekende en herhaaldelijk gereproduceerde ¹⁾ miniatuurteekening in een manuscript in de Bibliothèque de l'Arsenal te Parijs. De tuin is geheel en het park alleen aan de tuinzijde omgeven door een hekwerk van vergulde ijzeren stijlen met gekruiste dwarsstijlen die rood geverfd zijn, waartusschen vlechtwerk van ijzerdraad. Zij zijn van elkander gescheiden door een vrij breede strook gronds. De tuin is verdeeld in regelmatige grasperken.

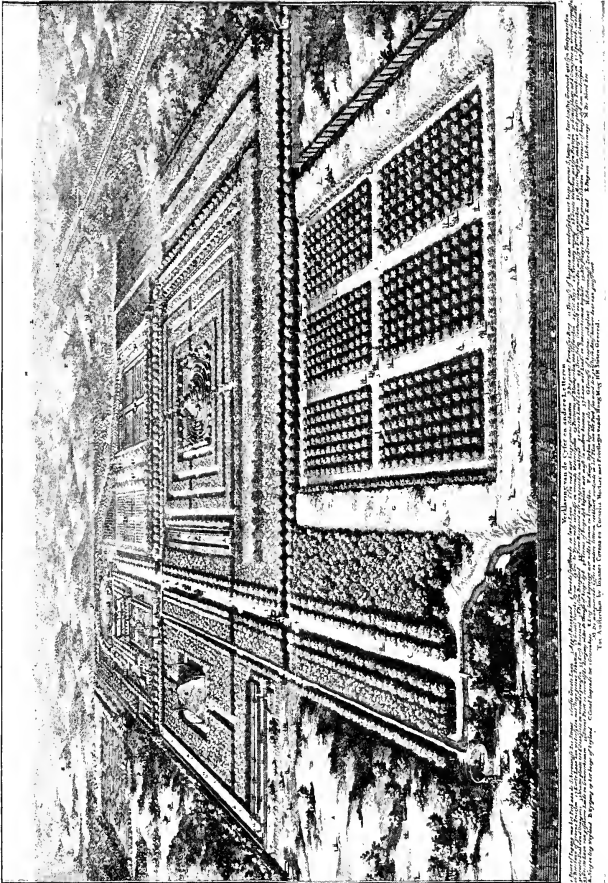
Het park loopt aan de tuinzijde uit in een grasveld waarop een fraaie steenen koepel staat; het hooge geboomte van het park vormt den achtergrond. Terzijde van het park staat langs een gedeelte van den hoogen gekanteelden muur die het geheele terrein omsluit, nog een houten galerij met loofdak.

Op dit miniatuur, dat waarschijnlijk vervaardigd is door Geoffroy Tory voor Marguérite de Navarre, is Henri d'Albret afgebeeld op het tijdstip van zijn huwelijk. Hij verlaat den tuin van Alençon, waarbuiten zijne bruid met hare dames hem staan op te wachten. Een bijschrift laat hem deze woorden zeggen: „Inveni unam preciosam margaritam quam intimo corde collegi.” (Ik heb een madeliefje (doelend op Marguérite de Valois) gevonden dat ik in het binnenste van mijn hart vergaarde).

Gedurende de 16de eeuw kwamen de parken in de Nederlanden niet tot bijzondere ontwikkeling. De groote verandering in de tuinarchitectuur bepaalde zich vooral tot de tuinen. Het park bleef een afgeperkt stuk bosch zonder veel versiering. Eerst met de 17de eeuw zou hierin eene groote verandering komen. Toen kreeg het park evenveel beteekenis als de tuinen en al smolten zij nog niet ineen, het verband werd toch veel nauwer. Op eene teekening van P. Blicck 1669, zien wij „de Perspective van t' Hof Steen-Hove geboudt door de Heeren Nicolaes en Johan Honigh”. Het park is hier geheel regelmatig in rechthoekige vakken verdeeld, alle met boomen be-

---

¹⁾ O. a. als titelplaat in kleuren in „P. Lacroix, Sciences et lettres au moyen-âge et à l'époque de la Renaissance.”

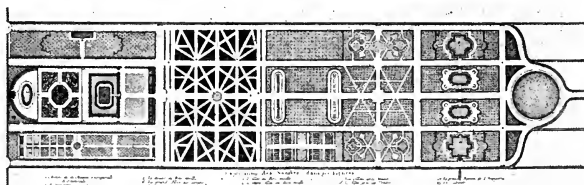
94. Het park van „Sorgvliet“.

plant, die in recht verband staan. De buitenste rijen boomen zijn van boven geschoren en vormen aldus lanen (Afb. 93).

Even regelmatig ziet de aanleg van „Sorgvliet” bij Den Haag er uit op de prent van J. van den Aveele. Hier is echter veel meer afwisseling en kan men van twee kunstmatige hoogten van het uitzicht genieten op het park. De eene hoogte is tevens tot doolhof aangelegd (Afb. 94).

Naar eene tekening van J. Moucheron graveerde D. Stoopdaal den plattegrond van Heemstede. Bij dezen aanleg vormen park en tuin al vrijwel een geheel, al ligt de tuin, door zijn oude ligging achter het huis, nog afgescheiden. Het park verraadt den nieuwen invloed, den Le Nôtre stijl, met zijne cabinetten, grotten, vijvers, berceaux enz. (Afb. 95).

Op de platen in het werk van J. v. d. Groen, uitgave van

95. Plattegrond van Heemstede.

1721, ziet men de tuinen steeds nog afgescheiden van het park. Wel zijn er vakken boomen in aangebracht, maar die bleven toch afgezonderd; het geheel blijft tuin en is geen park. Op de afbeeldingen van het Hof te Ryswyk kan men duidelijk zien dat de tuinen achter het huis later aangelegd en die naast het huis de oude zijn. Het park ligt daar tegenover het voorplein. Op een prentje uit denzelfden tijd „Maison royale de Neubourg à Ryswyk” ziet men ook dat het park vóór het huis ligt, daarvan door het voorplein en een verhard weg gescheiden. Het is evenals de tuinen door grachten omgeven en aan de achterzijde bovendien nog door een lage haag afgesloten.

Bij het huis Honsholredijk lag het park achter het huis; de beplanting was verdeeld in kleine vakken boomen, alle met

hagen omgeven. Mag men de prent gelooven, dan was het park slechts twaalf boomrijen diep. En alles was weer door een gracht omgeven. Bij het Huis in t' Bosch was de tuin vóór het huis, het park er achter gelegen. Het bestond uit vierkante door paden gekruiste grasperken, omgeven door boomen. Ook bij het Loo was het park geheel afgescheiden gebleven van de tuinen en lag meer om het oude Loo.

In de 18de eeuw veranderde dit alles veel, toen de stijl van Le Nôtre meer en meer gevolgd werd. Deze stijl was eigenlijk een stijl van parkaanleg waarin de tuinen opgenomen waren; zijne tuinen hadden op zich zelf weinig oorspronkelijks. En hier te lande was het idee van zijne regelmatige parken ook al niet nieuw. G. Riat erkent ook dat de Hollanders hunne regelmatige parken hadden lang vóór Le Nôtre (pag. 264 en 266). Maar de versiering met beeldwerken en de wijze van aanleg met overal uitzichten, de lanen van hooge hagen, soms doolhoven vormende, de vijvers, dat alles was nieuw (Afb. 96).

Behalve het Loo zijn hier geen parken aangelegd als de Koninklijke in Frankrijk; maar zeker is het dat op kleinere schaal nergens zoo vele zijn aangelegd geworden als hier te lande. Doch juist door de beperktheid der terreinen werden deze parken dikwijls niet veel anders dan groote tuinen. Een menigte plaatwerken brengt deze nog in herinnering. Afb. 97 is genomen naar eene teekening in kleuren van J. van Call, die een zeer bekwaam tuinarchitect schijnt geweest te zijn. (Zie Hoofdstuk VIII).

Inmiddels was in Engeland de landschapsstijl opgekomen en had daar toen reeds grooten opgang gemaakt. De nieuwe mode, die niet meer of minder bedoelde dan aan alle regelmatigheid een einde te maken en de Natuur bij den tuinen parkaanleg te huldigen, sloeg geweldig in. Het was alsof men in eens genoeg had van alles wat eeuwen lang als het hoogste had gegolden. In betrekkelijk korten tijd is ongelooft veel van het oude vernield geworden in Engeland; de prachtigste oude parken werden meedoogenloos omvergehaald en naar den nieuwen stijl hervormd. Bij ons kwam

deze mode eerst laat, op het einde der 18de eeuw en eerst in de 19de eeuw voor goed, met hetzelfde treurige gevolg dat ook hier zoo goed als niets van het oude gespaard bleef.

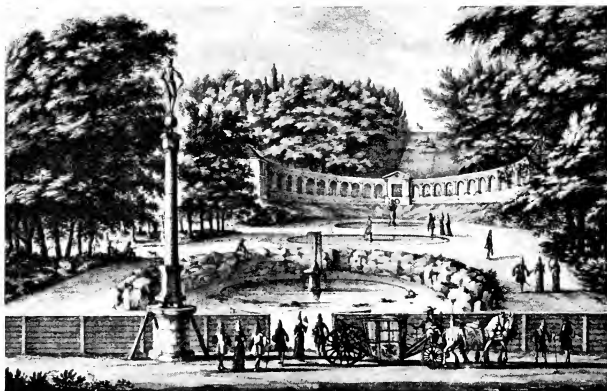
De landschapstijl heeft ons alles ontnomen wat nog kon herinneren aan onze fraaie 17de eeuwsche parken en aan de wel overdrevene, maar toch rijke en curieuse kleine parken en tuinen der 18de eeuw. De onregelmatige buitenplaatsen hebben de oude parken vervangen. Het is waar dat sommige van deze in verloop van tijd zeer mooi zijn geworden, waar men de nu eeuwenoude boomen nog vindt, waar de kinderachtige fraaiigheden al lang zijn vergaan en de Natuur voor zich zelf is gaan zorgen. Maar zooveel buitenplaatsen met

eeuwenoudeboomen vindt men in ons land ook al niet meer. En de meeste onregelmatige buitens met hun struikgewas onder het hooge geboomte, hunne grillig gevormde vijvers en kronkelende paadjes herinneren nog telkens aan het ondeugende gezegde: „Rien n'est plus facile que de desiner un parc anglais; on n'a qu'à enivrer son jardinier et à suivre sa trace.”

Eene teekening

96. Gezicht in een park 18de eeuw

97. Gezicht in een park 18de eeuw.

in kleuren van C. de Kruyff, zonder jaartal, beeldt het Paleis Soestdijk af, zooals het was in den tijd van den landschapsstijl, het begin der 19de eeuw. Bijzondere werken om de natuur te verfraaien zijn hier niet aangebracht; dit gedeelte is geheel aangelegd om den grooten vijver goed tot zijn recht te doen komen (Afb. 98).

Hier te lande, waar de groote bosschen langzamerhand zeldzaam werden, is het onderscheid tusschen de benamingen park en bosch in latere tijden nooit zoo op den voorgrond getreden en is de uitdrukking park hier vrij ongebruikelijk, in tegenstelling met Frankrijk waar zij, al of niet „clos de murs”, nog veel voorkomen. Ook in Engeland behield men de onderscheiding tusschen tuin en park; het regelmatige park met de tuinen is afgesloten van de tuinen en van het meer natuurlijke gedeelte „the wilderness.”

In den lateren tijd schijnt hier te lande de begeerte te zijn ontstaan om al het bestaande weer te willen verfraaien; van welken stelregel men daarbij uitgaat is mij niet bekend. Het schijnt eene vermenging te zijn van tuinbouw en tuinarchitectuur; wat nieuw aangeplant wordt bijv., wordt met alle zorg

behandeld en de trotsche reuzen die het jonge goedje mochten hinderen worden meedoogenloos omgehakt. Dat geeft natuurlijk veranderingen die nog al in 't oogvallend zijn en misschien een nieuwen stijl zullen vormen! Bij zorgvuldige toepassing heeft men kans nog geld toe te krijgen.

Ook het Haagsche Bosch is in de latere jaren geheel veranderd. Wat was het vroeger mooi met die eindelooze zuilenrijen zijner boomen, herinnerend aan de Kennemer wouden, waarvan, naar wordt beweerd, het eenmaal een deel uitmaakte! En nu heeft het langzamerhand eene onderbeplanting van struikgewas gekregen, waardoor de vergezichten tusschen het hout reeds grootendeels verdwenen zijn en het geheel op een 19de eeuwse buitenplaats gaat gelijken.

Maar het Haagsche Bosch verandert niet alleen langzamerhand van gedaante, maar raakt ook al zijn mooie boomen zoetjes aan kwijt. En zij worden al zeldzaam, de reuzen die zoolang den roem van het bosch hebben uitgemaakt. Och ja,

98. Het paleis Soestdijk omstreeks 1800.

er zijn er bij die ziek zijn en gevaarlijk worden, waar het verkeer zich onder hunne bladerenkruin beweegt; maar zoo vele zijn nog geheel gaaf of staan ver genoeg van de wegen af dat zelfs het vallen van den boom in een storm niemand zou deren. Waarom moeten zij dan toch weg?

En niet alleen dat het Haagsche Bosch zijn mooie boomen kwijt raakt, maar het verliest ook zijn historisch karakter. Trouwens dat schijnt hoegenaamd niet te tellen, anders zou men

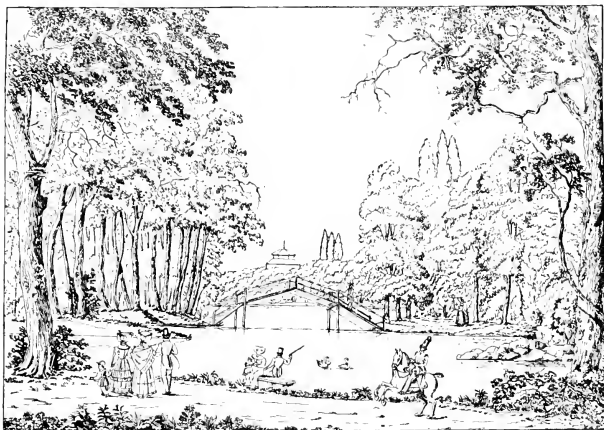

99. Het Haagsche Bosch 1771.

bij de waarlijk beangstigende omkapping van dezen winter (1909—1910), toch nog wel den prachtigen beuk hebben laten staan die voor de Hagenaaars, die nog op hun gemak door het bosch wandelen, een goede bekende was. Deze kolossale prachtboom ligt nu armzalig ter aarde. Geen ziekte, geen ouderdom, geen storm velde hem neder; voor wat zilverlingen werd hij verkocht. En met hem gaat weer eene geschiedkundige herinnering verloren, want op dezen boom stond nog een curieus inschrift uit den tijd der revolutie met groote letters ingesneden. Het luidde: F..... de la Cour. De oorsprong dezer woorden schijnt gezocht te moeten worden in het feit,

dat in deze omgeving bij den Bezuidenhout een koepel stond, waar leden der stadhouderlijke hofhouding bijeen kwamen. En later, na het vertrek van den Stadhouder, dansten hier de vrijheidsmaagden om den boom en zij misschien krasten de woorden er in om daardoor van hunne patriottische gevoelens blijk te geven.

Aangename herinneringen zijn dat niet; maar de geschiedenis geeft de leering voor volgende tijden; een kwart eeuw

100. Het Haagsche Bosch in 1810.

later was deze roes voorbij en werd met vreugde hersteld wat eerst was afgebroken.

Maar de beuk ligt ter neder; over weinige dagen gaat hij naar de zagerij. En de plaats waar hij gestaan heeft zal netjes gelijk gemaakt worden en met dood blad bestrooid, alsof er nooit zoo'n reus had gestaan. En velen die het vernemen, zullen zeggen „wat kan mij dat schelen”, en het werk der vernieling zal voortgaan; tot er weer een nieuw geslacht zal komen dat ons beschouwen zal als wandalen. En zij zullen gelijk hebben ook, die menschen van later.

De Haarlemmerhout wordt ook „verbeterd”. Hoewel velen van een tegenovergesteld gevoelen zijn, is vastgesteld dat het eene „wetenschappelijke verfraaiing” is. Dit zal dus de naam van het nieuwe stelsel moeten worden.

De beide afbeeldingen (99 en 100), zijn gezichten uit het Haagsche Bosch. De eene, naar een aquarel van 1771, laat ons zien een „wetenschappelijk leelijken” boom, dien men toen mooi vond. De tweede, naar eene teekening van E. W. J. Bagelaar, is uit het jaar 1822.

Ik voor mij zou zoo zeggen, dat waar men den aanleg van bestaande parken en buitenplaatsen met oud geboomte wil veranderen, het toch overweging zou verdienen om het mooist natuurlijke dat men er in hebben kan, nl. de mooie of schilderachtige oude boomen, in de eerste plaats te sparen. Iets mooiers dan dat zal men er toch niet in kunnen brengen. Er zijn er gelukkig nog genoeg die er zoo over denken.

B. De bouwhoeven en landen

Bij het kasteel behoorden noodwendig bouwhoeven. Deze zullen steeds hoofdzakelijk in de naaste omgeving hebben gelegen; zij toch moesten voorzien in de voornaamste behoeften van het dagelijksch leven. Op het voorplein van het kasteel bevonden zich de voorraadschuren; in den naasten omtrek lag het wei- en bouwland, of zooals men toen zeide de „lantwininghen”. Dat deze voor de burchtbewoners van groot belang waren is duidelijk. Behalve de zuivelproductie en het vleesch van het vee, had men de huiden. Gras en hooi waren ook noodig voor de vele rijpaarden. En vooral het stroo was een noodzakelijk iets. Want het stroo is altijd het materiaal geweest dat diende tot de ligging van mensch en dier. Het opmaken van een bed in de middeleeuwen was spoedig gedaan; men spreidde een bos stroo uit op den grond en met de dekens was het bed gereed. Vaste bedden werden eerst veel later geregeld gebruikt, al wordt er reeds vroeg melding

van gemaakt; wanneer de grond te vochtig was legde men het beddegoed op een met touwen overspannen stelling. Zelfs in de 15de eeuw sliiep men aan het Hof van Frankrijk nog op den grond. Ook stroozakken waren reeds vroeg in gebruik.

Op een prent van N. de Bruyn naar M. de Vos, voorstellende de Lente „Ver”, ziet men eene boerenwoning op het groote voorplein van een kasteel. Men is bezig met het scheren

101. Landhoeve bij een kasteel 16e eeuw.

der schapen, die daartoe bijeengedreven zijn op een door eene balustrade van de tuinen afgescheiden stuk grond bij de woning.

Aan deze woning grenst weer een tuin. De prent stelt het voor alsof daar onder toezicht der kasteelbewoners zelf alles aangelegd en geplant wordt. Op een derde stuk grond, door balustrades afgezet, is men o. a. bezig met het maken van eene galerij. Deze prent is ook merkwaardig omdat zij ons laat zien hoe men op het einde der 16de eeuw alle beschikbare terreinen gebruikte voor de uitbreiding der tuinen (Afb. 101).

Het is te begrijpen dat de bouwhoeven een groot gedeelte der waarde van een landgoed vertegenwoordigden. En dit is natuurlijk altijd zoo gebleven. Vroeger werd, om de voornaamheid van een landgoed aan te geven, dikwijls vermeld hoeveel bouwhoeven er bij behoorden.

C. De reigerijen en wildbanen

In de middeleeuwen en nog veel later werd de valkenjacht tot de edelste genoegens gerekend. Men begaf zich in het vrije veld, speurende of eenig vliegend wild te zien was. Dan werd de valk of sperwer losgelaten. Deze verhief zich hoog boven zijn prooi en liet zich dan plotseling er op neer. Bij de snelle vlucht van het wild volgden de jagers te paard. Was er echter geen wild te vinden, dan liet men een gevangen reiger los en werd deze gejaagd.

De valkenjacht eischte groote vlakke terreinen en wordt in ons kleine, dichtbevolkte land niet meer beoefend. Koning Willem III heeft getracht deze sport weer op te heffen, echter zonder blijvend resultaat. In Engeland daarentegen vindt zij nog beoefenaars.

In de middeleeuwen hield men de reigers bijeen in een soort van inrichting, die het beste bij een eendenkooi te vergelijken is. Deze bewaarplaats der reigers voor de valken- en sperwerjacht lag eenigszins afgezonderd. Het was toch lang niet onverschillig waar men de plaats bepaalde voor de „reygherye”. Men moest een plaats uitzoeken waar de reigers zich gaarne ophielden; want die er waren moesten weer andere lokken die daar voorbij vlogen. Maakten deze dan hunne nesten op het dak van de reigerij, dan liet men ze rustig broeien en ontnam hen later de jongen, die dan weer opgesloten werden. Er moest ook water, liefst vischrijk, doorheen loopen. Palingen en dergelijk soort visschen waren het beste voedsel; maar ook het vleesch van wolven (die er toen nog veel waren) en honden was goed. Het „vliegen” der reigers met den sperwer moest altijd geschieden op goeden afstand van de rei-

gerij, om de vreemde reigers niet te verjagen die op het dak nestelden. Ik ontleen eenige bijzonderheden aan Karel Stevens en Jan Liebout's „de Lantwininghe ende Hoeve” A^o. 1582. De schrijvers achten den reiger niet hoog, tenzij voor de jacht. „Aen den Reyger en is niet dan cost te doen, sonder eenigh profyt. De Princen ende groote Heeren die geerne jaghen ende vliegghen, die mogen ghenoechte rapen int vliegghen van den sparwer, om den reygher te vanghen, ende oock wat leckernyen daer af hebben in reygersvleesch te eten, principalek van de borst. Men seyt oock dat den reyger een Conincklicke spyse is, maer dese ghenoecht is dobbelen cost.” Het vleesch toch vinden zij „hart om verdouwen”. Maar, voegen zij er bij, als men zijn bek eenigen tijd in wijn legt, dan wordt die wijn een uitstekend slaapmiddel.

Bij de beschrijving van oude landgoederen wordt herhaaldelijk vermeld dat er een wildbaan was. Zoo was er een bij het in 1863 gesloopte kasteel Popkensburg in Zeeland, terwijl nog wordt genoemd de wildbaan op Staveren; ook een buitenplaats in Utrecht draagt dien naam.

Wat waren die wildbanen eigenlijk? Heel veel aanwijzing kon ik hiervoor niet vinden. Is het woord afkomstig van wildban, in middeleeuwsch Latijn bannum fevinum? Het hebben van een wildban was het recht tot omtuining van een terrein tot behoud of tot afwering van wild. Van daar dat onder deze uitdrukking ook verstaan wordt het uitsluitend recht van jacht in eenig district, en het landsheerlijk regaal over de jachten, gelijk mede een, krachtens dit laatste door den landsheer uitgevaardigde jachtverordening (Wits en Gysbeek „Woordenboek der Samenleving”).

In het Duitsch beteekent „wildbahn” = wildfuhr = sämtliche hochwildstand eines reviers = freie wild im gegensatz zum wildgarten.” Een „wildgarten” was een groot omrasterd boschgedeelte, een afgeperkt gedeelte gronds voor het jagen bestemd. In het Duitsch werden ook onder wildbahn verstaan de breede hoofdwegen tusschen woudgedeelten, waarop het van terrein verwisselende wild goed gespoord kon worden.

Maar dit verklaart nog niet hoe kleine terreinen op een landgoed aan den naam van wildbaan komen. Misschien zijn deze overblijfselen van veel grootere afgeperkte jachtterreinen uit vroeger tijden; een soort keukenjacht dus. Wellicht ook waren het wel afgesloten terreinen waarin verschillend wild meer voor liefhebberij gehouden werd; dus zoo iets als de latere hertenkampen. De liefhebberij om verschillende dieren, vooral herten, in de omgeving te hebben, blijkt telkens uit verschillende beschrijvingen en afbeeldingen. Zoo leest men in „die Rose” van een boomgaard waarin zich allerlei dieren bevonden.

„In dien vergiere mochtmen oec vinden
 Herten, reen, deinen ende hinden,
 Die daer liepen menichgertiere,
 Ende andre beesten van diere maniren.” (Roze 1283—1286)

Dat deze in een afgeperkt gedeelte liepen is duidelijk. In den liefdetuin van den Meister der Liebesgärten (Afb. 92) ziet men allerlei dieren in de nabijheid der menschen; het terrein is hier echter stellig in het park gelegen.

Op de prent van J. Londerseel naar D. Vinckboons (Afb. 33) komen herten voor op een terrein dat aan de eene zijde begrensd wordt door de buitengracht van het kasteel en aan de andere zijde door een hekwerk wordt afgesloten van de tuinen. Hier is weer de duidelijke aanwijzing dat het een gedeelte is van het park.

Wij mogen dus aannemen dat de wildbaan in overouden tijd een goed begrensd, groot jachtgebied was en dat men later den naam is gaan toepassen op kleinere afgescheiden jachtterreinen, keukenjachten, en ook op terreinen meer bestemd om er in de nabijheid van het kasteel edel en zeldzaam wild voor het genoegen der bewoners te houden.

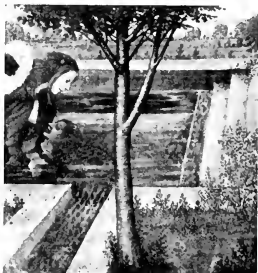

ZEVENDE AFDEELING
DE WERKEN IN HET PARK

HOOFDSTUK XIV

A. Kunstmatige hoogten

102. Vijvertje 15de eeuw

OP 15de eeuwse miniatures ziet men in den aanleg en de beplantingen buiten de verdedigingswerken, dus in het park of in het bosch, reeds heuveltjes die er niet uitzien of zij door de Natuur gevormd zijn. Het is dan ook menschenwerk; waarschijnlijk hebben zij hun ontstaan te danken aan het uitdiepen der grachten. Van de groote massa's zand die daarbij vrijkwamen, werd

een heuveltje gemaakt. Dat bracht wat afwisseling in de een-tonigheid der lage terreinen en verschafte tevens een uitzicht.

In de 16de eeuw had men zulke hoogten nog alleen als overblijfsels van vroegeren tijd. Want zij behoorden toen niet tot de vereischten van een tuinaanleg. In de 17de eeuw daarentegen werden zij op prijs gesteld en tot verschillende doeleinden benut. Op Zorgvliet had men twee kunstmatige hoogten. De eene was van ronden vorm en beplant met een doolhof; de andere had een vierkante basis (Afb. 103).

Later, in de 18de eeuw, behoorden die hoogten tot de vereischten van een parkaanleg. De Engelschen beschouwden ze als iets echt Hollandsch., „The artificial mounts of the flat Dutch gardens”.

Zulke hoogten of „bergen” werden ook wel geheel met bloemstruiken beplant en vormden dan „Seringbergen” en dergelijke.

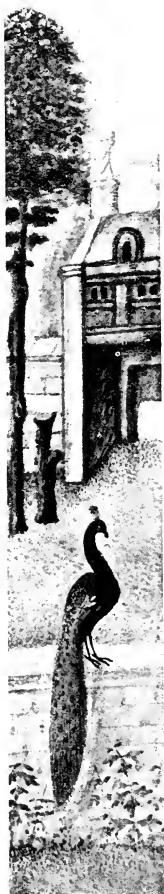
B. Duiventorens en Volières

Tot de eigenaardigheden der oude landgoederen kan men in de eerste plaats de duiventorens rekenen. Zij werden van ouds bij de kasteelen aangetroffen en het houden er van behoorde toen tot de heerlijke rechten. Ook hierbij zal oorspronkelijk wel de bedoeling voorgezeten hebben om voor de bewoners der kasteelen steeds gevogelte ter beschikking te hebben. Zij stonden daarom zoo al niet in de onmiddellijke nabijheid dan toch in de naaste omgeving.

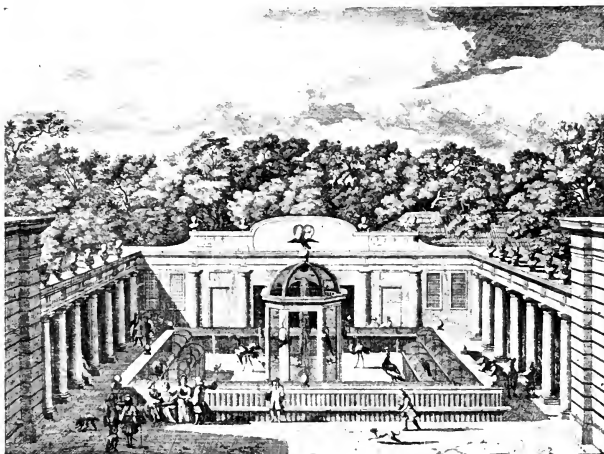
Devolières behoorden eigenlijk meer thuis in de tuinen. Oorspronkelijk werd het gevogelte gehouden op het voorplein, doch later kwam het, door de liefhebberij om pronkvoegels te hebben, ook in den boomgaard en van daar in de tuinen. Waar echter groote verblijven noodig waren, moest men deze wel ergens in het park of op de buitenplaats zetten.

Toen men deze vogels in de tuinen ging houden, werden hunne hokken versierd en waren de volières meermalen weelderig ingericht. Het werden heele huisjes en zeer dikwijls hoofdzaak in den tuin. Dit was bijvoorbeeld het geval in den hof van Jan Westerhof, door J. Moucheron geteekend en in prent gebracht (Afb. 108). Deze hof was gelegen tusschen den Kloveniers- en Groenen Burgwal te Amsterdam. Hier was de eerste dierentuin in ons land.

Ook op eene teekening in kleuren door D. A. Clemens ziet men in een Hollandschen Le Nôtre tuin een volière eene belangrijke plaats innemen (Afb. 64). Maar

107. Een pauw 15de eeuw.

108. 't Hof van Westerhof.

van heel veel belang in verband met de tuinarchitectuur zijn de volières bij ons toch niet geweest.

De aanhangers van den landschapstijl hebben merkwaardige volières gemaakt of er ons de modellen of de beschrijvingen van nagelaten. Zoo vindt men opgenoemd: Gothische kerktorens en kasteelen, diverse soort tempels, hutjes, Chineesche huisjes, Indische pagoden, Turksche moskeeën enz.

Is er wel ooit zooveel phantasie geweest als in dien tijd en bij dat soort menschen? En dan moet men nog in aanmerking nemen dat het bovengenoemde niet eens zoo bijzonder is, hunne verbeelding ging nog wel verder. Vindt men niet afgebeeld modellen voor W.C. in de parken, op zich zelf al een gelukkig idée, in den vorm van bijv. een Gothisch torentje met een zonnescherm voor het raampje, als graftombe met verheffende inscriptie, als houtstapel en als een hollen boom? De laatste is dan van boven afgedekt door stroo, dat ook weer in natuurstijl er op gelegd is. Wat is de mode; met al die phantastische fraaiigheden hebben toch een paar menschengeslachten gedweept.

C. Vischkommen

De vischkommen of kleine vischvijvers had men al in de middeleeuwen. We moeten er onder verstaan afgescheiden kleine vijvers of kommen die dienden om steeds een voorraad visch bij de hand te hebben die gemakkelijk opgevangen kon worden. De elders gevangen visch werd er eveneens in bewaard. Daar een goede waterverversching hierbij een belangrijke eisch was, bevonden zij zich meestal in de nabijheid van een gracht of heldere sloot, liefst waar stroomend water doorging, en dan daarvan afgescheiden door een rasterwerk.

Het is bekend dat in de 15de eeuw bij het kasteel Rosendael een groote „saffoer” of vischkom werd aangelegd (zie ook hoofdstuk VII). Later geraakten de vischkommen in onbruik; wat wij verstaan onder het woord vischvijvers zijn vijvers, die op gezette tijden afgevischt worden. Voor het bewaren van gevangen visch gebruikt men thans een vischkaar.

Op enkele oude buitenplaatsen zijn nog de sporen te vinden van het bestaan van zulke vischkommen in vroegeren tijd.

In Engeland kwamen zij ook veelvuldig voor en Markham gaf in zijn werk „Cheape and good Husbandrie” er aanwijzingen voor.

Intusschen kan men de vischkommen beschouwen als de oudste vormen van gegraven vijvers. Toch verstaan wij onder vijvers heel wat anders, namelijk grootere terreingedeelten, uitgegraven met het doel om door eene waterpartij den tuin of het park te verfraaien.

Reeds in de middeleeuwen had men vijvers, hetzij als vrij groote bassins om de fonteinen, hetzij als bepaalde vijvers in den boomgaard. In het meergenoemde manuscript van den Roman van de roos komt een miniatuur voor, waarop men een vijver ziet die blijkbaar bestemd was als gelegenheid om te baden, en waarbij een steenen trap toegang tot het water geeft (Afb. 102). Doch de tuinen waren in den regel te klein om er nog een vijvertje in te willen of te kunnen hebben; bovendien, waarom zou men het weinige beschikbare terrein

nog uitgraven; had men geen water genoeg in de grachten?

Met de Renaissance werd het iets anders. Toen kende men aan den vijver hooge waarde toe als décor van den tuin. Maar daar men toch nog de grachten had, die men ook niet wilde dempen, trachtte men deze te vervormen tot vijvers. Vooral Vredeman de Vries geeft ons vele voorbeelden hoe dat doel bereikt kon worden.

103. De Meimaand. 16de eeuw.

De vijvers werden nu beschouwd als zaken van kunst en als zoodanig ook behandeld. Om een gracht aldus te kunnen benutten, moest men er al het natuurlijke aan ontnemen en daardoor trachten ze bij het verdere, kunstrijke décor van den tuin aan te passen. Aan de grachtkanten, die onregelmatig en ruw waren en dikwijls begroeid met wat er maar groeien wilde, gaf men nu een zuiver beloop en zij werden van metselwerk opgetrokken. De bovenkanten, de kaden werden dan zelfs wel met hardsteen belegd. Langs steenen trappen kon men den waterspiegel bereiken en op gemakkelijke wijze in

de bootjes stappen. Ook werden de trappen wel tot een eind in de grachten uitgebouwd. Door middel van bruggen, die den eigenlijken tuin verbonden met het terrein aan de overzijde der gracht, singels, voorplein of park, werd de gracht in meerdere deelen verdeeld. Zoo ontnam men haar de voor het decoratief te groote lengte en vormde er regelmatige, langwerpige vierkanten van. Deze konden dan op verschillende wijze verder verfraaid worden.

Was er voldoende ruimte in den tuin, dan werd ook hier een vijvertje gegraven. Meermalen zien we afbeeldingen van eene decoratieve fontein die midden in zulk een vijver staat, zooals op een prent van J. Londerseel naar D. Vinckboons (Afb. 33). Ook later handelde men op dezelfde wijze; op eene teekening van Josua de Grave 1689 (Afb. 74) en op twee andere in kleuren door J. van Call $\pm$ 1710 ziet men fonteinen in den vijver (Afb. 97 en 104).

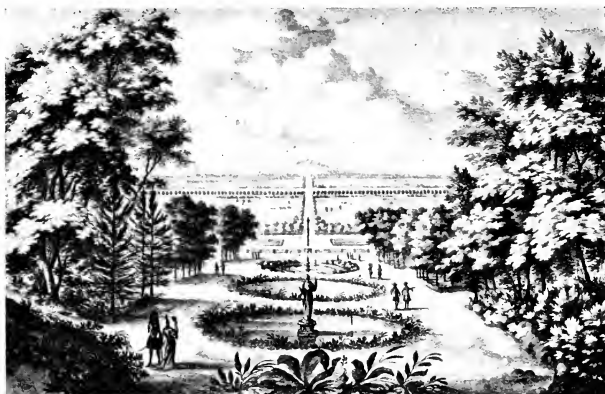
Ten tijde der Renaissance bleven de vijvers langwerpig vierkant; later in de 18de eeuw werden zij al rond gemaakt. Zoo zijn de vijvertjes op de bovengenoemde aquarellen van J. v. Call rond.

De stijl van Le Nôtre liet zoowel ronde als langwerpige vierkante vijvers toe; omtrent de laatste moet echter opgemerkt worden, dat zij dikwijls, vooral wanneer zij van beperkte grootte waren, aan de korte zijden gebogen lijnen hadden; hierdoor kregen zij een vorm die ook voor de bloem- en figuurparterres gezocht was, het parallelogram met afgeronde korte zijden, of met ingesneden hoeken.

Doch, al bestonden er verschillende vormen, steeds waren zij regelmatig. De groote vijver te Fontainebleau was een zuiver parallelogram. Ook werden zeer kleine ronde vijvers als middelpunten van een complex van perken in den tuin gegraven. Zij vervingen dan feitelijk de fonteinen en waren natuurlijk grooter dan de kom die men anders om de fontein zoo gehad hebben.

In den landschapsstijl waren de vijvers toegelaten, mits zij natuurlijk waren. Dit werd bereikt door de kanten zoo onregel-

matig mogelijk te maken. Ten tijde der Renaissance had men juist het tegenovergestelde gedaan, namelijk de kanten zoo regelmatig mogelijk gemaakt en liefst van steen of metselwerk, wat ook Le Nôtre bij de kleinere vijvers deed. En dit geschiedde om de eenvoudige reden dat men toen heel wat meer en beter smaak en doorzicht had dan de vaders van den

104. Vijvers in een park 18de eeuw.

landschapsstijl hadden. Want wanneer men een kleine vijver als „natuur” wil houden, dan krijgt hij dadelijk het aanzien van een poel. Die opmerking kan men op ouderwetsche buitenplaatsen telkens maken.

D. Goudvisschen- en eendenkommen

Nog een eigenaardig soort echt Hollandsche vijvertjes waren de goudvisschen- en eendenkommen. Deze kleine vijvers hadden meestal een gemetselden bodem, om ze gemakkelijk schoon te kunnen houden. De liefhebberij om goudvisschen te houden, ontstond eerst in de 18de eeuw. Later werd zij alge-

meen en nog vindt men meermalen goudvisschenkommen op oude buitens. In het Handelsblad van 12 Maart 1907 lezen we het volgende: „Wel was het reeds in de 16de eeuw bekend dat er in Japan en China goud- en zilverkleurige visschen waren, doch eerst in 1728 kwamen de eerste in Engeland. Zij bleven zóó zeldzaam dat Linnaeus er slechts één had gezien, die hij ten geschenke kreeg van de Stokholmsche hoogeschool. De beroemde Zeeuw, Joh. Baster, die een bekend natuuronderzoeker was, wist in Engeland twaalf stuks te verkrijgen en die te vermenigvuldigen. Bij zijn overlijden liet hij er vele honderden na, die door zijne erfgenamen verkocht werden, zoodat de verspreiding ervan van dien tijd dagteekent.”

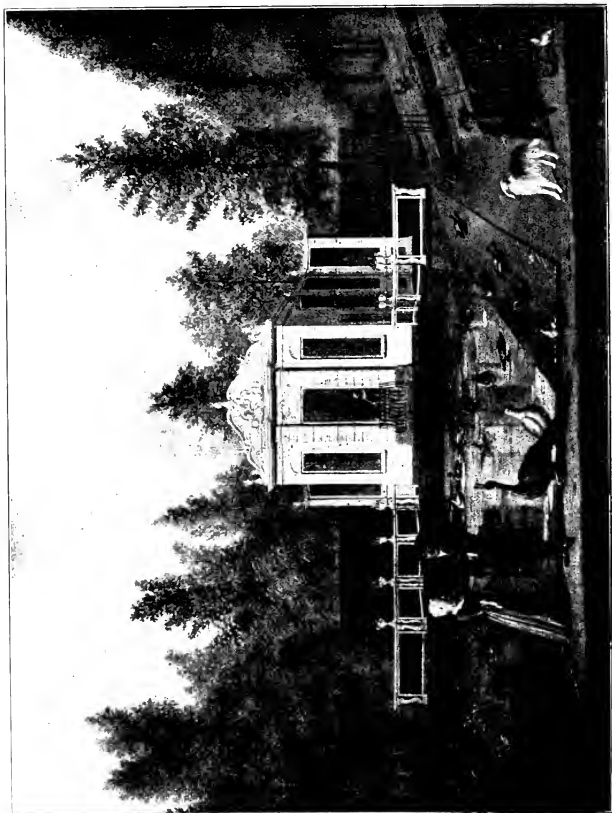
Eendenkommen waren kleine vijvers waarin men eene collectie fraaie eenden hield. Ook werd wel tot dit doel een gedeelte van een grooten vijver afgerasterd, evenals een deel van het aanliggende terrein als het tot loopplaats voor de eenden moest dienen. Op het landgoed Oosterbeek bij 's-Gravenhage bevond zich een koepel, van waar men het uitzicht over de eendenkom had (Afb. 105).

Het is niet mogelijk om van de vijvers af te stappen zonder melding te maken van de roeibootjes die men er van ouds op bezigde. Toen de grachten in de 16de eeuw meer tot vijvers ingericht werden, kwam men er ook meer toe in bootjes op het water te varen. En van den beginne af heerschte hierbij veel weelde naast grooten eenvoud.

Op de prenten van Vredeman de Vries en zijn tijdgenooten ziet men eenvoudige roeibooten met wat groene takken versierd; op andere prenten weer booten waarop met planten koepels gevormd zijn; ook rijk gebeeldhouwde en sierlijk gevormde booten vindt men afgebeeld (Afb. 34).

Met de 18de eeuw kwam hierin veel weelde. Vele familiën hadden groote booten, die geroeid konden worden doch tevens ingericht waren om door een paard getrokken te worden. Trekschuiten dus; maar weelderig ingerichte, van buiten gebeeldhouwd, geschilderd en verguld en met prachtige kajuiten.

Op vele teekeningen uit dien tijd, of de prenten naar teekeningen vervaardigd, vinden wij ze afgebeeld.

105. De Eendenkom op Oosterbeek.

Lieten de rijke Hollanders hunne gasten met zoo'n vaarttuig zachtens naar de stad voeren, na rijkelijk onthaal, waarvan

even rijkelijk gebruik was gemaakt? Men zou het wel zeggen als men de voorstellingen van C. Troost ziet. Maar Troost was wel eens wat ondankbaar tegenover de aanzienlijke Heeren die hem goed betaalden voor zijne werken en hem ook wel onthaald zullen hebben. En in zoo'n stemming phantaseerde hij de teekeningen waarop die deftige Heeren niet altijd even deftig werden voorgesteld en de pruiк wel eens scheef zat.

Plaat 106 geeft de afbeelding van een Zansch tentjacht, een zeer gezocht model.

106. Zansch tentjacht.

ACHTSTE AFDEELING
SLOTBESCHOUWINGEN

HOOFDSTUK XV

Een en ander over boomen, planten, bloemen, enz.

Men mag aannemen dat de groote invloed die de Romeinen ongetwijfeld hebben uitgeoefend op de ontwikkeling van de tuinarchitectuur in deze landen, zich ook heeft uitgestrekt over den tuinbouw. Het beste bewijs is zeker de afstamming van zoovele plantennamen uit het Latijn, wat duidelijk kan worden nagegaan.

Uit de middeleeuwen zijn ons enkele Nederlandsche werken over tuinbouw en plantkunde bekend. Na 1270 schreef van Maerlant zijn „Naturen — Bloeme”, een overzicht van planten, dieren en mineralen. Het is verlucht met teekeningen in kleuren, en was geschreven in opdracht van den voogd van Floris V, Nicolaas Cats. Van Maerlandt meende, dat wat hij in het Nederlandsch berijmde de vertaling was van het werk van Aalbrecht van Keulen. Het was in 13 boeken verdeeld, waarvan N°. 8 tot titel had „van de boomen”, N°. 9 „van specie-boomen” (geneeskrachtige planten) en N°. 10 „van de Cruden”.

Nog vroeger had een Aardenburgsch priester, Willem van Utenhove, een dergelijk werk samengesteld, dat echter, volgens de woorden van van Maerlant, gewogen maar te licht bevonden was.

Een Fransch document, ook voor deze landen van waarde, is een Capitularium van Karel de Groote „De vidis imperialibus” van het jaar 812. Daarin worden vele planten en bloemen opgenoemd, als leliën, rozen, komkommers, pompoenen, lischbloemen, snijbonen, anijs, distels, mostaard, pioenen,

peen, radijs, uien, erwten, kervel, enz. Van de vruchtboomen appelen, peren, pruimen, lysterbes, laurier, kastanjes, moerbeziën, noten en kersen; zelfs worden er reeds verschillende soorten van appelen in aangegeven.

De oude schrijvers hebben het altijd druk gehad over den vijgeboom. Maerlant in zijn „Naturen — bloeme” en elders spreekt telkens van sicamoren en vijgen. Van de vijgen zegt hij dat de Indische zoeter zijn dan de onze. Dit bracht Dr. J. te Winkel tot de gevolgtrekking dat een soort vijgeboom, volgens zijne meening de sycamorus, bij ons inheemsch was.

Dit is niet geheel juist. Want al heeft Maerlant reeds vijgen gekend, een vijgeboom zal hij wel nooit gezien hebben. Wel schrijft I. H. Knoop in zijn werk „Fructologia” (1763) op bladz. 60 dat hij in den „koninglijke en keurvorstlijk Saxische Tuin” te Dresden groote, oude vijgeboomen in differente soorten zag en mede had helpen cultiveeren, die wel 20 à 25 voeten hoog en van stam zoo dik waren als een jongeling om zijn middel, doch hij voegt er bij dat tegen den winter over die boomen een huis van houtwerk gebouwd werd, dat in het voorjaar weer werd afgebroken. Ook wordt in de „Lantwinninghe” van 1582 de vijgeboom reeds als uiterst gevoelig genoemd, zoodat het niet aannemelijk is dat zij ten tijde van Maerlant tot groote schaduwboomen op het open veld hebben kunnen opgroeien.

De sycamorus der Grieken, de *ficus sycamorus* = *sycamorus antiquorum*, een boom die zeer oud en groot worden kon en van wiens onverwoestbaar hout de oude Egyptenaren reeds de kisten voor hunne mummieën maakten, was eenvoudig de moerbezieboom, die zijn vrucht niet aan den stam maar aan de vruchttakjes draagt. Met sycamoren bedoelt Maerlant dus ongetwijfeld de moerbezieboomen.

De sycamor van Maerlant was ook niet een wilde vijgeboom die „zich van den gewonen vijgeboom onderscheidt doordat hij zijne vruchten aan den stam draagt”, maar eenvoudig de mannetjes-vijg.

Van de vijgen vertelt Maerlant ons dat men die in de oud-

heid voor ongezond hield en dat Plinius reeds beweerde „dat si quaet sijn vele lieden”; ook Galienus „te verstante doet, sine sijn te verduwene niet goet”. Alexander de Grootte in Indië strijdende, verbood aan zijn leger om deze vruchten te eten: „unde Alexander Magnus cum illas partes occupasset, exercitum edimit ne quis hos fructus productos attingeret”.

De Atheners hielden echter weer den vijgeboom in hooge eere: „Ficus”, zegt Joannes Meursius in zijn „Arboretum Sacrum” bladz. 49, „mortalibus elegantioris vitae magistra fuit, vel hoc argumento, quod locum ubi primum arbor haec reperta est, sacram ficum Athenienses vocaverunt.” De vijgeboom was voor de stervelingen de leermeester van het meer verfijnde leven; om die reden of om de plaats waar die boom het eerst gevonden is, verklaarden de Atheners den vijgeboom heilig.

Andere schrijvers vertellen zonderlinge dingen van den vijgeboom. Sommigen raden aan als men vroeg vijgen wil hebben, den boom met olie en dunnen mest te begieten; late vijgen verkrijgt men door de eerste botten van de vijgen af te plukken als zij zoo groot zijn als boonen. Tegen het afvallen der vruchten bestond een eenvoudig middel; men behoefde slechts een paar hoorns van ram of schaap bij de plant te begraven. Een ontembaren stier waar niets mede aan te vangen was, had men slechts aan een vijgeboom vast te binden; onmiddellijk zou hij bedaren en zijn slechten aard vergeten. (Hier wordt dus weer bedoeld de ficus sycamorus = moerbezieboom, terwijl men van vijgeboom spreekt).

Taai vleesch, onverschillig welk, werd onmiddellijk malsch door het hangen aan een vijgetak. Daarentegen hadden de vijgen het nadeel dat, wanneer men er een paard of ezel mede belastte, deze dieren alle kracht verloren; gelukkig echter bestond daar een eenvoudig middel voor: men behoefde ze dan slechts een stuk brood te geven. Al deze eigenschappen, goede en kwade, schijnen de vijgen tot in de 16de eeuw gehad te hebben.

In het werk van Kaerle Stevens en Jan Libault „de Lantwinninghe ende hoeve” van 1582, wordt een geheel hoofd-

stuk gewijd aan den vijgeboom. Hij wordt door hen genoemd uiterst gevoelig, daar hij „deur de vorst haest beschadicht wort, deur de windt syn tacken verliest en deur drooghte uytgemerrgelt wort, waerdeur dat de vygē eer afvallen dan rype worden, die oock lichtelick vā de sneuw, nevel, mist en̄ groote coude schade lydet”. Ook geven zij den goeden raad: „Ghy sult eenen wilden (mannetjes) vygeboom tam (wyfjesboom) maken, ist dat ghy syn wortel nat maect met wijn en̄ olie t’samen ghemengt”; wat zeker een gemakkelijke en vlugge methode is.

De sycamorus was dus in de middeleeuwen een geliefde boom die men wel bij de bron plaatste. In den Lancelot wordt hij dikwijls genoemd. Later komt hij weinig voor en schijnt meer als een zeldzame boom beschouwd te zijn; nu ziet men hem nog bijna alleen als leiboom tegen muren. Op de plaats van het voormalige slot „Oostende” bij Goes, staat een moerbezieboom, die volgens betrouwbare overleveringen in de familie van der Goes bijna 500 jaren oud is en nog vruchten voortbrengt. Het kasteel „Oostende” werd hoogstwaarschijnlijk vóór 1300 door een der Heeren van Borselen gesticht. (Handelsblad 12 Maart 1907).

Van den noteboom beweerde Maerlant op gezag van Platearius dat hij nadeelig is voor de planten in zijne nabijheid :

„Van den nokernoete hi seghet
Dat die boem te scaden pleghet
Cruden ende bloemen mede
Die wassen by sine stede.”

Over den plataan, nu in minder goeden reuk, is hij vol lof, evenals over de linde :

„Tilia dats lende
In somer tyd in Dietslants ende
Die minlixte boem is van scaden
Entie minlixte van bladen
Syn hout es licht ende wit
Ende gheen woerm coemt in dit.”

De kruisvaarders hadden uit het Oosten planten medegebracht die hier nog onbekend waren. Zoo de tulp, de hyacinth

en de sering uit Turkije, de jasmijn uit Arabië. De radijs schijnt reeds door de Egyptenaren gebruikt te zijn; in Europa komt zij volgens het Cartularium reeds in de 9de eeuw voor; maar in ieder geval was zij evenals de uien in de 11de eeuw bekend. De artisjok wordt door schrijvers uit het midden der 16de eeuw voor het eerst beschreven; de aardappel kwam in Engeland onder Koningin Elisabeth en werd vandaar bij ons ingevoerd. De rhubarber was al in de 14de eeuw bekend als geneesmiddel; als tafelgroente schijnt zij eerst in 1820 in gebruik te zijn gekomen. Saffraan was oudtijds het geliefde bijmengsel voor de spijzen en voor deze plant werd meestal een hoek in den tuin bestemd; zij behoorde tot de kostbare specerijen.

De bloemen bleven lang schaars. In de 13de eeuw vindt men voornamelijk vermeld rozen, viooltjes en leliën; daarentegen veel vruchtboomen, aromatische kruiden en groenten als kool, rapen, uien, prei; ook brandnetels enz. In een Fransch werk van 1393, „Le menasgier de Paris”, vindt men al een veel uitgebreider lijst. Kruiden om het linnengoed te parfumeeren, een weelde der middeleeuwen, waren van oudsher zeer geliefd; de lavendel had een vaste plaats in den tuin. Men kan aannemen dat deze gegevens voor den toestand in de middeleeuwen overal in West-Europa vrijwel dezelfde waren.

De tuinbouw schijnt zich in de 16de eeuw in de Nederlanden krachtig ontwikkeld te hebben. Zette men vroeger alles vrijwel door elkaar, nu leerde men de planten beter kennen en voegde bijeen wat eene gelijke behandeling vereischte. Reeds in het begin der 16de eeuw hadden de Hollanders een eerste plaats op tuinbouwgebied ingenomen. De toeneming van den handel kwam ook aan den tuinbouw ten goede; er kwam meer vraag naar mooie en nieuwe bloemen en planten; men begon hier vreemde planten te kweken en voerde die in uit Oost en West en Holland werd een markt voor zeldzame gewassen. Belangrijke boekwerken en handleidingen zagen het licht.

Dat de Nederlanden reeds in het begin der 16de eeuw vrijwel bovenaan stonden en andere landen den weg wezen, blijkt telkens. Reeds in 1527 gaf Laurence Andrew in Engeland

een werk uit van Jérôme of Brunswyck: „The vertuose boke of Distyllacion of the waters of all maner of Herbes.... compiled by Master Illeron Bruynswyke, and now newly translate out of Duytsche, into English”. London 1527 folio. Er wordt ook eene uitgave van 1525 vermeld, terwijl er in 1527 twee herdrukken verschenen. Het oorspronkelijke Hollandsche werk schijnt verloren geraakt te zijn.

Een bewijs voor den grooten naam en invloed die de Nederlanden op dit gebied hadden, is wel dat toen William Turner in 1548 zijn boek over planten uitgaf, hij, evenals in een later van zijn hand verschenen werk, de namen opgaf in het Grieksch, Latijn, Engelsch, Hollandsch en Fransch. Zijn eerste boek had tot titel: „The names of herbes in Greke, Latin, English, Duche and Frenche, with the commune names that Herbaries and Apothecaries use.” London 1548. Drie jaar later gaf hij wederom een boek uit: „A new Herball where in are concerned the names of Herbes in Greke, Latin, English, Duche, Frenche and in the Potecaries and Herbaries Latin.” London 1551, folio.

Matthias de Lobel of de l'Obel, te Lille in 1538 geboren, had de geneeskundige practijk uitgeoefend te Antwerpen en te Delft, vóór hij in Engeland kwam. Hij schreef eenige te Londen en te Antwerpen bij Christoffel Plantijn uitgegeven boekwerken, die ook in het Duitsch werden vertaald en eveneens bij Plantijn het licht zagen.

In 1554 verscheen te Antwerpen van Kaerle Stevens: „Praedium Rusticum”. Hiervan bewerkte hij met zijn schoonzoon Jean Liebault in 1564 eene Fransche vertaling onder den titel „L'Agriculture et la Maison Rustique”, en gaf die onder zijn verfranschten naam Mr. Charles Estienne et Jean Liebault, bij Christoffel Plantijn te Antwerpen uit. „Corts daer na” verscheen bij denzelfden uitgever „een cort begryp van denzelven” (1565?) door Kaerle Stevens en Jean Liebault. In 1582 gaf Plantijn hiervan den tweeden vermeerderden druk onder den titel „De Lantwinninghe ende Hoeve, van M. Kaerle Stevens en M. Jean Libault. Antwerpen, Chr. Plantijn 1582”. In 1611

verscheen een herdruk te Amsterdam onder den nieuwen titel „De veldbouw ofte Landwinninghe. Door Kaerle Stevens en Jan Liebault; nu vermeerderd door Melchior Sebizius Silesius”. Een vermeerderde druk zag het licht in 1622 bij Michiel Colijn. De Fransche vertaling heeft verscheidene herdrukken beleefd, o. a. nog in 1597. Het werk werd in het Engelsch vertaald door R. Surflet in 1600. Gervase Markham gaf er een herziene en vermeerderde druk van onder den titel „Maison Rustique, or the Country farmer. London 1616”.

Dit boek geeft uitvoerige beschrijvingen, vooral over alles wat den kruidentuin aangaat. De drie schrijvers en vertalers waren allen geneeskundigen en hun werk staat vol recepten. Over de bloemen geven zij niet veel nieuws, doch bepalen zich tot opmerkingen omtrent de reeds bestaande. Zoo o. a. dat men twee soorten muskusrozen had (*rosa muscosa*). „Ghemeyne en̄ die maer vyf bladerkens hebben”.

Van den palmboom „seyt men dat hy door synen vuylen reucke de locht bederft”.

De palm (*buxus*) werd hier reeds in de middeleeuwen voor randen van perken gebruikt, wat later in Frankrijk werd overgenomen. In Engeland noemde men hem „French or Dutch Box” (Parkinson 1629). Dat men ook in lateren tijd nog bezwaar had tegen den reuk van den palm, blijkt uit het verhaal van eene Koningin van Engeland, die al de palmen liet uitroeien omdat zij volgens haar een akelige lucht afgaven.

In de „Lantwinninghe” wordt verder voorgeschreven dat men zal houden „op de syde van den warmoeshof eenen besonderen hof voor kemp, vlas, saffraen, weer en andere dinghen tot behoef van de huysen, dewelcke behoevē haer besondere oefeninghe”. Van de moerbeziën heet het: „moeten vóór alle andere spyzen gheten worden, jae met gheen oft seer luttel broots, om datse met ander spysen gemengt die doen bederven; wel is waer datse ververschen ende seer vochtigh maecken, ende camerganck gheven”. Zij schijnen dus de spijzen te bederven en het lichaam te ververschen!

Van de peren heet het dat de „keernen” voor longzieken

zeer goed zijn. Ze zijn ook uitstekend als men iets gegeten heeft dat zwaar te verteren is. Want zij hebben samentrekend sap en zijn zelf zóó zwaar dat zij het andere eten „in den bodem van de maghe doen sincken”.

Wanneer men door een dollen hond gebeten is, moet men niet onder een sorbus (lijsterbesboom) gaan zitten, want dan is het gevaar groot om ook dol te worden: „want den sorbenboom heeft sulcken cracht van te verwecken ende vernieuwen een ghestilde dulheyt”.

De beste appel van alle is de „Pippinck” (pipping) die vol plekjes zit. Zij heeft den fijnsten smaak en den lekkersten reuk, „jae de reucke is soo goedt, datter niet beters en is in tyden van peste om beroockinghe te maecken, dan de schelle van desen appel op gloeyende colen geleyt”. Zoete appels zijn zeer goed tegen zwaarmoedige ziekten en tegen pleuris.

Perzikken worden als zeer ongezond afgeraden. „De ghene die syn ghesontheydt seer lief heeft, moet soo luttel van dese vruchten eten als moghelijk is”. En vooral niet in wijn geveekt, want dan trekt het kwade sap nog te eerder in de aderen. De beste zijn die hard zijn van vleesch en roodachtig en niet aan den steen kleven. „De minst peryckeelse, ende lieffelijkste, oock die soo haest niet en rotten in de maghe, syn de Abricots, dewelcke oock van sommighe niet en syn gherekent onder de soorten van Persen, maar van Pruymen”.

In Engeland schijnt de eigenlijke tuinbouw niet door de Romeinen ingevoerd te zijn, maar kwam over met de Angelsaksers. Een Engelsch schrijver, Mr. Eagle, gaf een werk uit over Engelsche plantennamen „English plantnames”, waarin hij duidelijk aantoonde hoeveel namen van planten van Latijnschen oorsprong door de Angelsaksers in Engeland waren ingevoerd.

Dr. Hazlitt deelt een en ander mede over hetgeen er in Engeland op het gebied van tuinbouw bestond in de tweede helft van de 12de eeuw, volgens Alexander Neckam. De tuin door dezen beschreven, komt vrijwel overeen met den keukentuin. Merkwaardig is het dat hij planten opnoemt, die in de

open lucht niet konden leven, zooals bijv. de oranjeboom. Dit doet vermoeden dat men toen al een soort serres had; trouwens het is bekend dat er in 1245 een gemaakt werd in het Dominikanenklooster te Keulen.

Leonard Mascall gaf in 1569 een boek uit, ontleend aan een Fransch werk van een broeder van St. Vincent en van een Hollandschen onbekend gebleven schrijver. Het was een populair boek dat blijkbaar in een behoefte voorzag, want het werd herhaalde malen herdrukt. De titel luidde: „A booke of the Arte and maner howe to plant and graffe all sortes of trees howe to set stones, and sowe Pepines to make wylde trees to graffe on, as also remedies and medicines. With divers other new practises, with an Addition in the ende of this Booke of certain Dutch practises. Set forth and Englished by L. Mascall 1572, 4°.” Het werd herdrukt in 1575, 1580, 1582 en 1592.

Hazlitt zegt van dit boek: „This production owes its chief value to the fact that it is seemingly the parent attempt to enlarge the still narrow enough experience of our native gardeners by enabling them to see in print, if not in actual working, what was being done in the same direction abroad, and not only in France, whith wich the English had always had tolerably close relations, but in the Netherlands, where the science of horticulture was receiving greater attention than at any former period.”

Lady Amherst vertelt ons in „A History of Gardening”: „New plants and new ideas about gardening, were also coming in from France and the Low Countries, with te influx of Protestant refugees. In 1575, a Dutch gardener was paid 3 S. 4 d. for his „travayle from Norwich to Hengrave to viewe ye orchards gardyns and walks”; and 40 S. was also paid to the Dutchman for clypping the knotts altering the alleys, setting the gronde, finding herbs and bordering the same. It was these foreihners, also, who first set the foot of the „Florist Feasts”, for which Norwich was famed”.

In de tweede helft der 16de eeuw verschenen belangrijke

boekwerken in de Nederlanden, die spoedig wereldvermaard en in verschillende talen overgezet werden. Van het beroemde Hollandsche „Cruydeboek van Rembert Dodoëns” (Dodonæus), waarvan de eerste druk in 1554 was verschenen, zag eene tweede uitgave in 1563 het licht.

In 1557 gaf Charles de l'Ecluse (C. A. Clusius) eene Fransche vertaling uit onder den titel: „Histoire des plantes, en laquelle est contenue la description entière des herbes.” Anvers 1557. Naar deze vertaling verscheen weer in 1578 eene Engelsche: „A nieuwe Herball or Historie of Plantes” . . . . set fowrth in the Doutche or Almaigne tongue by that learned D. Remfert Dodoëns, first translated out of French into English by Henry Lyte.” Antwerp 1578, folio, met houtsneden. Het werd herdrukt in 1584 in 4°.; in 1595 in 4°.; in 1600 en 1619 in folio; de laatste maal zonder platen.

In 1606 verscheen nog in Engeland een résumé van het werk van Dodoëns: „Ram's little Dodoëns.” Klein 4°.

Het groote werk van Dodoëns: „Stirpium Historiæ” werd in het Engelsch vertaald door Dr. Priest, die echter stierf vóór hij zijne vertaling kon uitgeven. Zijn werk ging verloren, maar men beweerde dat het later gebruikt werd door John Gerard voor zijn „Herbal”, dat hij in 1597 schreef en dat in 1633 uitgegeven en in 1636 herdrukt werd. Het was geheel gegrond op het werk van Dodoëns.

In het Fransch verscheen nog een „Herbier, d'après Dodoëns, par Gerard.”

In de „University library” te Cambridge, bevindt zich het eenig bekende exemplaar van eene vertaling van een Hollandsch-Fransch werk. Het heeft tot titel: „The Orchard and the Garden containing certain necessarie, secret and ordinarie Knowledges in Graffing and Gardening. Wherein are described sundry waies to Graffe, and divers proper new plots for the Garden. Gathered from the Dutch and French. Also to know the time and season when it is good to sow and replant all manner of seedes. London 1602.”

In een boekje: „The Husbandmans fruitful Orchard 1609”

lezen we dat een zekere Richard Harris van Londen, o. a. peerloten uit Frankrijk haalde en vooral pippins, die toen nog niet in Engeland bekend waren. En dan: „He fetched also out of the Lowe Countries, Cherrie grafts and Peare graftes of divers sorts.... And afore that, these said grafts were fetched out of France and the Lowe Countries although that there was some store of fruite in England, yet there wanted both rare fruite and lasting fine fruite. The Dutch and French finding is to be so scarce especially in these countries neere London, Commonly plyed Billingsgate and divers other places with such kinde of fruit, but now (thankes be to God) divers gentlemen and others taking delight in grafting — have planted many Orchards, fetching their grafts out of that Orchard which Harris planted, called the New Garden.”

Wijndruiven werden blijkbaar in ons land niet gekweekt. Scaliger, van 1793—1809 professor te Leiden, beweerde dat hoewel hier inderdaad geen wijngaarden waren, men hier toch meer wijn vond dan ergens anders in de wereld. De wijnen van Rijn, Moezel en Maas kwamen naar Dordrecht, die van Frankrijk, Spanje en Griekenland naar Amsterdam en Rotterdam.

De gewone druiven waren echter in de Nederlanden inheemsch en werden hier van ouds gekweekt. E. André in zijn boek „l'Art des Jardins” 1879, noemt het merkwaardig dat men hier (ten tijde van de opkomst der Renaissance) zulke resultaten in den tuinbouw wist te bereiken, dat o.a. de druif in de open lucht heerlijke vruchten opleverde.

In 1614 zag de „Hortus Floridus” van Crispyn de Passe het licht, waarin al heel wat uitheemsche planten worden opgenoemd (Afb. 109). In 1615 verscheen reeds eene Engelsche vertaling onder den titel „Crispyn de Passe. A garden of flowers, Translated out of the Netherlandish” en eenigen tijd later een Fransche vertaling.

In 1650 werd in Engeland uitgegeven „A discours of Husbandrie used in Brabant and Flanders. Shewing the wonderful improvement of Land there, and serving as a pattern for our practice in this Common-Wealth. London 1650.” Het was

geschreven door Sir Richard Weston en in het licht gegeven door Samuel Hartlib. De schrijver zegt dat hij na dertig jaren van ondervinding en zijn eigen land kennende als geen ander in het Koninkrijk, vermeent ter zake van den landbouw op de hoogte te zijn. Maar na zijn bezoek aan Brabant en Vlaanderen kwam hij tot de ervaring op dat gebied opnieuw in de leer te kunnen gaan. „I found I was to learn a new Lesson”. Immers de kaalste heide en meest zandige gronden in deze streken gaven bij de daar gebruikelijke methode rijker opbrengst dan de krachtigste en rijkste gronden in Engeland. Zijn „discours” is een krachtig betoog om den landbouw te gaan beoefenen op de wijze als in Brabant en Vlaanderen geschiedde.

Samuel Hartlib liet op deze uitgave volgen „Samuel Hartlib His Legacie or an Enlargment of the Discourse of Husbandry used in Brabant and Flanders, Wherein are bequeathed to the Common-wealth of England more outlandish and Domestick Experiments and secrets in reference to Universal Husbandry.” Het was eene vermeerderde uitgave van het „Discours” van Sir Richard Weston.

In 1655 gaf hij een derde wederom zeer vermeerderde uitgave meer als zijn eigen werk uit, onder een gewijzigden titel: „Samuel Hartlib His Legacy of Husbandry, Wherein are bequeathed to the Common-wealth of England, not only Brabant and Flanders, but also many more outlandish and Domestick Experiments and Secrets (of Gabriel Plats and others) never heretofore divulged in reference to Universal Husbandry.” Hierin komt evenals in het vorige wat meer voor over andere landen, doch vooral toch uit de Nederlanden.

Samuel Hartlib, de vriend van Milton, schreef verschillende werken over land- en tuinbouw en was op zijn gebied een autoriteit; hij werd als belooning voor zijne werken in 1646 door het Parlement gepensionneerd. Hij stierf in 1670.

Uit zijn bovengenoemd werk neem ik enkele opmerkingen over die mogen aantonen, niet alleen van hoeveel belang de invoer uit Holland naar Engeland was, maar ook op

welken hoogen trap van ontwikkeling wij toen op land- en tuinbouwgebied stonden en hoe enorm veel Engeland in dit opzicht aan de Hollanders te danken heeft.

Hij begint met ons mede te deelen dat eerst een 50 jaar te voren de tuinbouwkunst langzamerhand was doorgedrongen in Engeland „began to creep into England”. Hij haalt de getuigenissen van oude menschen aan, die verklaarden dat de meest gewone groenten, die hij opnoemt, in Engeland zelf zoo goed als niet voorkwamen, doch alles ingevoerd werd uit de Nederlanden. „All which at that time were great rarities, we

109. Hortus floridus. A^o 1614.

having few, or none in England, but what came from Holland and Flanders.” Een gentleman liet Hollandsche tuinlieden komen, maar was over hen niet tevreden, omdat hij vreesde dat zij door hunne gewoonte om den grond om te spitten, dien zouden bederven. „So ignorant were we of Gardening in those days.” In zijn tijd (omstreeks 1650) was de invoer uit Holland al wat verminderd, daar men in Engeland zelf begon te kweken, „for in Queen Elizabeths time, we had not onely our

Gardiners ware from Holland, but also Cherries from Flanders . . . Hops from the Low Countries." En met dit laatste ook de kunst om bier te bereiden. Trouwens een oud versje zegt:

„Hops, Reformation, Bayes and Beere
Came into England in the same year.“

Telkens en telkens weer toont hij ons aan hoeveel en wat de Nederlanders al niet aan de Engelschen hebben geleerd en waarvan zij hen reeds vroeg voorzagen. In 1655 nog waren de tuinproducten in Engeland schaars en slechts tegen hoogen prijs verkrijgbaar, terwijl men in Holland het vee er mede voerde. Walnoten, kweeperen en kastanjes kwamen het eerst uit Holland, toen uit Zeeland, later uit Frankrijk.

Hij beveelt ook aan het voorbeeld te volgen van de Hollanders om graan in magazijnen te bewaren. Daarom heerschte daar zelden of nooit hongersnood, hoewel het land zelf geen of weinig granen voortbracht. Maar hij begrijpt niet hoe zij zooveel meel kunnen uitvoeren en vooral niet de wijze waarop zij het zoo fijn weten te malen.

Ook verzorgden de Hollanders zoo uitmuntend hun weilanden en hun vee. Zij voerden het klavergraszaad in Engeland in; ook merkt hij op dat zij hun vee zomer en winter op stal houden. Hij noemt ook de Meiboter, de zoo beroemde eerste grasboter.

De Hollandsche kaas is uitstekend. „Holland cheeses which are far better then our ordinary cheeses“; want zij wordt niet gemaakt van de melk van merriën, zooals sommigen denken, maar van koemelk! Er worden in Holland verschillende soorten kaas gemaakt, die onderling weer zeer verschillen, welk verschil het meest uitkomt in de twee uitstekende soorten: „the Edam cheese (being that kind which is so much transported into forraign Countrys, and every where known by the general name of Holland-cheese), and the Stolk cheese“. Zoo ook de groene schapenkaas, vooral die van „s' Gravesand, Tessel and Grind(?)“, waren de beste, doch onderling zeer verschillend. Ook de methode volgens welke de schapenfokkerij beoefend

werd, prijst hij zeer en beveelt de manier om de schapen in overdekte loodsen te houden, aan. Van de Hollandsche schapen wordt gezegd dat zij in den regel twee à drie lammeren hebben.

Aan het feit dat de Hollanders zich zoo op het onderhoud van het weiland toeleggen schrijft hij de dichte bevolking toe. Holland, Friesland, Zeeland, Vlaanderen en Lombardije zijn om die reden de meest bevolkte streken van Europa.

Een vernuftig Hollander kende een geheim middel om het rijp worden der gewassen te bevorderen; 't was een compost dat op de wortels werd aangebracht. Ook merkt de schrijver op dat de Hollanders de urine der koeien gebruiken op het land en dat dit niet slecht werkte, zooals men in Engeland meende, maar integendeel uitstekend.

Dan vermeldt hij nog dat het fijne linnen, touwwerk en lijm uit Holland kwamen. Men vervaardigde lijm uit de schelpen van oesters en allerlei andere schelpdieren.

De Hollandsche schepen brachten naar Engeland een dik, sterk papier dat als „Dutch paper” bekend was, evenals in groote hoeveelheid een sterk, bruin papier dat veel door de kruideniers werd gebruikt. In dien tijd echter (omstreeks 1655) waren er in Engeland al veel papiermolens en verminderde de invoer van papier.

Vóór het midden der 17de eeuw zonden de Engelschen hunne wol naar Antwerpen om bewerkt te worden; zij ging van daar veel naar Holland.

Ook hielden de Hollanders reeds in de 16de eeuw tamme fazanten, en een zekere Mr. William Courtine, broeder van Sir William Courtine, had te Middelburg meer dan een dozijn paren. Lok-eenden waren hier algemeen in gebruik en voordeelig; zij kunnen ook strekken tot vermaak en hij beveelt het houden er van aan.

De Hollanders munten uit in het draineeren van hun land; ook sluizen werden in Engeland gemaakt naar het Hollandsche model: „Holland Sluices”. Zeilwagens zouden in China in gebruik zijn geweest naar men beweert; maar in Holland

had men een wagen gemaakt met gewone zeilen, die 30 personen droeg en 60 mijlen in het uur ging. (De zeilwagen van Simon Stevin?)

Telkens deelt Samuel Hartlib ons iets mede over boomen en planten die voor het eerst uit Holland naar Engeland waren ingevoerd. Zoo een soort populieren en esscheboomen (Ashes). De laatste werden als jonge boompjes ingevoerd, kostten 3 shillings het stuk en groeiden zoo snel dat zij na drie jaren 20 shillings waard waren als timmerhout.

Uit alle oude Engelsche schrijvers blijkt dat in de eerste helft der 17de eeuw in Engeland zoo goed als geen tuinbouw bestond, en wat er nog was diende voor particulier gebruik; voor het algemeen gebruik, voor den handel moest alles ingevoerd worden; van vele producten kwam de invoer geheel uit de Nederlanden.

Thomas Fuller (1608—1662) schreef in zijn „Worthies of England”, dat na zijn dood werd uitgegeven (1662): „Gardening was first brought in England for profit about seventy years ago, before which we fetched most of our cherries from Holland, apples from France, and had hardly a mess of rath (early) ripe peas but from Holland, which were dainties for ladies, they came so far, and cost so dear. Since gardening hath crept out of Holland to Sandwich, Kent and thence to Surrey, where, though they have given £ 6 an acre and upwards, they have made their rent, lived comfortably, and set many people on work.”

Een later Engelsch schrijver Thomas Lyssus beroept zich in 1792 op deze mededeeling en beweert hetzelfde. Fuller beklagt zich dat die uit Holland ingevoerde groenten zoo duur waren en terecht; immers we lezen dat in 1619 2 bloemkolen 3 shillings kostten, 30 krop salade 4 d.; 16 artisjokken 3 sh. 4 d., wat in ons geld en voor dezen tijd ongeveer zou zijn respectievelijk minstens f 5.40, 0.60 en 6 gulden; waarbij de waarde van het geld slechts op driemaal de tegenwoordige wordt gesteld. Een artisjok kostte dus bijna 40 cents. K. L. Davidson in zijn „Gardens past and present” haalt aan dat

er onder de regeering van Hendrik VIII zoo'n gebrek was aan groenten dat voor de tafel van de Koningin gebruikt moesten worden zoowel gewone als ingemaakte groenten, die uit de Nederlanden werden ingevoerd. De Hollandsche schepen brachten hunne ladingen groenten te Hull aan en deze haalden soms fabelachtige prijzen; zoo bijv. 20 shillings van onze muntwaarde voor 6 koolen en eenige wortelen: „yet these the English peasant was too wretched or too ignorant to cultivate even for profit!” John Parkins (1567–1640) schreef dat spinazie zich uitstekend leende voor inmaak. „Many English that have learned it of the Dutch people, enz.” zoodat zij dus ook het inmaken van groenten van ons leerden. Ook Hazlitt deelt ons mede dat omstreeks 1595 hooge prijzen voor de ingevoerde groenten werden betaald. Toen de tuinbouw in Engeland opkwam, werden nieuwe, daar onbekende variëteiten gretig gezocht. „From abroad, particularly from the Netherlands, new varieties found their way to us, and a specimen for seed was, of course, at all times a welcome gift either to the professional or private grower.”

Ook de asperges werden in Holland beter gekweekt dan in Engeland, waar zij in 1614 zeer klein en duur waren: „its culture not being well understood.” Wel waren er in het wild groeiende asperges, maar die waren: „small and bitter, and not comparable to the cultivated. But the asparagus was extensively grown in the seventeenth century and the cultivated sort seems to have been brought from Holland, although it was found in Worlidge's time (1677) in many places, including some meadows near Bristol, „wild or at least some bastard kind of them,” are his (Worlidge's) words, and he adds: „But our more fair and large, usually called Dutch asparagus are propagated from seed.”

Koning Willem met Jonathan Swift door William Temple's tuinen wandelende, wees hem hoe men in Holland de asperges gewoon was te steken.

De oude Engelsche schrijvers deelen ons ook enkele aardige bijzonderheden mede over de wijze waarop men de produk-

ten gebruikte. Zoo blijkt dat reeds in de 16de eeuw groenten ingezouten werden. Jam schijnt eerst omstreeks het midden der 17de eeuw in Engeland een gebruiksartikel te zijn geworden.

Van artisjokken zegt Turner dat zij gekookt moeten worden met wijn en olie. Een ander beweert dat zij rauw gegeten werden met peper en zout en ook wel gekookt in bouillon met wat peper en dan opgediend werden „with other junkets”.

Parkinson in zijn „Theatre of Plants, 1620” spreekt van de Jerusalem-artisjok en meent dat men er koeken van maakte, nadat zij gekookt waren. „They used to make pies of the tubers boiled, which are a delicate kind of baket meat.”

Daar tot in de 17de eeuw zoo goed als alle groenten in Engeland moesten worden ingevoerd en deze bijna alle uit Holland, Brabant en Vlaanderen kwamen, kan men uit de Engelsche schrijvers van dien tijd te weten komen, hoe men er hier mede handelde en hoe men ze toebereidde.

Met de komst van Koning Willem in Engeland nam de Hollandsche invloed op tuinbouwgebied en de invoer nog zeer toe. Hazlitt zegt hierover: „This dynastic agency enriched our gardens and conservatories with many rare and beautiful species of flowers and bulbs, and perhaps assisted in inoculating the English collectors with the tulip-mania.

Yet, while that bulb was carried to unprecedented perfection in the Low Countries, it had been a familiar object in English gardens since the time of Elizabeth at least; but when Bacon wrote, the cultivation of it either here or abroad had not succeeded in procuring that wide variety of hues which brought the flower into such increased celebrity.

At the same time, it is due to the Dutch to say that, at all events in the first quarter of the seventeenth century, considerable progress had been made among them in the propagation both of the tulip and hyacinth; and in 1615 Crispin de Passe the younger published at Utrecht his Hortus Floridus, with an English descriptive letterpress, seeming to shew that at that

early date the interest in these bulbs had increased with ourselves. The engravings to the work above-cited exhibit numerous species of the tulip and other flowers of the same family or growth, and in the copy which is in the British Museum they are presented in their natural colours.

At a somewhat later period, namely in 1630, Crispin de Passe published at London his „Book of Beasts, Birds, Flowers, Fruits, etc.”

De woorden „with an English descriptive letterpress” geven voldoende aan van hoe groot belang de bollenhandel met Engeland toen al was. De Hollandsche tulpen waren over de geheele wereld beroemd; reeds ten tijde van Bacon, die ongeveer in 1595 schreef: „a Dutch flower that had a Bulbous Root, was likewise put, at the same time, all under water, some two or three Fingers deepe; and within several days rooted, and continued long after further Growing.”

Worlidge (1677) wijdt aan de tulp een geheel hoofdstuk, hoewel hij niet bijzonder met deze bloemen dweept en met name niet veel gevoelt voor de zeldzame zwarte soort. Toch plaatst hij ze aan het hoofd der bolgewassen en zegt dat er toen al zooveel variëteiten waren dat men ze moeilijk alle kon opnoemen. „Nor is it all the words I can invent can convince you of the beauty of these Glories of Nature, but must refer you to the choice your self or friend for you can make out of that Magazine of rarities that are collected for the ingenious Florist.”

Naar aanleiding hiervan schrijft Hazlitt: „This is historically interesting; and it seems to denote that our supply was imported from Holland, and that our dealers were only agents.”

Zoo is sinds den aanvang der 17de eeuw de handel in tulpenbollen voor de Nederlanden van groote beteekenis geweest. Omstreeks 1637 nam deze in Frankrijk speculatieve verhoudingen aan, zoodat duizenden voor enkele tulpen werden besteed. Deze dwaasheid kwam naar de Nederlanden over en „maakte Holland's rijkdom schier tot Holland's armoede”. Toen deze windhandel hier eindelijk door strenge verorde-

ningen een einde nam, was het ook in Frankrijk spoedig gedaan.

Maar daarom was de liefhebberij voor tulpen niet uitgeroeid. Integendeel; en zelfs nog in de 18de eeuw waren ze zeer in trek en werden met zorg overal gekweekt.

Lodewijk XV had een bepaalden hartstocht voor de Haarlemsche tulpen en liet deze op groote schaal kweeken op Hollandsche wijze. Op Trianon werden Hollandsche kassen opgesteld die verwarmd konden worden en hier werden de tulpen en andere gewassen uit Holland gekweekt. Deze kassen werden omvergehaald toen zijn opvolger Lodewijk XVI Trianon aan Marie Antoinette gaf om er haren wensch, het vormen van een park in den Engelschen landschapsstijl, te kunnen verwezenlijken.

In een in 1778 te Parijs verschenen boekje „*Traité des Tulipes*” lezen we dat men in de Nederlanden in 1637 den tulpenverkoop in den handel wilde opnemen evenals bijv. met diamanten en paarlen het geval was; doch de Staten verboden zulks; zoodat men alleen ruilhandel kon drijven, die geleid werd door een broederschap, staande onder de bescherming van de heilige Dorothea.

Jean de la Quintinie (1626—1700) de beroemdste Fransche groenten- en vruchtenkweeker, directeur-generaal van de keukentuinen van Versailles, gaf zijn beroemd werk „*Traité des Jardin Fruitiers et Potagers*” te Amsterdam uit in 1690.

Ook Duitschland is altijd nauw betrokken geweest bij de produkten van de Nederlanden en nam er de wijze van cultuur van over. Peter Lauremberg, in zijn Latijnsch werk „*Horticultura*” 1631, haalt telkens de Hollanders aan. Hij zegt dat zij buitengewoon bekwame landbouwers waren en dat zij het bewerken van den grond bij uitstek goed verstonden. Hij deelt ons verder mede dat zij telken jare nieuw zaad van bloemkool uit Italië lieten komen, omdat zij opgemerkt hadden dat zaad, gezaaid op de plaats waar het gewonnen was, nooit gelijke kool meer gaf. Hij beweert dat zij de vruchten van de genista, brem, „braemkappen” noemden.

Telkens haalt hij de namen van Hollandsche geleerden aan.

De Hollanders waren de eersten die de ananas invoerden en ook de eersten die er vruchten van wisten te kweeken. Reeds in de 16de eeuw had Bernardus Paludanus te Enkhui-zen deze planten in zijn tuin. Mr. Pieter de la Court schijnt de eerste te zijn geweest die na vele proeven er in slaagde op zijn buitenplaats Meerburg bij Leiderdorp rijpe vruchten te kweeken. „En door hem”, zegt Philip Miller, „zijn onze tuinen in Engeland eerst daarvan voorzien geworden”. Hij beweert dat de la Court de zijne uit Amerika had betrokken, zooals hem was medegedeeld door diens tuinman. Albrecht Haller bezocht tijdens zijn verblijf in Holland (1723—1727) den Heer de la Court herhaaldelijk; hij zegt dat het bijzondere van zijn tuin voornamelijk daarin bestond dat er door oordeelkundige verwarming allerlei bloemen en vruchten vervroegd werden, o.a. druiven in April en dat daardoor ook de ananas tot rijpheid kwam. De eigenaar had een toren van verscheiden verdiepingen doen bouwen, verdeeld in kamers die hij allen de voor iedere plant vereischte hitte kon geven. De ananassen waren heerlijk van smaak.

Intusschen is het zeker dat de eerste planten te Amsterdam in den Hortus gekweekt werden, zij het dan al aanvankelijk niet met het groote succes dat de Heer de la Court bereikte. Zij waren uit Suriname ingevoerd door den scheepskapitein Tak en toen de burgemeesters van Amsterdam in 1683 den graaf d’Avaux, gezant van den Koning van Frankrijk, een gastmaal aanboden, prijkte deze vrucht op den disch.

Ook in den Hortus Academicus te Leiden waren omstreeks dien tijd al ananassen gekweekt en Agneta Blok had toen ook al rijpe vruchten gewonnen op hare lustplaats Vijverhof aan de Vecht bij Nieuwersluis. Wie is nu de eerste geweest die de ananassen hier tot rijpheid wist te brengen? Misschien wel die Agneta Blok die er een aan de Staten van Utrecht schonk en op wie een gedenkpenning geslagen werd, op de keerzijde waarvan wij Vijverhof zien afgebeeld (Afb. 112).

Agneta Blok schijnt eene bekwame vrouw geweest te zijn;

Vondel die een volle neef was van haar eersten man, Hans de Wolff, maakte vier gedichtjes op haar. Uit het eene, ter eere van haren 39sten verjaardag, blijkt dat zij zich ook met de tuinarchitectuur bezig hield. Zij had den eervollen bijnaam van „Flora Batava” verkregen en dien zeker verdiend. Hare zuster Ida was ook eene begaafde vrouw, eveneens zeer bevriend met Vondel, die ook op haar twee gedichtjes maakte.

De ananas werd, zooals wij zagen, uit Holland naar Engeland overgebracht; van Willem Bentinck, de latere graaf van Portland, wordt gezegd dat hij de eerste was die haar in Engeland kweekte.

In 1672 gaf René Rapin in zijn te Utrecht bij Johannes Ribbius uitgegeven Latijnsche boek „Hortorum Lib. IV”, verschillende aanwijzingen over planten en bloemen. Het werk is in vier afdeelingen verdeeld en bevat ook de tuinwetten van Lipsius (Lipsiani hortileges).

Reeds vroeger, in 1643, had Joan van Meurs, de zoon, te Amsterdam uitgegeven zijn boek „Arboretum sacrum sive de Arborum, Fructuum et Herbarum Conservatione, proprietate usu ac qualitate”, met een voorrede van G. J. Vossius. Het eerste gedeelte handelt over de boomen, het tweede over de vruchten, het derde over de kruiden.

Van ouds waren ook de Hollanders beroemd voor het kweken van oranjeboomen, die hier steeds met groote voorliefde gehouden werden. Verscheidene oude Hollandsche handleidingen bestaan hierover. In 1676 gaf Commelyn zijn „Nederlantze Hesperides” uit. Van dit werk verscheen in 1683 eene Engelsche vertaling door een onbekend gebleven Engelschen schrijver die zich G. V. N. noemde, onder den titel: „The Belgick or Netherlandish Hesperides, that is, the management, ordering and use of the Lemon and Orange Trees, made English by G. V. N. 1683, 4°.”

A. Munting's „ware oeffening der planten” verscheen in 1672; en zijn groot werk „Beschrijving der Aard-Gewassen”, met meer dan 250 afbeeldingen in 1696.

D. H. Cause gaf zijn „De Koninglijke Hovenier” uit in 1676.

In de 17de eeuw was Nederland de kweekplaats van Europa; hier kwamen de zeldzame planten uit Oost en West en werden hier gekweekt. 's Zomers dienden zij tot verfraaiing van tuin en park en stonden langs de paden en in de perken in groote plantenkuipen.

In den Physic garden te Chelsea zag Dr. Heiman, van Leiden, in 1682 enkele planten die hij aanbood tegen andere te ruilen. Daarvoor werd de tuinier John Watts toen naar Holland gezonden.

In de 18de eeuw bleef de tuinbouw hier steeds hare oude reputatie handhaven; nergens vond men meer zeldzame planten en bloemen dan in de Nederlanden en nergens meer en grooter liefhebbers. Hier vond Linnaeus de bouwstoffen voor verscheidene zijner beroemdste werken.

Een zekere Clifford, rijk bankier te Amsterdam, noodigde hem in 1736 op zijn landgoed, waar hij zich twee jaar lang heeft bezig gehouden met de bestudeering van al wat daar bijeengebracht was. Hier, op den Hertenkamp, vond hij zeldzame kasplanten, een rijke bibliotheek en een groote verzameling gedroogde gewassen. In ons land gaf Linnaeus verscheiden geleerde geschriften uit, waarvan wij noemen zijn in 1736 verschenen „Musa Cliffortiana florens Hartecampi prope Harlemum”. In 1737 rangschikte hij het groote herbarium van Clifford en bewerkte den „Hortus Cliffortianus”. In Leiden deed hij met van Royen hetzelfde voor den Academischen kruidtuin. Later gaf hij nog meerdere werken uit; zijn „Systema Naturae” bevatte in de 10de uitgave (1758—1759) alle aan den schrijver bekende planten en dieren. Het vormde den grondslag voor het uitvoerige werk in 37 deelen door M. Houttuyn geschreven: „Natuurlijke historie volgens het samenstel van Linnaeus (1761—1768).

In 1700 verscheen „De Nieuwe Nederlandse Bloemhof ofte de Sorgvuldige Hovenier, door Henr. van Oosten, Entenier tot Leyden”. Dit boek werd later herdrukt; ook werd het in

het Engelsch vertaald onder den titel „The Dutch Gardener or the compleet florist. Written in Dutch by Henry van Oosten, the Leyden Gardener”. Een tweede druk verscheen in 1711. De indeeling is eenigszins anders dan bij de Hollandsche uitgave, doch de inhoud dezelfde.

In de 18de eeuw verscheen te Leiden een Hollandsche vertaling van een Engelsch tuinbouwboek, wel een bewijs van de vorderingen die men in Engeland in de laatste honderd jaren had gemaakt. Het heette „Groot en Algemeen kruidkundig Hoveniers en bloemisten woordenboek, door Philip Miller, vertaald door Jacob van Eems, Med. Dr., Leiden 1745”. De schrijver heeft echter veel geput uit Nederlandsche werken.

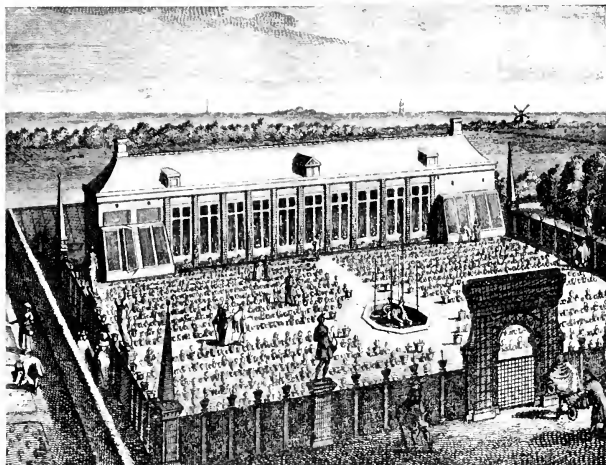
In 1738 verscheen de tweede uitgave van Mr. John Ray's „Travels through the Low Countries, Germany, Italy and France . . . also a catalogue of plants found spontaneously in those parts, and their Virtues.” De schrijver die Engeland doorreisde had om zich op de hoogte te stellen van de daar inheemsche planten, ondernam deze reizen met het doel na te gaan wat niet in Engeland voorkwam en gaf bij zijne reisbeschrijvingen een catalogus van zulke planten. Voor de tuinen zelf schijnt hij weinig oog gehad te hebben; als botanicus keek hij alleen naar de zeldzame planten. Hij noemt bij name den tuin van Franciscus van Steenbeck, een priester te Antwerpen, waar hij veel zeldzaams zag.

In 1758 gaf J. H. Knoop te Leeuwarden uit „Pomologia, dat is beschrijvingen en afbeeldingen van de beste soorten van appels en peeren” en in 1762 „Fructologia of Beschrijving der vrugtboomen en vrugten”. Beide waren fraai uitgevoerde werken met gekleurde platen, waardoor zij, ook voor de kennis der oude soorten, nog waarde hebben.

Uit deze vluchtige opsomming blijkt intusschen voldoende de groote invloed die gedurende meer dan drie eeuwen van de Nederlanders uitging ook op tuinbouwgebied. En niet alleen stonden zij aan de spits in zake den uitvoer, zoowel van zeldzame als van gewone handelsplanten, maar zij waren

ook steeds onder de eersten die onbekende en zeldzame gewassen uit verre streken in Europa invoerden. Deze wisten zij dan zóó goed te kweken dat zij later weer een product van uitvoer werden. En de wetenschappelijke werken op tuinbouwgebied die hier telkens in het licht werden gegeven, vormden de belangrijkste tuinbouwliteratuur uit dien

110. Gunterstein, Orangerie en serre.

tijd en zijn steeds door latere buitenlandsche schrijvers benut geworden.

De Hollanders kweekten de uitheemsche en exotische gewassen natuurlijk in warme kassen. En dat de goede vorm en inrichting daarvan van grooten invloed op de kweekerij werd geacht spreekt vanzelf. Zoo waren dan ook de Hollandsche kassen van ouds beroemd en werd hun model door geheel Europa nagevolgd. Dit bleef zoo, tot in de 19de eeuw allerlei weer verbeterde modellen in gebruik kwamen.

Er zijn in vroegeren en lateren tijd heel wat handleidingen

verschenen voor het kweken van planten in kassen, vooral voor de oranjeboomen. Doch ook de inlandsche bloemen en vruchten werden in kassen opgekweekt of vervroegd.

In J. v. d. Groen's „den Nederlandsen Hovenier” zien wij het inwendige van een „Oranje-stoove”, d. w. z. een warme kas voor Oranjeboomen, afgebeeld. Zij doet denken aan een groote kamer met houten zoldering en met veel ramen. Een flinke „kachel-oven” verwarmt het vertrek. In dien geest moet ook, volgens de gravure van J. Mulder, de oranjerie en serre van Gunterstein zijn geweest (Afb. 110).

Romeyn de Hooghe graveerde een „Gesigt van de Oranjerie en broeybacken” van het Loo.

Lodewijk XV liet op Trianon Hollandsche kassen bouwen, waarin hij tulpen liet kweken, doch ook andere planten, die hij uit Holland liet komen. Hieruit blijkt dat het gebruik van warme kassen in de 17de eeuw in de Nederlanden reeds algemeen was, doch in Frankrijk noch vrij onbekend. R. Blomfield deelt ons mede dat vóór het einde der 17de eeuw geen warme kassen in Engeland bestonden. De voornaamste Engelsche schrijvers, zooals o. a. Worlidge, London en Wise, maken er geen melding van. E. André schrijft dat onder Koning Willem III London en Wise de eersten waren die eene oranjerie bouwden op Wollaton-Hall”, Nottingham (1696), die met glas gedekt was en dat hiervan de moderne serres afstammen. Het is bekend dat deze architecten den Nederlandschen tuinstijl volgden, zoodat het wel begrijpelijk is dat zij ook dit uit de Nederlanden overnamen.

Worlidge spreekt alleen van een soort bak, die voor de vorst met riet of matwerk afgedekt werd. Evelyn achtte in 1668 stookgelegenheden in plantenkassen verderfelijk. In 1685 bezocht hij den apothekers-kruidentuin te Chelsea en vond daar een ondergrondsche verwarming die tot stand gebracht werd door een kachel in eene ruimte onder de kas, die zelf overwelfd was met steen; de ramen en deuren bleven open bij de hardste vorst. Volgens Hazlitt deed men dit echter om den rook, waar men geen raad mede wist!

Uit deze losse gegevens, die zeker aan te vullen zouden zijn, blijkt voldoende het energieke streven, de kunstzin en de kennis van de oude Hollanders, die het verfraaien van hunne tuinen niet alleen beschouwden als eene zaak van mode, maar er zich met zorg en liefhebberij op toeligden iets moois tot stand te brengen, dat tevens degelijk was en die juist hierdoor zooveel hebben bijgedragen tot vergrooting van den roem van hun land.

111. Vijverhof 1700.

LIJST DER AFBEELDINGEN

---

1. Tuingedeelte 15de eeuw. Miniatuur uit een Vlaamsch manuscript van den Roman van de Roos in het British Museum. Harleian MSS. 4425.
2. Stadstuin 15de eeuw. Breviarium Grimani N°. 964.
3. Stadstuin 16de eeuw. Ets door P. v. d. Borch. ± 1570.
4. Theetuin aan den weg te West-Capelle. J. Arends del. ad. viv. 1775. Fecit et Aqu Fort 1778.
5. Amsterdamsche tuin 17de eeuw. „Gerard de Rijp staande in zijn hof”. Schilderij van een onbekenden meester. Eigendom van Diakenen der Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam. In bruikleen in het Rijks-Museum. N°. 261.
6. Theetuin 18de eeuw. Delftsch aardewerkplaat. In blauw geschilderd met gepolychromeerden reliefrand. Verzameling van den schrijver.
7. Munt van Graaf Willem VI (1404—1417). Tuin te Valenciennes geslagen. Van der Chijs, pl. IX. 17.
8. Philipsoort van Holland van 1578. Verkade, pl. 57—1.
9. Tuin 15de eeuw. Xylographie uit: „Van die gheestelicke Kintscheyt Jhesu ghemoraliseeret. Eñ van der jacht d'minnen tusschen die devote innighe siele en dat dierken Jhūs. t' Antwerpen by Claes Leew den XVIII December A^o 1487”. Eerste uitgave, niet bij Campbell. Verzameling van den schrijver.
10. Legpenning van 1573 op het verjagen der Spanjaarden en het vertrek van Alva. v. Loon, dl. I, bladz. 174.
11. Tuin 15de eeuw. Vergelijk N°. 9.
12. Gedenkpenning van 1702 op de eendracht der Vereenigde Provinciën bij den dood van Prins Willem III. v. Loon dl. IV, bladz. 294. Goud. Verzameling van den schrijver.
13. Legpenning van 1575 op het afbreken der vredesonderhandelingen met Spanje. v. Loon, dl. I, bladz. 204.
14. Legpenning van 1576 met den Henegouwschen Tuin. v. Loon, dl. I, bladz. 214.
15. Gedenkpenning van 1642 op de komst van Maria van Engeland in Holland. v. Loon dl. II, bladz. 265. Zilver. Verzameling van den schrijver.

16. Omgeving van een kasteel in de 15de eeuw. Vergier met tuingedeelte en zomerhuis. Miniatuur uit een Bourgondisch miniatuur in de Bibliothèque de l' Arsenal te Parijs, getiteld: „l'Instruction d'un jeune Prince”, door G. Chastelain.
17. Voorplein van een kasteel of klooster in de 15de eeuw. Breviarium Grimani, N°. 1075.
18. Plattegrond van het Kasteel van Brederode. Uit: „Merkwaardige kasteelen in Nederland door Mr. J. van Lennep en W. J. Hofdijk”.
19. Kasteel met omgeving 16de eeuw. Teekening op perkament. Verzameling van den schrijver.
20. Rosier. 15de eeuw. Vergelijk N°. 1.
21. Bloementuin. 15de eeuw. Breviarium Grimani. N°. 1165.
22. Kasteeltuin. 15de eeuw. Breviarium Grimani. N°. 17.
23. Rosier 15de eeuw. Vergelijk N°. 1.
24. Kasteeltuin 15de eeuw. Gedeelte van een schilderij van Thierry Bouts „het oordeel van Keizer Otto III”, in het Museum te Brussel.
25. Hortus Conclusus. Breviarium Grimani N°. 1581.
26. Boomgaard 15de eeuw. Breviarium Grimani N°. 966.
27. Boomgaard met afgescheiden tuingedeelte 15de eeuw. Vergelijk N°. 1.
28. Boomgaard 15de eeuw. Vergelijk N°. 1.
29. Boomgaard 15de eeuw. Vergelijk N°. 1.
30. Boomgaard 15de eeuw. Vergelijk N°. 1.
31. „Maius”, Gegraveerd door Adriaen Collaert naar Hans Bol.
32. Kasteeltuin 16de eeuw. Teekening door Hans Bol van 1568. Rijks Prentenkabinet.
33. Kasteeltuin 16de eeuw. Gegraveerd door Joh. Londerzeel naar David Vinckboons.
34. Kasteeltuin 16de eeuw. Gegraveerd door Nicolaes de Bruyn naar D. Vinckboons.
35. Kasteeltuin. Einde 16de eeuw. Schilderij toegeschreven aan J. Vredeman de Vries. Rijksmuseum N°. 2601a.
36. „Aprilis”. Gegraveerd door Adriaen Collaert naar Hans Bol.
37. „Jardin d'Amour”. Begin 17de eeuw. Schilderij toegeschreven aan F. Francken den Jonge. Rijks-Museum N°. 357.
38. Kasteeltuin. Begin 17de eeuw. Schilderij van een onbekenden meester. Verzameling van het Oudheidkundig Genootschap.
39. Het Huis Neuburg by Ryswyk. Plattegrond. Gegraveerd door J. Julius Milheusser. A^o. 1644.
40. „Parties de la Maison Hilwerue. A Anvers 1692”. Het huis van Rubens. Gegraveerd door F. Harrewyn.
41. Stadstuin. 17de eeuw. (Hortus te Amsterdam?) Schilderij van een onbekenden meester. Eigendom van den heer W. Nijhoff te 's-Gravenhage.
42. Oud tuintje van J. Donkelaar te Nieuw-Loosdrecht.

43. „A prospect of the King's Palace and Gardens at Loo." Plattegrond van het Loo. Uit: Dr. W. Harris „A description of the King's Royal Palace and gardens at Loo." London 1699.
44. John Law. Gegraveerd door G. Schenck naar L. Schenck.
45. Park- en tuinaanleg. Teekening in O. I. inkt door Daniel Marot. Verzameling van den schrijver.
46. „Gezigt naar het Terras, uyt het huys te Offem by Noordwyk, door my Jan Baptist van Eeckhout, na het Leven getekent en Bewoont in Anno 1782." Teekening in kleuren. Rijks-Prentenkabinet.
47. Het Huis Clingendaal bij 's-Gravenhage. Teekening door J. van Call. Rijks-Prentenkabinet.
48. Amsterdamsche stadstuin. Schilderij door C. Troost. Rijks-Museum N°. 2323*a*.
49. Idyllisch landschap. Schilderij door C. J. Vernet. Verzameling van den schrijver.
50. Arcadisch landschap. Gouache teekening door A. Rademaker. Pendant in het Rijks-Prentenkabinet. Verzameling van den schrijver.
51. Haagsche stadstuin. Tuin van het huis N°. 20 in het Westeinde. Schilderij door Th. Cool. 1865. Eigendom van mevr. de wed. M. Nijhoff geb. Cool.
52. Haagsche stadstuin. Tuin van het huis N°. 49 in de Raamstraat. Schilderij door Th. Cool. 1869. Eigendom van mevr. de wed. M. Nijhoff geb. Cool.
53. Koepel van een lustplaats aan het Spaarne bij Haarlem. Gebeeldhouwd zandsteen. Rijksmuseum.
54. Liefdetuin. Kopergravure door den Vlaamschen meester bekend als: „Der Meister der Liebesgärten". Omstreeks 1450.
55. Tuin 16de eeuw. Uit het werk van J. Vredeman de Vries: „Hortorum Viridariumque . . . formae 1583".
56. Gezicht op de rivier de Vecht met koepel van een lustplaats. Teekening in kleuren van een onbekenden meester. Verzameling van den schrijver.
57. Tuin met rozen galerij 15de eeuw. Vergelijk N°. 1.
58. De „Lauwerenhof". Het huis van Adriaan van de Venne te Middelburg. Uit Zeusche Nachtegael.
59. De generale Tuin van het Huis te Zeist. Gegraveerd door Daniel Stoopendaal.
60. Tuin met Labyrinth. Door J. Vredeman de Vries. Vergelijk N°. 55.
61. Rozenhaag 15de eeuw. Vergelijk N°. 1.
62. Rozenhaag 15de eeuw. Vergelijk N°. 1.
63. Tuin 16de eeuw. Gegraveerd door P. J. Furnius naar Joh. Stradanus. Met uitgeversadres van H. Cock A^o. 1570.
64. Hollandsche Le Nôtre-tuin, 18de eeuw. Teekening door D. A. Clemens. Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam.

65. „Ver.” De Lente. Gegraveerd door P. van der Heyde (à Merica) naar Breughel. Met uitgeversadres van H. Cock 1570.
66. Parterres van het Huis ten Bosch (?). Gekleurde gravure.
67. Stadstuin 18de eeuw. Teekening in kleuren door D. A. Clemens. Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.
68. *Taxus baccata* te Nieuw-Loosdrecht. Eigendom van den schrijver.
69. Tuin 15de eeuw. Vergelijk N°. 1.
70. Vervallen kasteel. Teekening in kleuren door Hendr. Avercamp 1634. Rijks-Prentenkabinet.
71. „De Hofstede Brittenrust bij Alphen aan den Rijn”. Gegraveerd door D. de Jong A^o. 1782, naar Maria la Fargue A^o. 1780.
72. Fontein 15de eeuw. Vergelijk N°. 9.
73. Kasteeltuin 16de eeuw. Ets door P. van der Borcht omstreeks 1570.
74. Tuin 17de eeuw. Teekening door Josua de Grave. A^o. 1689. Rijks-Prentenkabinet.
75. Tuin 15de eeuw. Vergelijk N°. 1.
76. „Aprilis”. Gegraveerd door Adr. Collaert naar Jod. de Momper.
77. Tuin 15de eeuw. Vergelijk N°. 1.
78. Tuin 16de eeuw. Vergelijk N°. 54.
79. Tuin 16de eeuw. Vergelijk N°. 54.
80. De Leidsche Hortus. Gegraveerd door W. Swanenburg naar J. C. Woudanus. Met uitgeversadres van Cl. Jansz. Visscher.
81. „Een der schoonste gesigten van 't vermaarde Perk van Sorgvliet. Gegraveerd door J. v. d. Aveele.
82. Tuintje 15de eeuw. Breviarium Grimani N°. 844.
83. „Terminus”. Romeinsch. Zandsteen. Verzameling van den schrijver.
84. Allegorie op het huwelijk. Juno als de godin van het huwelijk (?) door R. Xavery. 17de eeuw. Terra cotta. Verzameling van den schrijver.
85. Borstbeeld van een jong meisje. Lood. Op hardsteenen voetstuk. Verzameling van den schrijver.
86. „Satur”. Borstbeeld. Marmer. Op hardsteenen voetstuk. Toegeschreven aan Quellinus. Einde 17de eeuw. Verzameling van den schrijver.
87. Tuin. Teekening door Josua de Grave 1702. Rijks-Prentenkabinet.
88. Plantenkuip. 16de eeuw. Verzameling van den schrijver.
89. Grasbank in een tuin. 15de eeuw. Vergelijk N°. 1.
90. Kloosterhof. 15de eeuw. Schilderij van een onbekenden meester, getiteld: „De begrafenis van een Patriarch”. Rijks-Museum N°. 43a.
91. Gothisch park. Gedeelte van een schilderij van een onbekenden meester, gemerkt D. T. F. Omstreeks 1500. Verzameling van den schrijver.
92. Liefdetuin. Vergelijk N°. 54.
93. Perspective van vooren van 't Hof Steen-Hoven gebouwt door de Heeren Nicolaes en Johan Honigh. P. Blicck A^o. 1689. Teekening in kleuren. Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.

94. General gesigt van het schoone Perk van Sorgvliet. Gegraveerd door J. v. d. Aveele.
95. Plattegrond van Heemstede bij Utrecht. Gegraveerd door D. Stoopendaal naar J. Moucheron. Uitgegeven bij N. Visscher.
96. Gezicht in een park. 18de eeuw. Teekening in kleuren door A. Schouman. Verzameling van den schrijver.
97. Gezicht in een park. 18de eeuw. Teekening in kleuren door J. van Call. Rijks-Prentenkabinet.
98. Het paleis Soestdijk. Begin 19de eeuw. Teekening in kleuren door C. de Kruyff. Rijks-Prentenkabinet.
99. Gezicht in het Haagsche Bosch 1771. Teekening in kleuren. Verzameling van den schrijver.
100. Gezicht in het Haagsche Bosch. Ets door J. W. v. d.(?) H. 1810. Als voren.
101. Landhoeve bij een kasteel. 16de eeuw. Gegraveerd door N. de Bruyn naar M. de Vos.
102. Vijvertje in een tuin. 15de eeuw. Vergelijk N°. 1.
103. „Maius”. 16de eeuw. Gegraveerd door Adr. Collaert naar Jos. de Momper. Uitgegeven door Ph. Galle.
104. Vijver in een park. 18de eeuw. Teekening in kleuren door J. van Call. Rijks-Prentenkabinet.
105. Eendenkom op Oosterbeek bij 's-Gravenhage. Schilderij door Jan Arends. Fecit 1769. Verzameling van den schrijver.
106. Zaansch tentjagt.
107. Een pauw in den tuin. 15de eeuw. Breviarium Grimani N°. 1329.
108. t' Hof van Westerhof. Geteekend en gegraveerd door J. Moucheron.
109. Tuin uit den „Hortus Floridus” van 1614 van Crispijn de Passe.
110. Gunterstein, oranjerie en serre. Gegraveerd door J. Mulder.
111. Gedenkpenning van 1700 op het kweeken van den ananas in Holland door Agneta Blok. De keerzijde verbeeldt Vijverhof aan de Vecht bij Nieuwersluis. Mr. Dirks Repertorium II. 2615. v. Doorninck pl. I. 1.

North Carolina State University Libraries

SB472 .S84

OLD-NEDERLANDSCHE TUINKUNST GESCHIEDKUNDIG OV

S02788182 L